SPECIAL ISSUE PUBLISHED BY

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer Review & Indexed Journal I Impact factor 7.331

Email id : aiirjpramod@gmail.com

www.aiirjournal.com

Mob.8999250451

ISSN 2349-638x
Impact Factor 7.331

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

Email id : aiirjpramod@gmail.com

www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Contemporary Global Issues : Problems, Opportunities and Challenges

Special Issue No. 112

Executive Editor
Dr. D. R. Gholkar
Principal
Bhanudasrao Chavan College Lohara.

Co-Editor
Prof. R.D.Nikam
Assistant Professor
Bhanudasrao Chavan College Lohara.

Chief Editor
Prof. Pramod Tandale

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.331

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Contemporary Global Issues: Problems, Opportunities and Challenges

(Special Issue No.112)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr. D. R. Gholkar

Principal

Bhanudasrao Chavan College,Lohara

Co-editor

Prof. R. D. Nikam

Assistant Professor

Bhanudasrao Chavan College,Lohara

--- Review Committee -----

Dr. P. K. Gaikwad

Associate Professor, Dept. of Sociology,

Shankarrao Jawale Patil College, Lohara. Dist : Lohara.

Dr. M. N mote

Associate Professor

Dept. of Political Science

Shri. Madhavrao Patil Mahavidyalaya, Murum, Dist. Osmanabad

Dr. O. V. Ligade

Associate Professor

Dept. of History,

Shivjagruti Mahavidyalaya, Nalegaon, Dist. Latur

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.112

Aug.2022

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

PTR No. F-47 (Aurangabad)

Marathwada Shikshan Prasarak Mandal, Aurangabad.

Web : www.mspmandal.in | E-mail : mspmandal@gmail.com

Prakash Solanke
President

Satish Chavan
Secretary

Prof. F. G. Mali Administrative Officer

Outward No/MSPM/ 20 - 20 /

Date : 31/05/2022

Message

Season Greetings and Warm Wishes

It gives me immense pleasure to welcome you all on the occasion of the One Day National Conference on "Contemporary Global Issues: Opportunities, Problems and Challenges" organized by M.S.P. Mandal's Bhanudasrao Chavan College, Lohara, Dist. Osmanabad on 31st May 2022.

I appreciate the work of College for organizing National level conference on a highly prestigious topic. There is need of time for the think tankers to discuss the topics which have been covered in the subtheme of the conference & give the fruitful opinion & valuable suggestions to the nation's leaders which will help to maintain the harmony, peace & equality across the globe.

Once again I welcome all the dignitaries, resource persons and delegates on this occasion, I would like to congratulate the organizers for their efforts in organizing the event and extend my best wishes for the conference.

Shri. Satish Bhanudasrao Chavan
Secretary
M.S.P. Mandal, Aurangabad

Office : Deogiri College Campus, Station Road, Aurangabad-431 005. Ph. : (0240) 2332347, 2348730, Fax : 2340077

Message

Our College has organizes One Day National Conference on the "Contemporary Global Issues: Problems, Opportunities and Challenges" on 31st May 2022.

The purpose of conference is to provide a platform to the young academicians & researchers to explore their views on the contemporary global issues as there is a huge need of time. The subtheme of conference covers the various aspects of the global issues viz., foreign policies of different leaders of our country, global warming and environment, international relations of various countries, State and Central Government Administration Policies and so on.

Many academicians, eminent faculties and research scholars has participated in this conference and presented their paper as the conference includes technical sessions, keynote address, paper presentations and panel discussions.

The conference will also provide a platform for initiating collaborative research projects. I extend my best wishes and welcome to all participants, invitee delegates and speakers.

As the Convener of the conference motive is not only to generate discussions around contemporary issues, but also to propel the culture of academic exchange, which is the only way to achieve excellence in this field and also to gain the knowledge.

Dr. D. R. Gholkar
Principal

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Prof. R. M. Kotanur	Ancient and present Education system A Comparative Study	1
2.	Swati Ambadas Nikam	Career Opportunities in Physics	4
3.	M.S. Yogesh	Challenges of Human Rights during Covid-19 in India	7
4.	Satish Lalchand Sharma	COVID- 19 Impact on Banking Sector	11
5.	Dr.Rakesh.V.Ahirrao	Current Situation of Indian Economy : Challenges And Issues	14
6.	Dr. Vikas Choudhari	Economic Slowdown : A Recent Global Challenge	18
7.	Dr.M.S. More	Global Warming Effects on India	22
8.	Prof.A. C.Sannake	India's Role in International Business	25
9.	Dr . Laxminarayan Chandryya Kurpatwar	Role of E - Commerce in Reducing Operational Cost	29
10.	डॉ. अनंत मदन आवटी	भारत आणि चीन व्यापार संबंध	32
11.	प्रा. दत्ता नामदेव कोटरंगे	कोरोना काळात निर्माण झालेल्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्या : एक अभ्यास	42
12.	डॉ. कैलास अर्जुनराव ठोंबरे	कोविड महामारी नंतर भारतीय अर्थव्यवस्था : वाटचाल आणि आव्हाने	46
13.	डॉ. पार्वती विनायक माने	जागतिक आरोग्य संघटना (W.H.O.) आणि जागतिक महामारी	52
14.	प्रो. डॉ. विशाल रामहरी जाधव	जागतिक आरोग्य संघटना आणि भारत	56

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
15.	डॉ. अशोक ज्ञानोबा दुणघव	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रातील योगदान	62
16.	श्री. नागेश दिनकर माने डॉ. रसिका आर.वडाळकर	जागतीक कोरोना काळात ग्रंथालयातील वापर व बदलते स्वरूप	68
17.	डॉ. सुदर्शन व्यंकटराव सोनवणे	पर्यावरण सुरक्षा आणि शाश्वत विकास	71
18.	डॉ. सी. जी. कडेकर	भारतीय प्रशासन में हिंदी भाषा का व्यावहारिक महत्त्व	75
19.	भैरवनाथ बब्रूवान मोटे	युक्रेन-रशिया युद्धाचा परिणाम आणि भारताची भूमिका	79
20.	प्रो. डॉ. व्ही. डी. आचार्य	रशिया - युक्रेन युद्ध आणि जग	82
21.	डॉ. पंजाब शिवहरराव पडुल	वर्तमानकाळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण : एक अभ्यास	85
22.	संग्राम बाबुराव जाधव	संयुक्त राष्ट्रसंघत भारताचे स्थान व महत्त्व	89
23.	प्रा. रामेश्वर शंकरराव धप्पाधुळे	रशिया - युक्रेन युद्धाचे भारतावरील परिणाम	94
24.	डॉ. बी. एस. राजोळे	रशिया-युक्रेनमध्ये झालेल्या युद्धाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम	98

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Ancient and present Education system A Comparative Study

Prof. Kotanur R. M.
Head, Dept. of English
Bhanudasrao Chavan College, Lohara.
Emil ID: rupalimali9545@gmail.com
Mob: 9545190055

Abstract:

This paper presents comparison between the present and the ancient education system. It highlights the basic & structure of Ancient education which contributed quality manpower in bibing moral, social and civic value to the society. The quality of education greatly influnces the quality of manpower for he societal benefits. The present education system is plagued by several reasons as a result of which outcome is becoming self-centric. This call for several reforms in present education sector which can be implemented from ancient education for overall development of students as a human being.

Keywords: *Knowledge, Ancient education present education, Gurukul, Society*

Introduction:

Education should aim at making human life better not only through economic upliftment of individual but also through social, moral and spiritual strengthening. This will not only improve human life butt also realize the "higher truth" ie "Tamaso ma jyottirgamaya" from darkness to light. Education is a platform in which young generation are trained and make them future ready. Education provides knowledge and skill which helps the person to be employable. The Indian education system is very popular and diversified among other education system. This chapter focuses on teaching methodology, curriculum, and characteristics method of learning, aims of the Indian education system during ancient and modern period.

Technological improvement has boosted the economic growth in India. Science and technology have an important role in the economic development of India. Compared to other developed countries, India has more youth manpower proper education will play a significant role in economic growth by providing skilled person in modern era of education, every institution or university is adapting new teaching methods using their teaching methodologies. Indian education system is biggest and well known in the world. During the ancient education, there were five big well known universities like Takshashila, Nalanda, Vallabhi etc. In modern education, there are well known autonomous institutes like IITs and IIMS which are famous all around the word.

Ancient education:

Education in ancient India was quite different from the rest of the world back then. The society and state couldn't interferon with the curriculum or the administration. To get an education a child had to leave home and live with a teacher in a Gurukul for the entire duration of his studies. No fee was charged for education, infect, the teacher took care of anything including food, clothing and housing. According to this system, physical labor was of utmost importance.

In the Vedic system, a child started his education at the age of five. To make this commencement, the vidyarambha, ceremony, which included worshiping Goddess Saraswati and learning alphabets for the first time was conducted leaving home and starting to love with a teacher required the child to conduct another ceremony called 'Upanagans'

Ancient education system world renowned universities today, there were popular education institution nere during the ancient time as well. Four of these institutions were quite prominent and known for different specialization. The university of Nalanda was famous for its catholic and cosmopolitan character and its department of logic. Takshasila University in an area what is now modern day Pakistan was well known across the world for its medical school and was the chief learning Centre in 6th century BC. What Nalanda university was to east India, Vallabhi was to west India? It was also famous study center the specialized in subject like

law, medicine and economics, and had student attending from all part of the country Vikramshila was yet another esteemed institution, best known for Tantric Buddhism.

Method of Teaching in ancient education:

Though teaching in groups was common back then, students were also thought teachers based on their, capabilities and aptitudes oral recitation was the basic medium of imparting knowledge and was practiced throw Various method like introspection (listening, Contemplation and concentrated contemplation) storytelling, memorization, critical analysis practical study and seminars

Aim of education:

- To study the education was to equip the students with a good quality of education.
- To study the mostly focused on the enrichment of culture, character and personality development.
- To study the gaining mental, physical and intellectual personality of student
- To study make the students future ready and survive in any situation.

Curriculum of ancient education:

The fundamental goal of building a good curriculum was to develop students physically and mentally. The curriculum consists of four Vedas, six Vedangas, Upnishad's and darshnas, puranas, Tarka Shastra. The six vedangas were Nyaya, Baiseshika, yoga, vedants, sankhya, mimosa Algebra, Geometry and grammar were also given more importance at that time Panini was famous in the domain of grammar at that time. The education was totally through orals and debates and the exams were conducted every year. The education system of the ancient period focused on subject like warfare, military, politics, religion

Modern Education:

The modern education was introduced during the British Empire. In the 1830 Lord Thomas Babington Macaulay introduced the English language, Modern Education is the latest and contemporary version of education institution in the 21tth century modern education also makes use of the latest technology such as mobile applications, audio and video movies etc. to educate learners and make the learning process more engaging and interesting. The British focused on academic disciplines like science and mathematics.

India became free from British basic education was made compulsory especially for 6-14 years of age with schools constructed all system of India in the 21th century is constituted of a new approach to learning from online learning platforms, grading system in the classroom and a newly introduced 'New Education policy'

Modern education is aided with a variety of commuter technologies, internet, and projector presentations to make studies interesting and interactive for students. In encourages students to engage with the real world. Analyses everything that happens in different life spheres, students are taken to respective sectors and industries where they witness practical application of concepts they learned theoretically these method helps improve the quality of education and improve the engagement of student effectively

Method of Teaching in modern Education:

Modern education system teacher had been the most effective manner to create a bridge between education and student modern teaching method, teachers shape a group of learners wherein they can clear up their problems, debate on topics and clean up their queries this facilitates growing social skills and permits learners' to understand the topic faster. Spaced learning is one of the modern teaching methods that are being accompanied by instructors. 'Flipped classroom' make it unique it is one of the very essential modern teaching method in the this method of teaching, the teaching process takes place in flipped manner ' Gamification is a famous reality that youngsters live video games both it is on line video games or playing via video games is one of the essential modern teaching method.

Aim of education:

- To study the inculcate values in student such as equality, education for all and environmental protection etc.
- To study the culture as well as people of our country, every student must be provide at least a minimum level of education
- To study the prepare student with ever increasing demands.
- To study listening, contemplation and concentrated contemplation were some new methods of exploring the way of learning.

Curriculum of Modern Education:

The curriculum of a student is divided into three section primary, secondary and graduation. Primary education is from 1stt to 10tth standard, secondary education is 11th and 12th and in graduation, student were given the choice to choose a field for further studies example, computer electrical, civil etc. In primary education student are thought's alphabets, poem, recitation, word formation act different prayers, the national anthem is also in the schools. The pupils are assessed based on the term exams conducted at frequent intervals. Modern educations curriculum activities recreational activities, drama and art in education help students to become creative, industrious as well as patent. This is one of the factors that make students look forward to schooling

Research Methodology:

The research methodology used for study would be analytical, interpretative and description. The study of primary data 'Ahmed A, Ahmed HA, A proposed model of education system using cloud computing in 2018 International conference and secondary data source is articles, journals, Newspapers and online databases.

Hypothesis:

- A modern education system encourages curiosity, questioning and inventing deferent solutions to the same problems
- Modern education gives equal importance to academics, curricular, extracurricular and vocational activities.
- Education refers to the overall development of a human being and is not limited to academics only.

Conclusion:

Education is a process by which individuals are equipped with the skills of everyday life more than more system of imparting and acquiring knowledge, education is regarded as an attempt to transmit the cultural norms of the group to its younger members. Education can be a powerful instrument for shaping and modernizing the society. Education system which will bring all-round development in student and make them future ready and also teach them to live in any critical situation. The future of industries and commercial sectors will be very tough and ever demanding. Education system is changing the human life.

References:

1. V. Sasi Kumar, "The Education system in India" https:// www.gnu.org/education/edu-sys India. html
2. Ramanui Mukherjee, "Indian Education system what needs to change?" February 26, 2013 http://sttarttup. Nujs. edu/blog/Indian-education system=what needs to change/
3. Ahmed A, Ahmed HA. A proposed model of education system using cloud computing in 2018 3rd International conference on Emerging trends in Engineering, science and Technology (ICEEST) 2018.
4. Jayplan N History of education in India, 1996.

Career Opportunities in Physics

Asst.Prof.Nikam Swati Ambadas,
M.SC B.Ed (Physics),
Bhanudasrao Chavan College, Lohara.
Mob.No. : 8983323035 , 8668337840
Email id. : swati808791@gmail.com

Introduction

Physics is all around us. We use Physics on day to day basis. An ancient and vast field of science, Physics encompasses studies about the gigantic bodies such as the stars and planets and smallest bodies such as atoms and electrons. Physics is a fundamental science where physicists study matter, its motion and behaviour through space and time, and other entities related to energy and force. It also includes studies about heat, light, sound, electricity, magnetism, mechanics and atoms. Physics has existed since the beginning of times. The ancient Greeks were the founders of early Physics as some of the physicists such as Aristotle, Socrates and Plato explored the world around them. The modern-day Physics came into existence in the 1500-1600s because of some renowned physicists such as Copernicus, Galileo and Newton. Many revolutionary inventions such as revolving of earth, gravitational force of the earth, etc. were made during this period.

What do you get to learn during a Physics degree?

Physics is a gateway into a wide range of sciences and its sub disciplines. Physics mainly based on experiments, measurement and mathematical calculations. Hence, the students opting for Physics degree study the topics such as particle physics, quantum mechanics, quantum optics and electrodynamics and also sub disciplines such as astronomy, cosmology and string theory. Physics not only generates fundamental knowledge required for further technological advancements but also provides trained personnel to get benefitted from scientific discoveries. It helps us to get better understanding of the subjects which are of substantial importance to other people.

What do you get in the classroom learning for Physics?

The Physics course will bring in copious amount of experiments and research work which also means there would be plentiful theoretical learning and complex mathematics. It will emphasize on fundamentals of Physics as also the modern concepts such as Quantum Mechanics, Classical Mechanics, Thermodynamics, Electrodynamics, Electricity, Statistical Mechanics and Magnetism Optics and waves

The Department of Physics at MES AGC was established in 1945 and is one of the oldest departments in the college. The Post- graduate program was started in 1993 and since 2012 the department has become a recognized research centre for Ph.D. The undergraduate degree program helps to lay a strong foundation which can further help to pursue the Master's degree in Physics. The main aim of the coursesis to create a solid ground in Physicsstudies which would open up ample opportunities for the students to carry out individual research work and development an all-round experience and experience a steep growth in their careers.

General Features are:

- High calibre, experienced and extremely supporting Teaching staff
- Department has separate laboratoriesfor F.Y.B.Sc., S.Y.B.Sc., T.Y.B.Sc. and M.Sc.
- At T.Y.B.Sc. level, department runs Materials Science, Physics of Nanomaterials, Lasers and Astrophysics as elective subjects • Well-developed Laboratory for M.Sc. and Research (Ph.D.)
- M.Sc. course takes in to account, state-of-art in Physics and its application at all levels
- M.Sc. course has a high potential with an appropriate balance of theory, experiments and project work
- Department has specialization in Materials Science, Nano Technology and Thin films
- Thin film synthesis and characterization, Sensor testing laboratory, VSM.

Skills and competencies required to hone a bright career

The study of Physics requires an inquisitive mind and a keen interest in mathematics. It also requires tremendous focus, patience, willingness to hard and a 'don't give up' attitude.

Following are some skills required to become a knowledgeable Physicist and pursue a vibrant career in physics:

1. Problem solving skill
2. Analytical skill
3. Versatile and adaptable
4. Ability to learn and understand
5. Ability to conduct researches, gather information and develop theories
6. Knowledge about the usage of computer and ability to prepare technical reports
7. Mathematical analysing and modelling skills
8. Ability to make decisions and manage time The Physics curriculum is designed to help students acquire skills to think scientifically, critically and creatively as also communicate ideas and views about physics related topics.

Career prospects in Physics

When we think about career prospects or job opportunities in Physics, it can be a gratifying career as science school teacher to a far-reaching career in NASA or ISRO as a space researcher. Hence, while discussing the careers in Physics, sky is the limit would be an understatement! A Bachelor's degree in Physics can prepare you for a wide range of careers like mechanical engineering, sound engineering, data analyst, technical author and other development and research activities. A Master's degree can help candidates pursue careers in more intense fields such as healthcare, climatology, meteorology, aeronautics, metallurgy, Geophysics, Nanotechnology, Astronomy, Radiation protection, Clinical science or medical physics, etc. Build basis for competitive and professional examinations. As a physicist, your job can be noble, as well as very lucrative.

Physics is an interesting subject that has exciting career opportunities for the passionate.

- **Astronaut**

Exploring space and its elements is a dream profession for a physics student. An astronaut is a professional who travels in spaceships with pilots and scientists to conduct experiments in space. A degree in science or physics is the basic educational qualification you must possess to become an astronaut.

- **Accelerator Operator**

Accelerator operators use accelerator machines to bombard atomic particles for study and research. Their job is to stay updated with all the latest machines, their technology and maintenance. BSc in physics is the basic degree required to become an accelerator operator. One could then pursue MSc to become fully qualified. As a fresher, you would be designated as Operator 1 and then escalate to higher levels as you gain more experience.

- **Application Engineer**

Application engineers are those who are actively involved in the sales of technical parts. They look into the maintenance and post-production activities of a product. They act as primary sales force on the field and explain a product, to be sold, to their prospective clients. You could be an engineering graduate in any stream in order to become an application engineer.

- **Teacher**

Let's not underestimate the job of a physics teacher who was actually responsible in triggering your interest to take up a career in this field. Usually, the teaching methods of a physics teacher will be different from the mundane lessons of other teachers due to the practical aspects and concepts behind each physics application. In order to become a physics teacher, you must major in physics in your undergraduation and then pursue a BEd.

- **Lab Technician**

Lab technicians and assistants are employed in scientific research laboratories or school laboratories for science experiments. A diploma in physics will make one eligible to become a lab technician. The bright side of

this is that you can pursue higher studies while you are working, in order to advance in your career by taking relevant courses.

- **Laser Engineer**

Laser engineers are also electrical engineers who design, manufacture, develop and test electrical equipments. Generally, a laser engineer reports to an operations manager about the duties carried out. The basic educational qualification required for this course is a degree in electrical engineering.

- **Optical Engineer**

Optical engineering is the study of optics. Optical engineers are involved in the designing of optical components such as lenses, telescopes, microscopes and the machinery to create them. A degree in mechanical or electronic engineering can lead you towards a career in optical engineering.

- **Research Associate**

A research associate is a researcher who conducts research on various physics concepts. They work with scientists or on any science project that requires analysis. In order to become a research associate in physics, you must purse degrees in the following order - BSc in physics, MSc in physics, MPhil and then PhD.

- **Gravity Researcher**

A gravity researcher conducts research on the concept of gravity to provide gravitational shielding, study monuments, architecture and more. You must acquire a postdoctoral fellowship in physics in order to become a gravity researcher.

- **Architect**

Architecture has its base in physics given that it largely deals with the placement and construction of buildings. You could take up a course in BArch in order to become an architect. BArch is a five-year professional course in India.

Summary

Modern world would have been a very different place without Physicists. Studying Physics is like going on an exciting adventure that not only inspires people to carry out more researches but also broadens the horizons of knowledge about Nature. It is a challenging field of studies which keeps you on your toes. Hence, study of Physics is a way to appreciate modern technology and use it optimally for the development of society.

References

1. Wikipedia
2. National Science Foundation, Investing in science, engi-neering, and education for the nation’s future - NSF strate-gic plan for 2014-2018 , March (2014).
3. National Research Council, Rising Above the Gathering Storm: Energizing and Employing America for a Brighter Economic Future (National Academies Press, Washington, D.C., 2007).
4. AIP Statistical Research Center, Latest employment data https://www.aip.org/statistics/employment/. APS/
5. AAPT Joint Task Force on Undergraduate Physics Programs, http://www.compadre.org/jtupp/

Challenges of Human Rights during Covid-19 in India

M.S. Yogesh,
Assistant Professor,
Department of Political science, GFGC, K.R.Sagar,
Mandya district, Karnataka-571607.
Email id - yogbyp@gmail.com,
contact number-9901088345

Abstract

The purpose of human rights is to allow for a transformation of the nation state in terms of individual entitlement to an enjoyment of rights wherever individuals may find themselves. The democratic political system and independent judiciaries that are protecting citizen rights. This observable fact would lead us to believe that democratic institutions are necessary for a thorough protection of human rights. This creates the condition for the existence of democratic citizenship rights. The purpose of this essay is to relate the existence of human rights and democracy in India. It is argued that many issues such as Inequality, Oppressions, Lack of Education, Political Will and exploitation of the Downtrodden has grown with the Development. Political parties' agendas for the attaining power are being of Crowne Capitalism. This Paper envisage the impact of Judiciary and its machinery empowering the Needy.

Key words- Human Rights, Democratic Political system, Downtrodden and Judiciary

Introduction

Human rights are necessary in order to naturalize the notion of popular sovereignty for the democratic nation state. On the other hand, the democratic logic of constituting the people and bestowing rights is necessary for the establishment of Welfare State. The notion that the most effective way to protect human rights is through democratic institutions is considered. Human rights suddenly became attractive because they provided a moral discourse and a set of ethical standards superficially above politics. India, the largest democracy in the world, is a big country with a lot of human rights challenges. If human rights are violated in India, the largest democracy in the world will be in danger. For the sake of democracy and sustainable development in India, human rights education in India is essential because knowledge of human rights is the best defense against their violation. The present paper highlights the importance of human rights in India for effectively discharging the duty imposed on all Indian citizens by the various articles embodied in our constitution.

Significant Human Rights Issues

Unlawful and arbitrary killings, including extrajudicial killings perpetrated by police; torture and cases of cruel, inhuman, or degrading treatment or punishment by some police and prison officials; arbitrary arrest and detention by government authorities; harsh and life-threatening prison conditions; political prisoners or detainees in certain states; restrictions on freedom of expression and the press, including violence, threats of violence, or unjustified arrests or prosecutions against journalists, use of criminal libel laws to prosecute social media speech, censorship, and site blocking; overly restrictive rules on nongovernmental organizations; restrictions on political participation; widespread corruption at all levels in the government; lack of investigation of and accountability for violence against women; tolerance of violations of religious freedom; crimes involving violence and discrimination targeting members of minority groups including women based on religious affiliation or social status ; and forced and compulsory child labor, as well as bonded labor.

Challenges during Covid-19

India has a 70-year history of democracy, tolerance and rule of law; it has been successful in managing its multicultural diversity, and enshrined secularism in its Constitution.

- Over 30,000 children have become orphans or have lost one parent or were abandoned due to COVID-19 as per NCPCR data.
- When a nationwide lockdown was declared on March 24, 2020, there was huge exodus of the migrant labourers from their places of work to their native places. Cessation of employment due to lockdown and fear of the pandemic were considered as the primary reasons for the migration.
- Issues of Women Safai Karmacharis during Covid -19 According to a report by the International Labor Organization, 1.6 billion workers in the informal economy their livelihoods destroyed due to the pandemic. Safai karmacharis often come into direct contact with human waste. The scheduled castes engaged in sanitation work today are the same communities that have been exploited and forced to do manual scavenging since ages.

  No safe space for sanitation workers, especially women workers to change and wash before and after work. This exposes not only the worker's family members but also the public to the risk of infection. Transportation problems reaching their work place. Physical and mental abuses by the Contractors, Officials and sometimes even by Public. In majority of the cases, the government is not taking responsibility.
- Right to Education is most importantly affected right is the Right to education, because a new system of online teaching had to be developed by educational institutions but some could afford it and the others couldn't. Online learning has been considered to be luxury which the poor public can't afford. It also affects the health of young children due to constant access to technology and decreases their overall ability to learn.
- Right to health is affected. Both physical and psychological health needed special attention. There has been an increase in the number of cases of depression and suicide. And the risk of spreading the disease in pregnant women and newborn babies, Limited health facilities, health workers and medical practitioners were put at risk of getting the disease due to lack of PPEs and masks in some part of the country. There has been an overall shortage of basic things like masks, sanitizer etc.
- Right to life is also affected as there has been considerable change in the living standard and quality of life of people due to in availability of necessary food and sanitation items. It needs a special mention of mistreatment of migrants as no proper management was done for their transportation to their native places by govt and there was a risk of dissemination of disease due to crowd at the bus and railway stations. The right to life has a wide ambit and it includes right to well-being as well but it was all ignored and denied.
- Right to privacy was also affected as govt directed and passed a notification to download the Arogya Setu app which will show the status of infected persons. The information related to covid-19 positive patients was also shared on social media by uploading photos or videos which is violative of privacy right.
- Right to access information was affected as the information relating to the status of a number of death cases and infected cases and other crucial areas of public interest were denied to be shared by the government.
- Right to free movement was restricted due to lockdown and curfew and compulsory quarantine in case of suspicion of disease. In some parts of the country, the police officials have been seen to have abused their power by beating the general public for coming out of their places during the curfew period.
- Right with regard to a decent burial, it has been considered to be a basic human right and fundamental right included within the ambit of right to life to have a decent burial and it is the responsibility of the state to do so, but during coronavirus pandemic, it has been violated as some dead bodies were left unattended for days and burnt with kerosene, buried in plastics and not letting any relative do proper rites as there was a high risk of dissemination of disease even after death.

Role of Supreme Court during Covid

Indeed, Granville Austin said that the court had established itself as “the logical, primary custodian” of the Constitution, and “its interpreter and guardian.”. For the judiciary to apply checks on governmental power and action, it has to have complete freedom. The judiciary cannot be controlled, directly or indirectly, by the legislature or the executive, or else the floor would become illusory. The “invention” of the public interest litigation marked the beginning of what has been termed the “socialist judicial” era, where the court’s activist role came into prominence. The Supreme Court June 29, 2021 directed all states to distribute dry ration under the One Nation One Ration Card scheme under the National Food Security Act (NFSA) and run community kitchens for migrant workers. It directed the Government of India to provide food grains needed to implement this.

Courts have repeatedly criticized government for its failure to adequately address the pandemic. “You had all of last year to plan and take a decision,” said Sanjib Banerjee, The Chief Justice of Madras High Court. “If it had been done, we would not be in this situation... We were lulled into a false sense of security only to be hit by this tsunami of infection now.”

The Supreme Court of India stepped in and said it will treat it as contempt if the police act against any citizen asking for help on social media. But really, if people, even healthcare workers, feel compelled to self-censor, how will the authorities even know who needs help?

The court said the Centre and states did not place any scientific evidence or data before it to indicate that the risk of transmission of the virus from unvaccinated individuals is more than from vaccinated persons to justify the discriminatory treatment of unvaccinated individuals in public places. The National Disaster Management Authority (NDMA) has recommended that ₹ 50,000 be given to the family of those who died of COVID-19, the centre had informed the Supreme Court.

The political thinker, Edmund Burke, said that judges are trained so that they can detect misgovernment, and especially, “sniff the approach of tyranny in every political breeze”. Today’s situation was foreseen many decades ago by Chief Justice Y.V. Chandrachud, when, in 1985, he observed, “There is greater threat to the independence of the judiciary from within than without…” All the sermonising in the world is of no use without any real changes in the way things work.

Conclusion

In their book titled, How Democracies Die, Steven Levitsky and Daniel Ziblatt, write of how “most democratic breakdowns have been caused not by generals and soldiers but by elected governments”. They document the many instances of how “elected leaders have subverted democratic institutions” across the world. Such elected autocrats weaponise institutions, to use them as political ammunition. They compel the media and the private sector into silence, and they redraft rules to suit their interests over those of their political opponents. In the Constituent Assembly, Nehru had said that we needed judges of the “highest integrity”, who would be “[persons] who can stand up against the executive government and whoever might come in their way”. Human Rights and Democracy are essential for establishing an Egalitarian Society and a Welfare State.

References

1. Arendt, H 1966, The Origins of Totalitarianism, Harvest Book, San Diego. Agamben, G 1998, Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life, Stanford University Press, Stanford.
2. Cedroni, L 2012, ‘Rights in Progress. The Politics of Rights and the Democracy-Building Processes in Comparative Perspective,’ in C Corradetti (ed), Philosophical Dimensions of Human Rights: Some Contemporary Views, Springer, Dordrecht, pp. 253-264.
3. Charlesworth, H 2013, ‘Is there a Human Right to Democracy?’, in C Holder and D Reidy (eds), Human Rights: The Hard Questions, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 271-284.
4. Nirmalendra Bikash Rakshit: Rights to constitutional remedies-significance of Article-32, EPW vol-34(aug21-sep03 1999)

5. 1.Daroka r, S (200 9): "Social Exclusion, Ghettoization and Identity," Critical Enquiry, Vol 2, No 1, pp 98–113.
6. www.europarl.europa.eu/thinktank
7. *Justice Shah's speech,* Supreme Court in Decline: Forgotten Freedoms and Eroded Rights, *at the Justice Suresh Memorial Lecture, on September 18,2020*
8. Recommendations of Goswami Committee Report (1990) had also considered recommendations of an earlier Tarkunde Committee Report (1973) that had addressed reforms of Indian electoral system and machinery.
9. Association for Democratic Reforms v. Union of India and Anr., AIR 2000 Delhi 126, 2000; (57) DRJ 82.
10. People's Union for Civil Liberties & Anr. v. Union of India, Lok Satta & Anr. v. Union of India and ADR v. Union of India 2003 SC 490, 509, 515.

COVID- 19 Impact on Banking Sector

Satish Lalchand Sharma,
M.com. B.Ed , MIB , M. Phill, PhD Scholar ,
Dr . BAMU, Aurangabad.
E-mail ID : Satishsharma9371@gmail.com.
Mobile No. 9371190323.

1.1 Abstract :

COVID-19 has expedited the collapse of Indian Banking business. No doubt banks are established in India with a fundamental purpose to make profit by giving expected comfort to customers. But Covid19 has changed the scenario of Indian customers. Due to shut down of businesses income source of the people came to halt. Then where lie the scope of availing loan and repaying with interest. These challenges our Indian banks are facing in current pandemic situation. The COVID-19 pandemic could be one of the most serious challenges faced by the financial services industry in nearly a century. The COVID-19 impact on banking will be severe fall in demand, lower incomes, and production shutdowns and will adversely affect the business of banks. The situation is exacerbated by staff shortages, inadequate digital maturity, and pressure on the existing infrastructure as firms scramble to deal with the impact of COVID-19 on financial services. Banks certainly have their hands full in light of the novel coronavirus outbreak COVID-19. Borrowers and businesses face job losses, slowed sales, and declining profits as the virus continues to spread around the world. Banking customers are likely to start seeking financial relief. An obvious way that pandemics can impact financial systems is through their enormous economic costs. To managing the direct economic impact of the coronavirus, banks need to have a plan in place to protect employees and customers from its spread. Many banks are already starting to encourage remote working of some employees. In this paper, we are aimed to demonstrate an impact of pandemic covid-19 on the banking and financial sector. India's coronavirus outbreak threatens a years-long clean up of its financial system, according to the Indian bank. Banks sit at the heart of the economy and provide funding to corporate and individuals. Their stability is crucial to keep the system up and running.

Keywords : *Profit, Customers, Pandemic, Indian Banks, Finance, Non Performing Assets (NPAs), Visualization, Economy, Reserve Bank of India etc.*

1.2 Introduction :

Global economic activity has come to a near standstill as Covid-19 related lockdowns are imposed across a widening swathe of affected countries. Financial markets have been facing high volatility due to panic sell-offs resulting in destruction of equity markets. Financial institutions have started encountering liquidity constraints and lags in credit flow, thereby putting debt servicing at risk. The need for strong fiscal measures has become the voice of the banking sector to revive. In this webinar, we shall be focusing on the various spheres of the banking sector which has the hard hit due to the pandemic's intensity, the RBI's measures to cope up with the current slack and the way forward for revival of the coveted sector. The global economy recovers from the ravages of the COVID-19 pandemic, economic activity has been gaining momentum, but unevenly. Rising crude oil prices, emerging inflationary pressures and global policy uncertainty are the key risks. Domestically, high frequency indicators of activity are ticking up as the second wave abates. While banks and other financial institutions have resilient capital and liquidity buffers, and balance sheet stress remains moderate in spite of the pandemic, close monitoring of MSME and retail credit portfolios is warranted alongside the need for banks to reinforce buffers, improve governance and remain vigilant in the context of global spill overs. While the banking sector will be negatively affected by the pandemic, it is also critical for economic recovery. But the crisis will strengthen competitive pressures on banks by accelerating trends towards digitalisation and new financial service providers.

The banking sector is also affected, although mostly indirectly. While banking services can be provided remotely and do not rely on direct customer contact, the linkage of the sector with the real sector as provider of payment, savings, credit and risk management services extends the negative effect of the Covid-19 crisis to banks and other financial institutions. The lockdown to prevent the spread of the Covid-19 has stopped

economic activity across many sectors, with important repercussions for firms and households. Firms relying on direct customer contact – such as hospitality and transport – are losing revenue sources; and households working in these sectors are losing employment income. At the same time, the banking sector has the role of supporting firms and households during this period of lower revenues and incomes, which has triggered important policy actions by financial supervisors and governments.

1.3 Objective of Research :

1. To Explain Indian banking sector current situation.
2. To study the Covid-19 impact on banking sector.
3. To analyse challenges faced by banking sector.

1.4 COVID - 19 Impact on Banking Sector :

Banks are negatively affected as bonds and other traded financial instruments have lost value, resulting in further losses for banks. There might also be losses from open derivative positions that have moved in unexpected directions due to the crisis. Similarly, households with members who have lost their jobs or are furloughed have less income, and therefore might not be able to repay their loans. This will result not only in lost revenue but also in losses (if repayment capacity is permanently impaired), negatively affecting profits and bank capital. And as a swift recovery becomes less likely, banks can expect further losses, resulting in the need for additional provisions, further undermining their profitability and capital position. Third, banks face increasing demand for credit, as especially firms require additional cash flow to meet their costs even in times of no or reduced revenues. In some cases, this higher demand has presented itself in the drawdown of credit lines by borrowers.

Losses and lower capital buffers in banks can have negative spillover effects, which might make banks' solvency position even worse and might also undermine the broader economy. Banks might sell bonds and other traded financial instruments to improve their liquidity position or to make up for losses, with prices of these instruments falling as a consequence and negatively affecting other banks that hold them. Banks might reduce credit provision to the economy, thus negatively affecting firms relying on such buffers, undermining their survival. We saw similar spill over effects during the 2008/09 global financial crisis. This could make the economic shock even worse.

The Covid-19 has crisis raised both short- and long-term challenges for the insurance sector. Insurance companies were facing operational and procedural challenges, dips in revenue and depleting reserves as well as the mandate to meet the growing coverage requirements faced by the entire country.

India was facing an economic slowdown, when the pandemic broke out. It dealt a cruel blow to all sectors of the economy. How was the banking sector affected? This research paper analyses the impact in all dimensions, including the financial health of banks. It also critically evaluates the measures taken by the Government of India and RBI to assist the banks tide over this crisis. The study relies largely on secondary sources for data – reports of RIB, annual reports of banks, impact studies by rating agencies and newspaper reports. The findings reveal that banks have shown resilience. Deposits with banks grew at a higher pace than usual, partly reflecting perception of their safe haven status. Banks' credit growth declined during the pandemic. The outstanding credit deposit ratio in Indian banks has also declined during this period.

1.5 Challenges of the banking sector after the Covid-19 crisis :

The covid-19 crisis will come on top of the pre-crisis challenges of the traditional banking business model: revenue pressure and low profitability (low levels of interest rates and higher levels of capital), tighter regulation (after previous financial crisis), and increasing competition from shadow banks and new digital entrants. Among many other relevant issues, the report pay much attention to the digital disruption, as one of the pre-crisis trends that will be much more accelerated after the pandemic: "Digitalization will receive a large impetus, with new entrants challenging banks". This situation provides many benefits, but also new risks that

will require regulatory responses, and crucially will require a level playing field between incumbents and new entrants. The COVID-19 crisis has forced banks and their customers to use digital tools and processes to compensate for branch, office and call center closures. Participants shared some of the ways banks are using technology to confront the challenges and emerging risks posed by the COVID-19 crisis.

Bank leaders face the difficult task of balancing the traditional approach to risk management with the need to respond quickly to a crisis that has created massive changes to their operating environment. Criminal cyber activity, including fraud and phishing attacks, has increased as more employees work remotely. However, as one participant said: "We have not yet seen the massive increase in sophisticated, advance persistent threat cyber attacks that we normally associate with events like these."

As the economic impacts of the pandemic become clearer, banks are updating risk models and stress scenarios in an attempt to stay ahead of the curve. However, uncertainty in the operating environment continues to pose challenges. A lack of regulatory harmonization may further complicate benchmarking among peers across countries, though there is hope that this will improve soon. Participants discussed the risks for banks as government programs to support individuals and companies through the pandemic expire and the financial impact of the COVID-19 pandemic and economic shutdowns catch up with more customers.

Conclusion :

This research shows the significant negative effect on the performance of banking credit due to the pandemic, utilizing a quasi-experiment to analyze the impact. Similar impact studies using quasi-experiments have been conducted on corporate performance in the energy industry and on the impact of COVID-19 testing and infection rates for the economy of Brazil, Russia, India, China, and South Africa. Digital transformation is accelerating, new risks are emerging and banking models and reputations are being tested. The COVID-19 crisis is placing greater pressure on banks to improve their technical capabilities at a time when they are also more vulnerable to cyber attacks and consumer credit challenges. Global financial leaders discuss these issues and their implications for the future.

1.6 References :

1. Khan M.Y. , Indian Financial System, 2017.
2. Sen Sandip, The Inside Story of Indian Banking, 2018.
3. Shetty M.S., Banking Reforms in India.
4. World Bank Report, 2021.
5. Reserve Bank of India Report, 2021.

Current Situation of Indian Economy : Challenges And Issues

Dr.Rakesh.V.Ahirrao
Department Of Commerce
Shivaji Art's, Commerce And Science College, Kannad.Dist.Aurangabad
E-mail :ahirraorv@shivajicollegekannad.org
Mob No : 9970669200

Abstract :

The U.N. Conference on Trade and Development said India's GDP growth would slow to 5.7% in 2022, after hitting 8.2% for 2021. For 2023, it is forecasting a lower growth rate of 4.7%. The World Bank also cut its 2022-23 GDP growth forecast for India to 6.5%, from an earlier estimate of 7.5%. Nevertheless, at 13.5%, India's GDP growth is 2.8 times higher than the average GDP growth for the 20 largest economies, which is 4.9%. India is still the good exception in a world already slowing down. The Indian economy has higher capital buffers and greater liquidity and as such, the risk from the negative feedback between the economy and financial system are receding, the agency said. The agency has allotted a Baa3 rating for the Government of India with a stable outlook. As the ripples of demonetisation and a poorly designed and hastily implemented Goods and Services Tax (GST) spread through an economy that was already struggling with massive bad loans in the banking system, the GDP growth rate steadily fell from over 8% in FY17 to about 4% in FY20, just before Covid-19 hit the country. This helped the Indian economy to achieve a rapid rate of economic growth and economic development. However, the economy still faces various problems and challenges, such as corruption, lack of infrastructure, poverty in rural areas and poor tax collection rates.

Keywords : *Trade, Development, GDP, Government, GST, Corruption, Infrastructure etc.*

1.1 Introduction :

The economy recovered above its pre-pandemic level in FY 2021, which ended in March this year. Turning to the first quarter of FY 2022, GDP growth is likely to speed up considerably. Growth in the industrial sector accelerated in April, suggesting it weathered the disruption to power supply caused by record-breaking temperatures well. Moreover, looser Covid-19 restrictions are boosting domestic demand, helping to push the services PMI to an over 11-year high in May. Demand will also be supported by new measures to combat rising inflation, including cuts to fuel duty, a doubling of the fertilizer subsidy, an export ban on wheat and cuts to import tariffs for some raw materials. That said, inflation remained at a near-decade high in May, which together with higher interest rates will be capping momentum. A degree of pent-up consumption demand and elevated public spending will support growth in fiscal year 2022/23 (April-March). However, growth will be tempered by higher inflation and slower growth of exports. Urban demand will outstrip its rural counterpart, as income streams in villages will rebuild slowly after the pandemic and be contingent on good agricultural outcomes. The ruling coalition will stay in power until the end of its term in 2024. Tensions with China will remain elevated, but a large-scale military conflict is unlikely. India will strive to balance its strategic ties with Russia, while seeking closer co-operation with the Quad over time.

The autonomous body in its estimates compiled using the Benchmark-Indicator method said that the GDP may grow at 9.2% in the financial year ending March 2022. It is a tad less than the RBI projection, which had pegged the GDP growth rate at 9.5% for the current financial year. Meanwhile, China is expected to grow at 8%. Nominal GDP is estimated to grow at 17.6% compared to a fall of 3% in FY21. It is better than the 14.4% growth used for FY22 Budget calculations last February. Assuming that all revenues remain the same as estimated in the last Union Budget, the government can overshoot its absolute deficit number by some Rs 71,000 crore without any change to its fiscal deficit target of 6.8% of GDP. However, the government is spending Rs 3.28 lakh crore over the Budget Estimate this fiscal. But given the buoyant tax revenues and expected savings from various departments, the government is in a comfortable position to rein in its fiscal deficit at 6.8%. In absolute terms, it is estimated to rise 6.9% though it is still below pre-Covid levels seen in

FY20. This indicates that in spite of strong recovery in 2021-22 from the contraction last fiscal year, consumption recovery is still not broad-based. Rising inflation does not bode well either.

1.2 Objectives of Research :

1. To Study the current situation of Indian economy.
2. To study the challenges faced by Indian economy.
3. Analyse the various data and report related to Indian economy.

1.3 Current Situation Of Indian Economy :

India to witness GDP growth of 8.0-8.5 per cent in 2022-23, supported by widespread vaccine coverage, gains from supply-side reforms and easing of regulations, robust export growth, and availability of fiscal space to ramp up capital spending. The Union Minister for Finance & Corporate Affairs Smt Nirmala Sitharaman tabled the Economic Survey 2021-22 in Parliament today, which states that the year ahead is well poised for a pick-up in private sector investment with the financial system in a good position to provide support to the revival of economy. The growth projection for 2022-23 is based on the assumption that there will be no further debilitating pandemic related economic disruption, monsoon will be normal, withdrawal of global liquidity by major central banks will be broadly orderly, oil prices will be in the range of US$70-$75/bbl, and global supply chain disruptions will steadily ease over the course of the year. The Survey says, the above projection is comparable with the World Bank's and Asian Development Bank's latest forecasts of real GDP growth of 8.7 per cent and 7.5 per cent respectively for 2022-23. As per the IMF's latest World Economic Outlook (WEO) growth projections released on 25th January, 2022, India's real GDP is projected to grow at 9 per cent in both 2021-22 and 2022-23 and at 7.1 per cent in 2023-24. This projects India as the fastest growing major economy in the world in all these three years.

Referring to First Advance Estimates, the Survey states that the Indian economy is estimated to grow by 9.2 per cent in real terms in 2021-22, after a contraction of 7.3 per cent in 2020-21. This implies that overall economic activity has recovered past the pre-pandemic levels. Almost all indicators show that the economic impact of the "second wave" in Q1 was much smaller than that experienced during the full lockdown phase in 2020-21, even though the health impact was more severe. According to Survey, the industrial sector went through a sharp rebound from a contraction of 7 per cent in 2020-21 to an expansion of 11.8 per cent in this financial year. The manufacturing, construction and mining sub-sectors went through the same swing although the utilities segment experienced a more muted cycle as basic services such as electricity and water supply were maintained even at the height of the national lockdown. The share of industry in GVA is now estimated at 28.2 percent. The Survey states that the services sector has been the hardest hit by the pandemic, especially segments that involve human contact. This sector is estimated to grow by 8.2 per cent this financial year following last year's 8.4 per cent contraction. It should be noted that there is a wide dispersion of performance by different sub-sectors. Both the finance /Real Estate and the Public Administration segments are now well above pre-COVID levels. However, segments like Travel, Trade and hotels are yet to fully recover. There has been a boom in software and IT-enabled services exports even as earnings from tourism have declined sharply.

On the Exports and Imports front, the Survey states that India's exports of both goods and services have been exceptionally strong so far in 2021-22. Merchandise exports have been above US$30 billion for eight consecutive months in 2021-22, despite many pandemic related global supply constraints. Net services exports have also risen sharply, driven by professional and management consulting services, audio visual and related services, freight transport services, telecommunications, computer and information services. From a demand perspective, India's total exports are expected to grow by 16.5 per cent in 2021-22 surpassing pre-pandemic levels. Imports also recovered strongly with revival of domestic demand and continuous rise in price of imported crude and metals. Further, the Survey points out that despite all the disruptions caused by the global pandemic, India's balance of payments remained in surplus throughout the last two years. This allowed the

Reserve Bank of India to keep accumulating foreign exchange reserves, which stand at US$634 billion on 31st December 2021. This is equivalent to 13.2 months of imports and higher than the country's external debt.

The Survey notes that inflation has reappeared as a global issue in both advanced and emerging economies. The surge in energy prices, non-food commodities, input prices, disruption of global supply chains, and rising freight costs stoked global inflation during the year. In India, Consumer Price Index (CPI) inflation moderated to 5.2 per cent in 2021-22 (April-December) from 6.6 per cent in the corresponding period of 2020-21. It was 5.6 per cent (YoY) in December 2021, which is within the targeted tolerance band. The decline in retail inflation in 2021-22 was led by easing of food inflation. Wholesale Price Inflation (WPI), however, has been running in double-digits. The Survey says that fiscal support given to the economy as well as the health response caused the fiscal deficit and government debt to rise in 2020-21. However, there has been a strong rebound in government revenues in 2021-22 so far. The revenue receipts of the central government during April-November 2021 have gone up by 67.2 per cent (YOY), as against an expected growth of 9.6 per cent in the 2021-22 Budget Estimates over provisional actuals. The tax collections have been buoyant for both direct and indirect taxes and the gross monthly GST collections have crossed Rs 1 lakh crore consistently since July 2021.

1.4 Challenges Faced By Indian Economy :

India is receiving accolades for a sustained growth rate and on the other, it is still a low-income developing economy. Even today, nearly 25 percent of India's population lives below the poverty line. Also, there are many human and natural resources which are under-utilized. In this article, we will explore the economic issues in India. Usually, developing economies have a low per-capita income. The per capita income in India in 2014 was $1,560. In the same year, the per-capita Gross National Income (GNI) of USA was 35 times that of India and that of China was 5 times higher than India.

Further, apart from the low per-capita income, India also has a problem of unequal distribution of income. This makes the problem of poverty a critical one and a big obstacle in the economic progress of the country. Therefore, low per-capita income is one of the primary economic issues in India. Another factor which contributes to the economic issues in India is population. Today, India is the second most-populated country in the world, the first being China. We have a high-level of birth rates and a falling level of death rates. In order to maintain a growing population, the administration needs to take care of the basic requirements of food, clothing, shelter, medicine, schooling, etc. Hence, there is an increased economic burden on the country. The huge unemployed working population is another aspect which contributes to the economic issues in India. There is an abundance of labor in our country which makes it difficult to provide gainful employment to the entire population. Also, the deficiency of capital has led to the inadequate growth of the secondary and tertiary occupations. This has further contributed to chronic unemployment and under-employment in India. With nearly half of the working population engaged in agriculture, the marginal product of an agricultural laborer has become negligible. The problem of the increasing number of educated-unemployed has added to the woes of the country too.

India always had a deficiency of capital. However, in recent years, India has experienced a slow but steady improvement in capital formation. We experienced a population growth of 1.6 percent during 2000-05 and needed to invest around 6.4 percent to offset the additional burden due to the increased population. According to Oxfam's 'An economy for the 99 percent' report, 2017, the gap between the rich and the poor in the world is huge. In the world, eight men own the same wealth as the 3.6 billion people who form the poorest half of humanity. In India, merely 1 percent of the population has 58 percent of the total Indian wealth. Also, 57 billionaires have the same amount of wealth as the bottom 70 percent of India. Inequal distribution of wealth is certainly one of the major economic issues in India.

New technologies are being developed every day. However, they are expensive and require people with a considerable amount of skill to apply them in production. Another aspect that adds to the economic issues in India is that poor farmers cannot even buy essential things like improved seeds, fertilizers, and machines like

tractors, investors, etc. Further, most enterprises in India are micro or small. Hence, they cannot afford modern and more productive technologies. In 2011, according to the Census of India, nearly 7 percent of India's population lives in rural and slum areas. Also, only 46.6 percent of households in India have access to drinking water within their premises. Also, only 46.9 percent of households have toilet facilities within the household premises. This leads to the low efficiency of Indian workers. Also, dedicated and skilled healthcare personnel are required for the efficient and effective delivery of health services. However, ensuring that such professionals are available in a country like India is a huge challenge.

According to the 2011 Census, India had a population density of 382 per square kilometer as against the world population density of 41 per square kilometer. Further, 29.5 percent was in the age group of 0-14 years, 62.5 percent in the working age group of 15-59 years, and around 8 percent in the age group of 60 years and above. This proves that the dependency burden of our population is very high.

India is rich in natural resources like land, water, minerals, and power resources. However, due to problems like inaccessible regions, primitive technologies, and a shortage of capital, these resources are largely under-utilized. This contributes to the economic issues in India. The lack of infrastructural facilities is a serious problem affecting the Indian economy. These include transportation, communication, electricity generation, and distribution, banking and credit facilities, health and educational institutions, etc. Therefore, the potential of different regions of the country remains under-utilized.

1.5 Conclusion :

With a GDP of $3.1 trillion, India is the world's sixth-largest economy. The country has one of the highest GDP growth rates in the world. India's GDP will likely grow by 8-8.5% in FY22, according to the 2021-22 Economic Survey. Gross Domestic Product, the total market value of all final goods and services produced in a country in a given year, equal to total consumer, investment and government spending, plus the value of exports, minus the value of imports. Global growth is forecast to slow from 6.0 percent in 2021 to 3.2 percent in 2022 and 2.7 percent in 2023. This is the weakest growth profile since 2001 except for the global financial crisis and the acute phase of the COVID-19 pandemic.

There is an abundance of labor in our country which makes it difficult to provide gainful employment to the entire population. Also, the deficiency of capital has led to the inadequate growth of the secondary and tertiary occupations. This has further contributed to chronic unemployment and under-employment in India.

1.6 References :

1. Kapila Uma, Indian Economy Since Independence, 2022.
2. Sabnavis Madan, Economics of India, 2021.
3. Verma Sanjiv, The Indian Economy, 2020.
4. Sinha Yashwant, The Future of Indian Economy , 2021.
5. The Economic Survey of India, Ministry of Finance, Government of India Report, 2021.
6. The Hindu, Daily Newspaper, 2022.

International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638X www aiirjournal.com

Economic Slowdown : A Recent Global Challenge

Dr. Vikas Choudhari, Associate professor,
Vasantrao Naik Mahavidyalaya, Aurangabad.
Gmail ID : lmsvmc@gmail.com
Mob No: 9552008356.

Abstract :

The economy's post-lockdown resurgence is losing momentum. It has been an impressive surge. For months, the growth in sales and employment have broken records, as has the pace of new business formation. This recovery will continue. That is as certain as things get in economics. But it will slow. That is the message of the most recent flow of data. Some blame supply-chain problems. This is a favourite focus among the authorities in Washington. No doubt, shortages and delivery delays have put a crimp in sales and even hiring. But what is happening now is more fundamental. It would go too far to describe this moderation as a signal of economic decline. Even after the declines of 2021's second half and December's drop, applications for new business formation remain historically high. After all, they were running at about 300,000 just before the pandemic began. There is still some catching up going on, here and elsewhere in the economy. But as with the pace of retail sales, industrial production, hiring, and other measures of economic activity, the once breakneck pace of growth is slowing.

Keywords : *Lockdown, Employment, Supply - Chain, Moderation, Production, Growth etc.*

1.1 Introduction :

An economic slowdown, also known as a business slowdown, refers to a state where an economy experiences little growth (even no growth). This is primarily attributed to a decline in economic activity that occurs right after the peak. An economic slowdown is captured as a decline in the rate of growth. Economic recessions are caused by a loss of business and consumer confidence. As confidence recedes, so does demand. A recession is a tipping point in the business cycle when ongoing economic growth peaks, reverses, and becomes ongoing economic contraction. Since the economy is slower, fewer businesses and individuals have extra money to spend on insurance despite its importance. Even though it won't hit rock bottom, the demand for insurance will go down and the market will become even more competitive. An economic recession signifies a drop in the gross domestic product (GDP), while a slowdown is merely a decline in the growth rate of the GDP. It's the difference between a salary cut and a smaller increment. While one reduces an individual's actual income, the other is merely a drop in the growth of that income.

Compounding the damage from the COVID-19 pandemic, the Russian invasion of Ukraine has magnified the slowdown in the global economy, which is entering what could become a protracted period of feeble growth and elevated inflation, according to the World Bank's latest Global Economic Prospects report. This raises the risk of stagflation, with potentially harmful consequences for middle- and low-income economies alike. Global growth is expected to slump from 5.7 percent in 2021 to 2.9 percent in 2022—significantly lower than 4.1 percent that was anticipated in January. It is expected to hover around that pace over 2023-24, as the war in Ukraine disrupts activity, investment, and trade in the near term, pent-up demand fades, and fiscal and monetary policy accommodation is withdrawn. As a result of the damage from the pandemic and the war, the level of per capita income in developing economies this year will be nearly 5 percent below its pre-pandemic trend.

The June Global Economic Prospects report offers the first systematic assessment of how current global economic conditions compare with the stagflation of the 1970s—with a particular emphasis on how stagflation could affect emerging market and developing economies. The recovery from the stagflation of the 1970s required steep increases in interest rates in major advanced economies, which played a prominent role in triggering a string of financial crises in emerging market and developing economies. The current juncture resembles the 1970s in three key aspects: persistent supply-side disturbances fueling inflation, preceded by a protracted period of highly accommodative monetary policy in major advanced economies, prospects for

weakening growth, and vulnerabilities that emerging market and developing economies face with respect to the monetary policy tightening that will be needed to rein in inflation. However, the ongoing episode also differs from the 1970s in multiple dimensions: the dollar is strong, a sharp contrast with its severe weakness in the 1970s; the percentage increases in commodity prices are smaller; and the balance sheets of major financial institutions are generally strong. More importantly, unlike the 1970s, central banks in advanced economies and many developing economies now have clear mandates for price stability, and, over the past three decades, they have established a credible track record of achieving their inflation targets. Global inflation is expected to moderate next year but it will likely remain above inflation targets in many economies. The report notes that if inflation remains elevated, a repeat of the resolution of the earlier stagflation episode could translate into a sharp global downturn along with financial crises in some emerging market and developing economies. The report also offers fresh insights on how the war's effects on energy markets are clouding the global growth outlook. The war in Ukraine has led to a surge in prices across a wide range of energy-related commodities. Higher energy prices will lower real incomes, raise production costs, tighten financial conditions, and constrain macroeconomic policy especially in energy-importing countries. Growth in advanced economies is projected to sharply decelerate from 5.1 percent in 2021 to 2.6 percent in 2022—1.2 percentage point below projections in January. Growth is expected to further moderate to 2.2 percent in 2023, largely reflecting the further unwinding of the fiscal and monetary policy support provided during the pandemic. Among emerging market and developing economies, growth is also projected to fall from 6.6 percent in 2021 to 3.4 percent in 2022—well below the annual average of 4.8 percent over 2011-2019. The negative spillovers from the war will more than offset any near-term boost to some commodity exporters from higher energy prices. Forecasts for 2022 growth have been revised down in nearly 70 percent of EMDEs, including most commodity importing countries as well as four-fifths of low-income countries. The report highlights the need for decisive global and national policy action to avert the worst consequences of the war in Ukraine for the global economy. This will involve global efforts to limit the harm to those affected by the war, to cushion the blow from surging oil and food prices, to speed up debt relief, and to expand vaccinations in low-income countries. It will also involve vigorous supply responses at the national level while keeping global commodity markets functioning well. Policymakers, moreover, should refrain from distortionary policies such as price controls, subsidies, and export bans, which could worsen the recent increase in commodity prices. Against the challenging backdrop of higher inflation, weaker growth, tighter financial conditions, and limited fiscal policy space, governments will need to reprioritize spending toward targeted relief for vulnerable populations.

1.2 Objectives of Research :

1. To Explain Concept and Meaning of Economic Slowdown.
2. To Study that causes of Economic Slowdown.
3. To Explain global impacts of Economic slowdown.
4. To study that government steps against economic slowdown.

1.3 Impact of Economic Slowdown:

The Government needs to spend more on social services and social insurance, in order to assist and prepare laid-off workers and new graduates to be ready to contribute to economic recovery. At the same time, over the next few years, the government should address, among others, longer-term structural issues such as (i) introducing innovative and efficient mechanisms for providing social services, and (ii) establishing a legal and policy framework to encourage non-government sector to provide social services, particularly education and health care. Many developing countries seem likely to see a substantial downturn in economic growth over the 2015–2030 implementation period of the SDGs, compared with the recent years of strong growth. Since the 2015 WEO, the macroeconomic outlook has deteriorated further, with projected global growth for 2017 falling from 3.8 to 3.5 percent. However, a key result of this study is that projected declines in global poverty rates are not greatly affected by the anticipated slowdown in economic growth. Under the updated projections for 2030,

the extreme poverty rate will be 5.2 percent compared to 4.8 percent. For most groups of countries and subgroups of populations, projected 2030 poverty rates will be within one percentage point of the levels projected under the optimistic outlook on global growth. However, there is some variation across countries, and even countries not directly affected by the recent global slowdown are likely to see long-term impacts. And despite this optimistic finding, we should be concerned that the movement in poverty rates is away from the SDG goal of complete elimination of poverty.

Coronavirus 2019 disease (COVID-19) pandemic has created both a public health crisis and an economic crisis in the United States. The pandemic has disrupted lives, pushed the hospital system to its capacity, and created a global economic slowdown. As of September 15, 2020 there have been more than 6.5 million confirmed COVID-19 cases and more than 195,000 deaths in the United States. To put these numbers into context, the pandemic has now claimed more than three times the American lives that were lost in the Vietnam War. On the public health front, the spread of the virus has exhibited clear geographic trends, starting in the densely populated urban centers and then spreading to more-rural parts of the country. The deepening economic crisis is profoundly impacting children, youth and families. Its effects are rippling through the multiple contexts in which children and youth are situated. Within the nuclear family, stressors such as job loss, home foreclosure or loss in family savings place strain on parental relationships and on the family as a whole. For already low-income families, the shock may be even more severe with basic needs such as food security, healthcare and shelter going unmet. Higher poverty rates are associated with increased rates of family conflict, child neglect and abuse, and intimate partner violence. On a broader level, the worsening economy can impact funds for public schools and community health centers, which are seeing their budgets constrained just when their services are needed the most by our nation's children, youth and families.

Children and youth are particularly vulnerable as they undergo critical developmental transitions, for example, graduating from high school. Adolescents at this stage may be forced to postpone their plans for higher education and instead seek increasingly scarce jobs in order to contribute to the household economy. All of these changes can have profound and lasting effects on the mental health of our nation's children and youth, often causing problems in terms of anxiety, lowered self-esteem and other emotional/behavioral difficulties. Reflecting worsened economic prospects, growth forecasts for developing Asia are revised down relative to those in the ADO in April: from 5.2% to 4.6% for 2022, and from 5.3% to 5.2% for 2023. Risks to the region's economic outlook remain elevated, and mainly associated with external factors. A substantial slowdown in global growth could adversely affect exports, manufacturing activity and employment prospects, and cause turbulence in financial markets.

The Indian Economy is going through a phase of economic slowdown as GDP growth of the last quarter of FY 2019 was registered 5.8 percent. The GDP growth of the first quarter was predicted to go below 5.8 percent. Automobile, Textile, and Real State sector were struggling because of the less demand. Jobs were cut down in those sectors, leaving a lot of people unemployed. The Progressive outbreak of COVID-19 Pandemic led to the lockdown of all major economies in India with limited movement of goods since March 2020. The Pandemic's global economic crisis has moved into a phase of recession with a more severe impact than the Financial crisis of 2008 and the Great Depression of the 1930s.

1.4 Conclusion :

Economic slowdown affected on higher unemployment, lower wages and incomes, and lost opportunities more generally. Education, private capital investments, and economic opportunity are all likely to suffer in the current downturn, and the effects will be long-lived. Businesses large and small face declines in sales and profits in a recession. Their efforts to cut costs may include layoffs and cuts in capital spending, marketing and research. Recessions may curb credit access, slow collections, and spur business bankruptcies. Education, private capital investments, and economic opportunity are all likely to suffer in the current downturn, and the effects will be long-lived.

1.5 References :

1. Maddison Angus, World Economy, 2020.
2. Bannerji Abhijit, Duflo Asther, Good Economics for Hard Time, 2018.
3. Singh Ramesh, Indian Economy, 2020.
4. Chand S., Development Economics.
5. World Bank Report, 2021-22.
6. The Times of India Newspaper, 2020.

Global Warming Effects on India

Dr. More M.S.
Head, Dept. Geography
Bhanudasrao Chavan College, Lohara.
Email Id: moremahananda550@gmail.com
Mob: 9527667090

Abstract:-

Global warming describes a gradual increase in the average temperature on the earth's atmosphere and its oceans. A change that is believed to be permanently changing in the earth's climate. Climate change and global warming is one of the main environment challenges facing the world today. India is facing several problems. Global warming is associated with various adverse impact on agriculture, water resources, forest and biodiversity, health coastal management and increase in temperature. Decline in agricultural productivity is the main impact of global warming on India. A majority of population depends on agriculture directly or indirectly. Global warming would represent additional stress on the ecological and socioeconomic systems that are already facing tremendous pressure due to rapid industrialization, urbanization and economic development. This paper analyzes the impact of Global Warming and its various aspects in the Indian Context.

Key words – Global warming major cause effects on India.

Introduction :-

Global warming is the phenomenon of a gradual increase in the temperature near the earth's surface. This phenomenon has been observed over the past one or two centuries. This change has disturbed the climatic pattern of the earth. However, the concept of global warming is quite controversial but the scientists have provided relevant data in support of fact that the temperature of the earth is rising constantly.

The global annual temperature has increased in total by a little more than 1 Degree Celsius, or about 2 degrees faheriheit. Between 1880 the year that accurate record keeping began and 1980, it rise on average by 0.07 degrees Celsius (0.13 degrees farernheit) every 10 years. Since 1981 however, the rate of increase has more than doubled for the last 40 years, we've seen the global annual temperature rise by 0.18 degree Celsius or degree Fahrenheit per decade.

Study area:-

India is situated in the continent of Asia. It lies completely in the northern hemisphere and Eastern hemisphere between latitudes 80.4' N and 37.6 N and longitudes 68.7 E and 97.25E. The total area of India is 3.28 million square km. India lies largely on the Indian plate India's most part ha tropical climate. India is the second most populated country in the world with a sixth of the words population.

What is Global warming:-

All climate changes occurred naturally. Global warming is the long term warming of the planet's overall temperature. Though this warming trend has been going on for a long time, its pace has significantly increased in the last hundred years due to the burning of fossil fuels. As the human population has increased, so has the volume of fossil fuels burned?

"The increase in the temperature of the earth's atmosphere caused by the increase of certain gases".

Aims and Objectives:

1) Explain what is global warming
2) Explaining the causes of global warming in India
3) To analyze the impact of global warming on India.

Data Base & Methodology:

In this research paper I have studied global warming and the effect of global warming on India has been studied. While doing this study I have used secondary data. This secondary data I have collected different books, journals internet information censes book, research paper's it is taken from this.

Descriptive method has been used to write this research paper.

Causes of Global warming:

Global warming is caused by emission of carbon dioxide and other heat trapping gases that are emitted primarily by the burning of fossil fuels and the clearing of forests. These gases remain in our atmosphere are the principal causes of Global warming.

1. Coal. Oil and large amounts of gases mix with the weather.
2. Increasing waste
3. Increased pollution on due to power plants.
4. The phenomenon of oil drilling
5. Rapid industrialition
6. Rapid Urbanization
7. Rapid increase in transport vehicles.
8. Rapid deforestation
9. Modern agricultural practices 10.Depletion of Ozone layer.

Global warming's effect on India:

India has the world's highest social cost of carbon. A report by the London – based global think tank overseas Development institute found that

India may lose anywhere around 3 – 10% of its GDP annually by 2100 and its poverty rate may raise by 3.5% in 2040 due to climate change following are the major effects of global warming on India.

Rise in Temperature:

Global warming has led to an incredible increase in earth's temperature since 1880; the earth's temperature has increased by degrees. This has resulted in an increase in the melting of glaciers, which have led to an increase in the sea level. This could have devastating effects on coastal regions.

Threats to the ecosystem:

Global warming has affected the coral reefs that can lead to the loss of plant and animal lives Increase in global temperatures has made the fragility of coral reefs even worse.

Climate change:

Global warming has led to a change in climatic conditions. There are droughts at some places and floods at some. This climate imbalance is the result of global warming.

Spread of Diseases:

Global warming leads to a change in the patterns of heat and humidity. This has led to the movement of mosquitoes that carry and spread diseases.

High mortality rates:

Due to an increase in floods, tsunamis and other natural calamities, the average death toll usually increases, Also such events can bring about the spread of diseases that can hamper human life.

Loss of Natural habitat:

A global shift in the climate leads to the loss of habitats of several plants and animals. In this case, the animals need to migrate from their natural habitat and many of them even become extinct. This is yet another major impact of global warming on biodiversity.

Ecological risk:-

The expansion of dryer climate zones such as deserts in the subtropics has been aided by global warming. Higher carbon dioxide levels and global temperatures would primarily influence ecosystems and animal life resulting in the loss of many species and a reduction in ecological diversity.

The threat to marine life:-

Underwater global warming has the potential to desert destroy Marine and coral life. Carbon dioxide levels in the ocean are rising. Causing damage to precious natural resources.

Loss of settlements:-

Inundation from sea level rice can also be a result of global warming, posing a significant hazard to infrastructure and human populations. This has a significant impact on the human population .Droughts rising temperatures and disappearance of glacial rivers have wreakeed havocon agriculture.

Flooding in low altitude regions :-

Sea level rise and significant flooding potential can harm human settlement and result in catastrophic destruction.

Increased precipitation :-

Including monsoonal rains is likely to come in the form of fewer rainy days but more days of extreme rainfall events ,with increasing amounts of rain in each event, leading to significant flooding.

Conclusion :-

India is both a major green- house gas emitter and one of the most vulnerable countries in the world to projected climate change. The country is already experiencing in change in climate and the impacts of climate change including water stress, heat waves and drought ,severe storms and flooding and associated negative consequences on health and livelihoods. with a 1.2 billion but growing population and dependence on agriculture. India probably will be severely impacted by continuing climate change. Global climate projection,given inherent uncertainties, indicate several change in India's future climate.

References :-

1. Trewartha G.T. the earth's problem climate, University of Wisconsin.
2. https//www SlideShare.net
3. Global warming science (www.ucsusa.org).
4. census book 2022.
5. Global warming and climate change -- Mahendra pandey.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

India's Role in International Business

Prof. Sannake A. C
HOD Dept. Of Commerce
Vasantrao Naik College
CIDCO AURANGABAD.
M.No.9420315584
Emai ID : aschaitanya263@gmail.com

1.1 Abstract :

Since 1498, Europeans did trade with the rulers of India using the sea route. The main export items then were spices like pepper, ginger, cinnamon, cardamom, nutmeg, mace, and cloves. From 1947-1991, the Indian economy remained largely as a closed economy. International trade for India has become easier in the past few decades due to new technologies being introduced rapidly to the country. Most of the technologies in question are related to transport. With this extraordinary milestone of $400 billion exports, India can move up from the current 20th position to 15th by surpassing the UAE, Switzerland, Spain and other countries in 2022," says Vijay Kalantri, chairman, MVIRDC World Trade Centre-Mumbai — a trade facilitating body. India's Ministry of Commerce and Industry latest data shows that the US has become India's largest trading partner, exceeding China with bilateral trade reaching USD 119.42 billion. India exports approximately 7500 commodities to about 192 countries. The following table shows India's 10 largest destinations for exports in 2019–2020. India has been a WTO member since 1 January 1995 and a member of GATT since 8 July 1948. Between 1957 and 2021, India's Balance of Trade averaged -2.97 USD Billion, with a maximum of 0.79 USD Billion in June 2020 and a low of -22.91 USD Billion in November 2021.

Keywords :*Billion, Export, Import, Bilateral, WTO, GATT, Balance etc.*

1.2 Introduction :

Indian maritime history begins during the 3rd millennium BCE when inhabitants of the Indus Valley initiated maritime trading contact with Mesopotamia. As per Vedic records, Indian traders and merchants traded with the far east and Arabia. Portuguese were the first Europeans to start trade with India. After the fall of Ottoman Empire and capture of Constantinople in 1453 it became difficult for Europeans to trade with India via land route. Trade originated from human communication in prehistoric times. Trading was the main facility of prehistoric people, who exchanged goods and services from each other in a gift economy before the innovation of modern-day currency. Peter Watson dates the history of long-distance commerce from c. 150,000 years ago. Since 1498, Europeans did trade with the rulers of India using the sea route. The main export items then were spices like pepper, ginger, cinnamon, cardamom, nutmeg, mace, and cloves. During the ancient times, India was the leading exporter of silk, cotton, sugar, precious stones. India was also the exporter of spices to the west and this was done through the spice route. All these items were exported in exchange for gold and silver from other nations.

The importance of trade and commerce in the development of a nation is second to none. It can also be emphasised that the evolution of a business in a country largely depends upon its geography and the surroundings.

India is blessed to have the Himalayas in the north and bordered by sea on the south. The presence of sea has helped in the spreading of business across the continents.

During the ancient times, India was the leading exporter of silk, cotton, sugar, precious stones. India was also the exporter of spices to the west and this was done through the spice route.

All these items were exported in exchange for gold and silver from other nations. The prosperity of Indian trade took a backseat with the starting of the Industrial Revolution in the west. During the ancient times, India was the leading exporter of silk, cotton, sugar, precious stones. India was also the exporter of spices to the west and this was done through the spice route.

All these items were exported in exchange for gold and silver from other nations. The prosperity of Indian trade took a backseat with the starting of the Industrial Revolution in the west.

Trade and commerce played a significant role in the evolution of the economy of India. It was shown from the archaeological evidence that trade and commerce through land and sea played a very important role in the growth of the Indian economy.

India was the leading business center of the world and commercial towns like Harappa and Mohenjodaro were established. In ancient times, India had built strong business relations with other countries like Mesopotamia and trade took place between the two nations involving gold, silver, terracotta pots, precious stones, pearls, etc.

The following are some of the factors that helped India become the most favoured nation for trade and commerce:

1. The Hindu mercantile community was known for their entrepreneurship, enterprising nature, resilience and trustworthiness.
2. Goods manufactured in India were known for their excellence as the goods produced in India were unique and were not available in any other part of the world.
3. The Hindus were very skilled at the art of building ships along with excellent knowledge of the sea routes, winds and other aspects of navigation. This enabled them to travel distant lands to perform trade.

1.3 India's Role in International Business :

International trade allows countries to expand their markets and access goods and services that otherwise may not have been available domestically. As a result of international trade, the market is more competitive. This ultimately results in more competitive pricing and brings a cheaper product home to the consumer. It performs extremely well in exporting information and technology services, pharmaceuticals and petroleum products. India's large diaspora is well integrated abroad, helping to develop new export markets and facilitate the transfer of technology .

The Foreign Trade Policy is a legal document, issued by the Government of India, enforceable under the Foreign Trade Development and Regulation Act 1992. Revisited and notified quinquennially since the 1991 economic reforms, the FTP has been the guiding beacon for all stakeholders. At present, India occupies the eighth spot on the list of the largest importing countries with a 2.8 per cent share. As per the Global Trade Outlook report, the country's position on the list will jump to the fourth position by 2030 with a 3.9 per cent share.

India has rich resources that are way above those of other nations. That is why India is seen as the right nation to explore business opportunities. Amongst many of the resources that make India lucrative for business, the top ones are:

1. Highly and semi-skilled manpower.
2. Technologies within the country.
3. Rich natural resources.
4. Budding middle-class segment.
5. The willingness of the Indian government to participate in the world trade.

In the Indian economy, the services sector holds tremendous value. Almost 55 percent of India's GDP comes from services. India's trade in services has been a significant driver in its exports in the last two decades. India tops the chart as the fastest growing nation in global service trade. The service sector of India comprises a wide range of activities such as transport, trade, hotels and restaurants, business services, financing, insurance, etc. From the year 2014-2018, India's export of services has shown an upward trend. The goods foreign trade by India was 31.4% of the total GDP in the 2019 financial year. India's Foreign Trade in Goods primarily happens with the United States, UAE (United Arab Emirates), China, Saudi Arabia, Hongkong, Singapore, and

Iraq. Recently India signed up for free trade agreements with South Korea and ASEAN. India is also in negotiation with various partners like Australia, the EU, New Zealand and South Africa.

As per the WTO data released in April 2019, for the year 2018, India's share in global exports for merchandise was 1.7 % and in global imports was 2.6 %. For the year 2018 for service sector, India's share in global exports was 3.5 % and imports was 3.2 %.

Government of India is proactively taking a number of steps to boost exports, which inter-alia includes the following:

Merger of Council of Trade and Development and Board of Trade providing a common platform for addressing stakeholder concerns: This common platform, comprising of representatives from industry, export promotion councils, Government of India and state governments and representatives from banking and finance Sector is playing a critical role in addressing export related concerns, with a focus on addressing these on a priority basis.

Infusion of funds for Export Support: A capital of Rs. 389 crore has been infused into Export Credit Guarantee Corporation (ECGC) on 21st June 2019. A Grant-in-aid (corpus) of Rs. 300 crore has been contributed to National Export Insurance Account (NEIA) trust on 21st June 2019, thereby, enhancing its risk taking capacity to support project exports in challenging markets.

Agriculture Export Policy:A new Agriculture Export Policy (AEP) was approved in December 2018 to increase agriculture exports from present US$ 30 Billion to US$ 60+ Billion by 2022. Outlay of Rs. 206 Crores for 2019-20 has been approved for its implementation.

Boost to Gem and Jewellery exporters - resolution of various issues which inter alia includes removal of the requirement of paying IGST on re-import of goods which were exported earlier for exhibition purpose/consignment basis. Allowing partial discharge of bonds executed by nominated agencies/banks for import of gold to be supplied to jewellery exporters, thereby enabling nominated agencies/banks to release bank guarantee of jewellery exporters who have fulfilled their export obligation.

Promoting Ease of Doing Business

Common Digital Platform for Issuance of electronic Certificates of Origin (CoO) for the exporters was launched on 16.09.2019 to improve ease of doing business for exporters.

Special Economic Zone (Amendment) Bill, 2019

SEZ (Amendment) Bill 2019 became the first legislation of the newly formed Government to be passed by the Parliament. It will enable any entity to set up a unit in SEZs, including Trusts. This would help boost investments and create new export and job opportunities.

Better facilities for employees: SEZ units allowed to create facilities/amenities like crèche, gymnasium, cafeteria etc. for their exclusive use as a measure towards ease of doing business.

(c) There is no official study to estimate the logistics costs in India.Some private agencies have estimated logistics costs in various countries including India.

(d)There is no such proposal at present under consideration of the Government. A separate Division under a Special Secretary has been created in the Department of Commerce to look at integrated development of the logistics sector.

This information was given by the Minister of Commerce and Industry, Piyush Goyal, in a written reply in the Lok Sabha.

1.4 Problem Faced By India in International Trade :

India hopes to triple its exports to $1 trillion by 2025. In an indication that the country is on the right path in pursuit of this dream, Indian exports for the April-June 2021 period rose to an all-time high of $95 billion, an 85 percent jump year-on-year. This is a special achievement, given that this period marked India's battle against a deadly second wave of Covid-19. While this is great news, it is still a struggle for exporters in

India to send their goods overseas. Many of the difficulties they face have been around for years, decades even. Unless these are urgently addressed, India might never reach its full export potential. Challenges are follows :

1. **Inadequate infrastructure :** Infrastructure remains India's weakest link. In data firm Statista's ranking of 100 countries based on the quality of their infrastructure in 2019, India's score was 68.1. To put this in perspective, top-ranked Singapore scored 95.4 while bottom-ranked Bolivia was 10-odd points behind India, at 57.1. Infrastructure extends to multiple sectors such as power, communication, water, and waste. But for international trade, it is transport infrastructure that is the most important.
2. **Low credit access :** A long-standing complaint of exporters in India is the lack of access to trade finance and export credit. This is especially true for Micro, Small, and Medium Enterprises (MSMEs), even though they account for close to half of India's total exports. The financial support Indian exporters receive is far less than in other countries. In 2018, export credit agencies doled out $7.6 billion in funds in India while the figure for China stood at $39.1 billion.
3. **Document-heavy process :** Exporting comes with the complexities of dealing with unfamiliar buyers in foreign lands, different trade laws and practices, and numerous documents. However, the process in India is said to be more time-consuming and cumbersome than in many other countries, partly due to a high documentation requirement. Indian exporters must prepare a large set of documents for each stage of the shipping process. These are the pre- pre-booking, booking, post-booking, and discharge stages. They must remember that different types of cargo require different types of documents. Food and pharmaceutical items, for example, require the submission of health and safety certificates. It is also important to plan ahead because certification authorities at Indian ports are not available round the clock or on all days of the week. While the number of mandatory documents required for exports in India has been reduced to three – the Bill of Lading, Commercial Invoice cum Packing List, and Shipping Bill – the list of additional documents can be long. Furthermore, all paperwork must be filled accurately and completely. Even the smallest document error can result in delays and added expenses.
4. **Trade barriers :** Former US President Donald Trump once called India the "king of tariffs". Average import duty rates in India are higher than in most developed and emerging economies. This has led to protests not only from countries that export to India (such as the US) but also from Indian exporters who are dependent on imported inputs and raw materials for their finished products.

1.5 Objective of Research :

1. To study the history of India's trade.
2. To Explain India's trade and bussiness situation in international level .
3. To Explain India's Role in International Business.
4. To Analyse problem faced by India in International Business.

1.6 Conclusion :

As a result of international trade, the global market has become more competitive. This competition encourages countries to produce high quality goods to grow their exports. As more producers market their goods, individuals get the advantage of competitive pricing.

In developing countries, the relatively low consumption of energy is both a cause and an effect of existing development problems. Development in the South is likely to result in an increasing demand for energy. How that energy is to be obtained is of vital significance.

1.7 References :

1. Roy P.N., International Trade : Theory and Practice, 2021.
2. Bhavya B. , International Trade, 2020.
3. Lal Madan, Foreign Trade Facilitation, 2019.
4. Gupta Ashish, Kansal Mani, International Business and Trade, 2020.
5. The Economics Times, Daily Newspaper, 2022.

Role of E - Commerce in Reducing Operational Cost

Dr . Laxminarayan Chandryya Kurpatwar,
Associate professor,
Department of Commerce, Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon,
Dist : Aurangabad.
Email ID : papakurpatwar26@Gmail.com
Mob. No :7588747880.

1.1 Abstract :

E-Commerce has emerged as one of the fast-growing trade channels available for the cross-border trade of goods and services. It provides a wider reach and reception across the global market, with minimum investments. It enables sellers to sell to a global audience and also customers to make a global choice. E-commerce becomes one of the preferred ways of shopping as they enjoy their online because of its easiness and convenience. Because of its convenience, consumers can save their lots of time as well as money by searching their products easily and making purchasing online. An e-commerce website is a rather cost-efficient way to have exponential growth of your enterprise. These sites are not only easy for the customers to use; they also provide simple to understand statistical information of your sales. Every new business is constantly working to increase their consumer base. Ecommerce marketing is the act of driving awareness and action toward a business that sells its product or service electronically. Ecommerce marketers can use social media, digital content, search engines, and email campaigns to attract visitors and facilitate purchases online.

Keywords : *Goods, Services, Global, Shopping, Consumer, Cost, Marketing, Social Media etc.*

1.2 Introduction :

E-Commerce or Electronic Commerce means buying and selling of goods, products, or services over the internet. E-commerce is also known as electronic commerce or internet commerce. These services provided online over the internet network. Transaction of money, funds, and data are also considered as E-commerce. These business transactions can be done in four ways: Business to Business (B2B), Business to Customer (B2C), Customer to Customer (C2C), Customer to Business (C2B). The standard definition of E-commerce is a commercial transaction which is happened over the internet. Online stores like Amazon, Flipkart, Shopify, Myntra, eBay, Quiker, Olx are examples of E-commerce websites. By 2020, global retail e-commerce can reach up to $27 Trillion. E-commerce is a popular term for electronic commerce or even internet commerce. The name is self-explanatory, it is the meeting of buyers and sellers on the internet. This involves the transaction of goods and services, the transfer of funds and the exchange of data. So when you log into your Amazon and purchase a book, this is a classic example of an e-commerce transaction. Here you interact with the seller (Amazon), exchange data in form of pictures, text, address for delivery etc. and then you make the payment. As of now, e-commerce is one of the fastest growing industries in the global economy. As per one estimate, it grows nearly 23% every year. And it is projected to be a $27 trillion industry by the end of this decade.

1.3 Types of E-Commerce Models :

Electronic commerce can be classified into four main categories. The basis for this simple classification is the parties that are involved in the transactions. So the four basic electronic commerce models are as follows :

1.Business to Business :

This is Business to Business transactions. Here the companies are doing business with each other. The final consumer is not involved. So the online transactions only involve the manufacturers, wholesalers, retailers etc.

2. Business to Consumer :

Business to Consumer. Here the company will sell their goods and/or services directly to the consumer. The consumer can browse their websites and look at products, pictures, read reviews. Then they place their order and the company ships the goods directly to them. Popular examples are Amazon, Flipkart, Jabong etc.

3. Consumer to Consumer :

Consumer to consumer, where the consumers are in direct contact with each other. No company is involved. It helps people sell their personal goods and assets directly to an interested party. Usually, goods traded are cars, bikes, electronics etc. OLX, Quikr etc follow this model.

4. Consumer to Business :

This is the reverse of B2C, it is a consumer to business. So the consumer provides a good or some service to the company. Say for example an IT freelancer who demos and sells his software to a company. This would be a C2B transaction.

1.4 Role of E- Commerce :

The development of E-commerce websites by the professional companies is the most popular option for businesses, which provides the immense scope of online transaction and sales. Irrespective to a normal website, which is generally used for searching and gaining information, e-commerce website services enable the user to purchase goods and services without going to a physical market. Therefore, seeking right e-commerce website development Company is a vital step required to by the customers. The e-commerce development company is the sole representative of the entire business to the customers; hence any shortcomings and destructive attitude can affect the business. For choosing an E-commerce Web Development Company, there are some factors that need to be considered for good business. The most important factors which must be analyzed are the capabilities, creativity, and specialization of the company and it must be reviewed time to time which helps in selecting better options for the business development. E-commerce business is the best option available for the people to build a better business world for insuring success in future rather than doing a traditional mode of business. For any business person, to have an e-commerce business is added advantage for their business. In terms of future of e-commerce in the 21st century, experts predict the promising and glorious figures. In the foreseeable future, e-commerce will be confirmed as the major tool of sale for the goods and services. Successful e-commerce will become the notion which will be inseparable from the web because e-shopping is becoming more and more popular and natural. Thus, prevailing to future trends, e-commerce will have huge potential growth in sales and promotion. Each year, there is a continuous growth in e-commerce deals. The volumes of sales for online store are much higher than the brick and mortars. To the present day, the internet sales boom the foundation for magnificent e-commerce future. To attract more customers, owners will not only have to increase the number of services available to them but also have to pay more attention to such elements like design, good presentation, etc. As India is the heart of ecommerce market in 2016 with the highest and tremendous growth of 70%. The base of consumer is expected to hit 100 million by the year 2017.This ensures that the ecommerce growth will gradually increase in rising till 2018 and further years.

Without E-Commerce, the world around the internet is impossible and unimaginable. For this reason, E-Commerce has become important in our daily life. As E-Commerce is the demand of present time, businesses, customers, and nations, in a few years time will become compulsory to use for any transaction. Companies can move products faster and reach a larger customer base online than with traditional physical locations. E-tailing also allows companies to close unprofitable stores and maintain the profitable ones. Automated sales and checkout cut down on the need for staff and sales personnel. E-commerce customers and businesses can save time and money. Customers can find more products to choose from, and businesses also get a wider range of customers who can shop at their stores. E-commerce is not perfect, and customers may not be able to get their products as quickly as they could at a physical store. As E-Commerce is the demand of present time, businesses, customers, and nations, in a few years time will become compulsory to use for any transaction. Have you ever wondered what is the reason behind it why is E-Commerce in so much demand? E-Commerce

being the online buying and selling process is the primary reason behind the growth of Internet users. E-Commerce for the Internet is as important as a heart is for a body. A lot of reasons present for customers today prefer shopping online include convenience, price comparisons, no crowds at stores, no need for physical travel, and gifts to our loved ones that can send more easily. According to a report, worldwide e-commerce sales are expected to grow to 4 Trillion Dollars by 2020. The difference between E-commerce and commerce is the same as in email and mail. It is an electronic enhancement and a modernized solution to an old-fashioned process. If commerce is physical transaction of buying or selling goods, e-commerce is its electronic equivalent – selling and buying online. E-commerce represents the spirit of convenience due to the ease of transaction it brings along. E-commerce is an indirect product of web development. Developers create websites using formal computer languages – of which many sites are used exclusively for online transactions. In today's competitive world a few of the very successful e-businesses includes eBay, Amazon, and Walmart. Subsequently, E-Commerce has benefited everyone making our lives easier, economical, and technology-friendly as a result making it a part of our day to day life activities.

1.5 Objective of Research :

1. To Explain Definition, Meaning of E- Commerce.
2. To study the types of E- Commerce.
3. To Study the Role of E-Commerce.

1.6 Conclusion :

Ecommerce development companies keep various points into consideration to deliver the best ecommerce web or app to suit your business requirements. They are the experts backed by years of experience & expertise in this field to deliver such complex project flawlessly.

E-commerce (electronic commerce) is the buying and selling of goods and services, or the transmitting of funds or data, over an electronic network, primarily the internet. These business transactions occur either as business-to-business (B2B)
business-to-consumer (B2C),
consumer-to-consumer or consumer-to-business.

e-commerce has emerged as one of the fast-growing trade channels available for the cross-border trade of goods and services. It provides a wider reach and reception across the global market, with minimum investments. It enables sellers to sell to a global audience and also customers to make a global choice.

1.7 References :

1. Saurekar S.P. , E-commerce Bussines, 2020.
2. Joseph P.T. , E- Commerce : An Indian Perspective, 2021.
3. Gupta Pralok, E- Commerce in India, 2019.
4. Miles G. Jason, E- Commerce Power, 2018.
5. The Times of India , Daily Newspaper, 2021

भारत आणि चीन व्यापार संबंध

डॉ. अनंत मदन आवटी,
सहयोगी प्राध्यापक आणि प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग,
श्री व्यंकटेश महाविद्यालय, देऊळगाव राजा, जि.बुलढाणा (महाराष्ट्र).
ई-मेल . - awatianant@gmail.com

सारांश (Abstract)

भारत-चीन या दोन्ही देशांतील व्दिपक्षीय संबंध कधी सहकार्याचे तर कधी तणावाचे राहिले आहे. भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात आर्थिक व व्यापारी हितसंबंधांच्या रक्षणाला अग्रक्रम दिलेला असून आर्थिक हितसंबंधांच्या रक्षणासाठी भारतालाही दक्षिण आशिया तसेच आशिया खंडात शांततापूर्ण व स्थिर वातावरणाची गरज आहे. 21 व्या शतकात महासत्ता बनण्याचे स्पर्धात्मक उद्दिष्ट आर्थिक विकासाशिवाय शक्य नाही आणि आर्थिक विकास शांतता व सहकार्याशिवाय अवघड असल्याची जाणीव दोन्ही देशांना आहे. 21 व्या शतकातील भारतीय व चिनी अर्थव्यवस्थेच्या तुलनात्मक स्थितीचा विचार केल्यास अर्थव्यवस्थेचा एकूण आकार, राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न, जागतिक बाजारपेठेच्या उलाढालीतील आपला वाटा किंवा हिस्सा आयात निर्यात व्यापारामधील संतुलन यासारख्या जवळपास अनेक आर्थिक घटकांबाबत चीन भारताच्या कित्येक पटीने पुढे गेला आहे. गेल्या सात वर्षांची आकडेवारी दर्शविते की, भारताची चीनसोबतच्या व्यापारात तूट वाढली आहे. चीनवरील अवलंबित्व कमी करणे आणि देशाला आत्मनिर्भर बनवणे आवश्यक आहे.

Keywords :- वन बेल्ट वन रोड, आयात, निर्यात, आर्थिक कॉरीडॉर, अर्थव्यवस्थेचा एकूण आकार, राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न, व्यापार तुट, द्विपक्षीय व्यापार, सकल देशांतर्गत उत्पादन (जीडीपी), प्रतिव्यक्ती उत्पन्न, आर्थिक विकास, भूमी सुधार कार्यक्रम, उदारीकरण, जागतिकीकरण, सेझ, बेरोजगारी, चलनाचे अवमूल्यन

प्रस्तावना :-

भौगोलिक विस्तार आणि लोकसंख्येच्या दृष्टीने भारत व चीन हे जगातील मोठे राष्ट्र आहे. भारत व चीन यांच्यातील संबंधामध्ये सीमा प्रश्न, सीमापार नद्यांच्या पाण्याचा वापर, व्यापार असमतोल, संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेत चीनचा भारताला विरोध, चीन आणि पाकिस्तान मधील लष्करी व आण्विक क्षेत्रांमधील सहकार्य यासारखे अनेक द्विपक्षीय मुद्दे दिसून येतात. 1990 च्या दशकात भारत आणि चीनसंबंधात सहकार्याचे नवीन पर्व सुरु झाले (तोडकर, 2015: 280) . भारत व चीनची अर्थव्यवस्था ही वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था आहे. भारत-चीन द्विपक्षीय संबंधात या दोन राष्ट्रांमधील व्यापारविषयक संबंधांना सर्वाधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

उद्दिष्टये :-

1. भारत-चीन संबंधांचा आढावा घेणे.
2. भारत-चीन व्यापारी संबंधांचे सविस्तर अध्ययन करणे.
3. चीन आणि भारताच्या अर्थव्यवस्थेची तुलना करणे.
4. चीन आणि भारतातील द्विपक्षीय व्यापाराची तुलना करणे.
5. चीनकडून निर्यात जास्त प्रमाणात होण्याची कारणांचा शोध घेणे.
6. चिनी वस्तू व व्यापाराचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभावाचा आणि परिणामाचे अध्ययन करणे.
7. भारताचे चीनवरील अवलंबित्व कमी होण्यासाठी उपाय सूचविणे.

भारत-चीन संबंधात नेहमीच चढउतार दिसून येतात. या संबंधांचा विशेषत: व्यापार संबंधाचा आढावा पुढील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

1. **संघर्ष आणि सहकार्याचा प्रवास :-**

भारत-चीन संबंधात प्रथमत: भाई-भाई काळ, दुसरा संघर्षाचा काळ आणि तिसरी संघर्षानंतरची अवस्था दिसून येते (डोळे, 2003, 36). भारत-चीन संबंध इतके अनिश्चित आहेत की, उभय देशांत काय घडेल याबद्दल उत्सुकता निर्माण होते, आणि कधी कधी परिणामांतून स्थिती अधिकच बिकट बनल्याचे दिसून येते. सन १९६२ च्या युद्धानंतर भारत-चीन संबंध बिघडणे स्वाभाविक होते. मात्र, सन 1980 च्या दशकात दोन्ही देशांतील व्दिपक्षीय संबंध कधी सहकार्याचे तर कधी तणावाचे राहिले आहे. शीतयुद्धोत्तर काळात भारत-चीन संबंध वास्तविक आणि परिपक्व बनले. दोन्ही देशांदरम्यान 1980 च्या दशकात सुरू झालेली सहकार्याची प्रक्रिया 1990 च्या दशकात आणखी मजबूत बनली. दोन्ही देशांदरम्यानचे करार, परस्परसंवाद, सहकार्य यांमुळे अविश्वास आणि संशयाचे वातावरण निवळण्यास मदत झाली. दोन्ही राष्ट्रांनी आर्थिक उदारीकरणाचा, विकासाचा मार्ग अवलंबला असून आपल्या अर्थव्यवस्थांच्या विकासासाठी पोषक वातावरण निर्माण करणे हे दोन्ही राष्ट्रांचे उद्दिष्ट आहे. आर्थिक विकासाला शांतता वा स्थैर्याची आवश्यकता असल्यामुळे सीमावादासह इतर राजकीय स्वरूपाच्या प्रश्नांवर चर्चेच्या माध्यमातून तोडगा काढण्यास भारत प्रयत्न करत आहे (देवळाणकर, 2014:87).

आपल्या परराष्ट्र धोरणात बदल करत दोन्ही देशांनी हितसंबंधांना प्राधान्य दिले आहे. 2003 मध्ये चीनने सिक्कीम हा भारताचे राज्य म्हणून मान्यता दिल्यानंतर जून 2006 मध्ये भारत आणि चीन यांच्या मैत्रिपूर्ण कराराचा भाग म्हणून नाथू ला खिंडीचा रस्ता खुला केला गेला. तिबेट-सिक्कीम सीमेवरील बांधवांच्या आर्थिक विकासास चालना मिळण्यासाठी दोन्ही बाजूस व्यापारकेंद्रे उभारली गेली. 21व्या शतकात महासत्ता बनण्याचे स्पर्धात्मक उद्दिष्ट आर्थिक विकासाशिवाय शक्य नाही आणि आर्थिक विकास शांतता व सहकार्याशिवाय अवघड असल्याची जाणीव दोन्ही देशांना आहे. चीनने आर्थिक विकास, संरक्षण सज्जता, भौगोलिक एकात्मता टिकविणे, राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाचे रक्षण ही उद्दिष्टे ठरविली. या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी चीनला शांत आणि स्थिर वातावरण आशिया खंडात आवश्यक आहे. भारतानेदेखील आर्थिक व व्यापारी हितसंबंधांच्या रक्षणाला आपल्या परराष्ट्र धोरणात अग्रक्रम दिलेला असून आर्थिक हितसंबंधांच्या रक्षणासाठी भारतालाही दक्षिण आशिया तसेच आशिया खंडात शांततापूर्ण व स्थिर वातावरणाची गरज आहे. दोघांच्याही परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे कमी-अधिक प्रमाणात समान असल्यामुळे उभयपक्षी सहकार्याला वाव मिळत आहे.

2. **चीनची आर्थिक भरारी** :-

२१ व्या शतकातील भारतीय व चिनी अर्थव्यवस्थेच्या तुलनात्मक स्थितीचा विचार केल्यास अर्थव्यवस्थेचा एकूण आकार, राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न, जागतिक बाजारपेठेच्या उलाढालीतील भारताचा वाटा किंवा हिस्सा, आयात-निर्यात, व्यापारामधील संतुलन यासारख्या जवळपास अनेक आर्थिक घटकांबाबत चीन भारताच्या कित्येक पटीन पुढे गेला आहे. आर्थिक घटकांबाबत चीनशी बरोबरी साधण्यासाठी भारताला किमान 12-14 वर्षे सातत्याने प्रयत्न करावे लागतील असे म्हटले जाते. भारतीय व चिनी अर्थव्यवस्थेची तुलना करताना चीनमध्ये उदारीकरण, जागतिकीकरण या प्रक्रियांना 1978 मध्ये सुरुवात झाली. 1978 नंतर चीनने एकाच सोबत अनेक सुधारणा कार्यक्रम सुरू केले, त्या अंतर्गत चीनने उत्पादन आणि उद्योगधंदे विकसित केले तसेच भूमी सुधार कार्यक्रम, शिक्षण व्यवस्थेचा विस्तार आणि लोकसंख्या नियंत्रणाचे पाऊल उचलली आहेत. उदारीकरण, जागतिकीकरण हया प्रक्रिया भारतामध्ये 1991 मध्ये सुरू झाल्या. भारत-चीनमध्ये उदारीकरण प्रक्रियेचा प्रारंभ होण्याचा विचार केला असता चीनच्या तुलनेत भारतात उदारीकरण सुरु होण्यास जो विलंब लागला, तो ह्या दोन देशांच्या तुलनात्मक आर्थिक स्थितीत अद्यापही कायम आहे.

3. **प्रतिव्यक्ती उत्पन्न** :-

जागतिक बँकेच्या अहवालात असे म्हटले आहे की सन 1978 मध्ये चीनमध्ये भारतापेक्षा 26 टक्के अधिक गरीब लोक होते. पण 1978 नंतर चीनमध्ये झपाट्याने बदल झाले. आता ती जगातील दुसरी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था बनली आहे. चीनमधील लोक भारतापेक्षा पाचपट श्रीमंत झाले आहेत. हे पुढील तक्यावरुन निदर्शनास येते.

भारत-चीन मधील प्रतिव्यक्ती उत्पन्नाची तुलना (डॉलरमध्ये)

वर्ष	भारत	चीन
1962	90	71
1978	206	156
1991	303	333
1996	400	709
2000	471	1,149
2004	628	1,509
2009	1,102	3,832
2014	1,574	7,679
2019	2,101	10,217
2020	1,901	10,500

https://statisticstimes.com/economy/china-vs-india-economy.

सन 1962 मध्ये चीनमध्ये प्रतिव्यक्ती उत्पन्न 71 अमेरिकी डॉलर होते तर भारतातील प्रतिव्यक्तीचे उत्पन्न 90 डॉलर होते. सन 1978 मध्ये जेव्हा चीनने आर्थिक सुधारणांची सुरुवात केली तेव्हा चीनमध्ये प्रतिव्यक्ती उत्पन्न 156 अमेरिकी डॉलर होते तर भारतातील प्रतिव्यक्तीचे उत्पन्न 206 डॉलर होते. तेव्हा भारतामध्ये अधिक समृद्धी होती परंतु आज चित्र बदलले आहे. सन 2020 मध्ये चीनमधील प्रतिव्यक्ती उत्पन्न 10,500 अमेरिकी डॉलर होते तर भारतात ते 1,901 डॉलर होते.

4. **सकल देशांतर्गत उत्पादन (जीडीपी) :-**

चीनमध्ये मॅन्युफॅक्चरिंग इंडस्ट्री प्रचंड मोठया प्रमाणावर आहे. चीनच्या जीडीपीमध्ये या इंडस्ट्रीचा वाटा सर्वात मोठा आहे. या इंडस्ट्रीमधून बाहेर पडणारा माल युरोपमध्ये मोठया प्रमाणावर निर्यात केला जातो. परदेशातील गुंतवणुकीसाठी चीन त्यांच्या कंपन्यांना प्रोत्साहन देतो. सध्याच्या घडीला चीनचा जीडीपी दर मोठया प्रमाणात आहेत.

भारत-चीन मधील सकल देशांतर्गत उत्पादनाची तुलना (अब्ज डॉलरमध्ये)

वर्ष	भारत	चीन
1962	42.16	47.21
1978	137.30	149.54
1991	270.11	383.37
1996	392.90	863.75
2000	468.40	1,211.35
2004	709.15	1,955.35
2009	1,341.89	5,101.70
2014	2,039.13	10,475.70
2019	2,870.50	14,279.90
2020	2,622.98	14,722.70

https://statisticstimes.com/economy/china-vs-india-economy.

सन 1962 मध्ये चीनचा जीडीपी 47 अमेरिकन डॉलर होता तर भारताचा जीडीपी 42 डॉलर होता. सन 1978 मध्ये जेव्हा चीनने आर्थिक सुधारणांची सुरुवात केली तेव्हा चीनचा जीडीपी 149 डॉलर होता तर भारताचा जीडीपी 137 डॉलर होता. म्हणजे दोन्ही देशांच्या जीडीपीमध्ये फार फरक नव्हता. 90 च्या दशकानंतर दोन्ही देशांच्या जीडीपीमध्ये फरक वाढू लागला. 2020 च्या आकडेवारीनुसार, भारताचा जीडीपी 2,622 अब्ज डॉलर आहे तर चीनचा जीडीपी 14,722 अब्ज डॉलर आहे. चीनची अर्थव्यवस्था आपल्यापेक्षा किमान पाचपटीपेक्षाही मोठी आहे.

5. द्विपक्षीय व्यापारात वाढ आणि व्यापार तुटीतही वाढ :

भारत-चीनमध्ये आर्थिक आणि व्यापारी हितसंबंधांची परस्पर व्यापकता आहे. दोन्ही राष्ट्रांमधून आर्थिक उदारीकरणाचे कार्यक्रम गतिमान बनले असून आर्थिक विकास दरात सातत्य ठेवण्यासाठी, परकीय गुंतवणूक वाढविण्यासाठी. इतर राष्ट्रे आणि व्यापार संघटना यांच्यासमवेत आर्थिक आणि व्यापारी संबंध वाढविण्यासाठी, नवीन बाजारपेठा काबीज करण्यासाठी भारत - चीन प्रयत्नशील आहेत.

वर्ष	भारतातून चीनमध्ये निर्यात	% बदल	भारताची चीनकडून आयात	% बदल	व्यापार तुट	एकूण व्यापार	% बदल
2015	13.4	-18.39	58.26	7.42	44.86	71.66	1.42
2016	11.75	-12.29	59.43	2.01	47.68	71.18	-0.67
2017	16.34	39.11	68.1	14.59	51.76	84.44	18.63
2018	18.83	15.21	76.87	12.89	58.04	95.7	13.34
2019	17.97	-4.55	74.92	-2.54	56.95	92.89	-2.93
2020	20.87	16.15	66.78	-10.87	45.91	87.65	-5.64
2021	28.14	34.2	97.52	46.2	69.4	125.66	43

https://www.eoibeijing.gov.in/eoibejing_pages/MjQ

गेल्या काही वर्षांत व्यापार आणि आर्थिक संबंधांमध्ये झपाट्याने प्रगती झाली आहे. सन 2000 मध्ये फक्त 2.92 अब्ज डॉलर असलेला भारत-चीन यांच्यातील द्विपक्षीय व्यापार सन 2008 मध्ये वाढून 41.85 अब्ज डॉलर झाला. सन 2014 पर्यंत भारत-चीन द्विपक्षीय व्यापार 71.59 अब्ज डॉलरचा होता. सन 2015 मध्ये भारत-चीन यांच्यातील द्विपक्षीय व्यापार 71.66 अब्ज डॉलरचा, 2020 मध्ये 87.65 अब्ज डॉलरचा होता. सन 2021 मध्ये भारताचा चीनसोबतचा व्यापार 125.66 अब्ज डॉलरवर पोहोचला. चिनी वस्तूंच्या, विशेषतः यंत्रसामग्रीच्या सततच्या मागणीमुळे.चीनकडून भारतात होणारी आयात 100 अब्ज डॉलर च्या जवळपास पोहोचली, हा व्यापार 100 अब्ज डॉलरवर ओलांडण्याची ही पहिलीच वेळ होती .

भारत-चीन यांच्यात सन 2015 मध्ये 44.86 अब्ज डॉलर, 2018 मध्ये 58.04 अब्ज डॉलर, 2020 मध्ये 45.91 अब्ज डॉलर आणि 2021 मध्ये 69.4 अब्ज डॉलर व्यापार तुट होती. सन 2018 च्या तुलनेत 2020 मध्ये व्यापार तुट कमी झाली. पण 2021 मध्ये ती पुन्हा वाढली आहे.

गेल्या सात वर्षाची आकडेवारी दर्शविते की, 2020 चा अपवाद वगळता व्यापार तूट वाढतच गेली आहे. भारत चीनकडून मोठया प्रमाणात आयात करतो, पण भारताकडून चीनला मोठया प्रमाणावर निर्यात होत नाही. चीनकडून जो भारतामध्ये माल येतो तो अतिशय कमी किमतीमध्ये येतो. भारताच्या एकूण व्यापारापेक्षा चीनचा एकूण व्यापार पाच पटीने अधिक आहे. भारताचा निर्यातवाढीचा दर चीनपेक्षा बराच कमी आहे. चीनमधून निर्यात होणाऱ्या मालामध्ये औद्योगिक क्षेत्रातील प्रक्रिया पूर्ण झालेल्या वस्तूंचे प्रमाण अधिक आहे. चीनची निर्यात वाढली की तेथे कारखाने वाढतात, रोजगार वाढतात व बेरोजगारी कमी होते असा चीनच्या निर्यात दर वाढण्याचा अर्थ आहे.

चीन भारताला जे निर्यात करतो ते मॅन्युफॅक्चर गुडस् किंवा वस्तूउत्पादन आहे. पण भारताकडून चीनला फक्त कच्चा मालच पाठवला जातो (देवळाणकर,2016:57).

6. भारतातून चीनला होणारी निर्यात:

अलिकडच्या काही वर्षांत, भारतातून चीनला सर्वाधिक निर्यात लोह खनिज, कापूस, सीफूड आणि इतर कच्च्या मालावर आधारित वस्तू आहेत, कारण चीनमधील या वस्तूंच्या मागणीत गेल्या वर्षभरात सुधारणा दिसून आली आहे. यात तयार उत्पादने नाहीत.

7. चीनमधून भारतात होणारी आयात:

भारताने गेल्या काही वर्षांत इलेक्ट्रिकल आणि मेकॅनिकल मशिनरी, उद्योगांसाठी लागणारे रसायने, इंटिग्रेटेड सर्किट्स, मोबाईल, टीव्ही संच लॅपटॉप आणि संगणक, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू आणि त्याचे स्पेअर पार्ट, सौरऊर्जा निर्मितीचे पॅनेल, खते आणि किटकनाशकांचा कच्चा माल, बांधकाम क्षेत्रात लागणारी लादी, कड्या, तयार दरवाजे, कड्या - कुलपे असे हार्डवेअर, पाणीपुरवठयाचे (plumbing) नळ आणि अन्य इ. वीज उत्पादनासाठी लागणारी यंत्रसामग्र, विजेची एलईडी दिवे, रोषणाई विजेचे साहित्य, पंखे, पंखे, स्विचेस, फिटिंग, स्वीच व अन्य विद्युत सामग्री, लहान मुलांची खेळणी, बॅटरी टॉर्च, व्हिडिओ गेमसारखी छोटी इलेक्ट्रॉनिक गॅजेट्स, मायक्रोस्कोप, दुर्बीण यासारखी उपकरणे, वातानुकूलित यंत्रे आणि त्याचे स्पेअर पार्ट्स, लहान मुलांची खेळणी आणि शैक्षणिक साधने औषधे उत्पादकांना लागणारा कच्चा माल, साहित्य, बांधकामासाठी लागणारी रसायने हॅण्ड टूल्स, गवंडी, सुतार, वायरमन यांची हत्यारे, ऑटो कंपोनेंट्स आणि सक्रिय फार्मास्युटिकल घटक (APIs), वैद्यकीय उपकरणे, ऑक्सिजन कॉन्सन्ट्रेटर्सपासून वैयक्तिक संरक्षणात्मक उपकरणे (PPEs) पर्यंत विस्तृत वैद्यकीय पुरवठा आयात केला जातो. तयार मालासाठी भारताचे चीनवरील अवलंबित्व कमी होण्याची चिन्हे दिसत नाहीत. उद्योगासाठी मशिनरीसारख्या वस्तूसाठी आयातीतील वाढ ही चिंतेची बाब नाही कारण ते औद्योगिक पुनर्प्राप्तीचे लक्षण आहे.

8. चीनकडून निर्यात जास्त प्रमाणात होण्याची कारणे :-

a) स्वस्त वस्तू :-

चीनमध्ये कोणतीही नवीन वस्तू बनवण्यासाठी संशोधन केले जात नाही. इतर देशांची उत्पादने कॉपी करून चीनमध्ये बनवल्या जातात. चीनमध्ये बनावट वस्तू बनवण्यावर भर दिला जातो. ज्यामुळे मुळ किंमतीपेक्षा या वस्तूंची किंमत कमी राहते. चीन संशोधनावर फार खर्च करत नाही. ग्राहकांचा किंमत कमी करण्याचा आग्रह असल्यास चिनी उद्योग किमतीऐवजी उत्पादनाची गुणवत्ता कमी करतात. चीनमध्ये वस्तूच्या दर्जापेक्षा उत्पादनाच्या संख्येवर भर दिला जातो. त्यामुळे इतर देशात तयार होणाऱ्या वस्तूंपेक्षा चिनी वस्तूंच्या किमती कमी असतात. कच्च्या मालाचे कमी मूल्य, स्वस्त कामगार, वाहतूक खर्च कमी, उत्पादनाच्या आणि पॅकिंगची सर्व प्रक्रियांचे यांत्रिकीकरण अशा अनेक गोष्टींवर रचनात्मक आणि नियोजनपद्धतीने कार्य करून या सर्वांतून वस्तूंच्या किंमती अतिशय कमी झाल्या आहेत.

b) उद्योगांना मदत

चीनमध्ये कंपन्यांना व्यवसाय कर्ज सहजपणे आणि कमी दराने मिळते. त्यामुळे त्यांच्या उद्योगांना भक्कम आर्थिक हात मिळतो. निर्यात केल्या जाणाऱ्या वस्तूंवर व्हॅट हा कर आकारला जात नाही. व्हॅटमधून वजावट किंवा सवलत मिळत असल्याने उत्पादकांना उत्पादनाचा खर्च कमी राखता येतो. त्यामुळे, या देशाकडे गुंतवणूकदार आकर्षित होतात. चीनच्या उत्पादनाला लक्षणीय चालना देण्यामध्ये या सेझ (SEZ) चा मोठा वाटा आहे. चीनमधल्या सेझ (SEZ) मध्ये प्रामुख्याने विविध देशांतर्गत कायदे, नियम व प्रक्रिया यांपासून सवलत दिली जाते. देशांतर्गत संशोधन आणि विकासाला, तसेच तंत्रज्ञानाच्या मदतीने उत्पादन करण्याला उत्तेजन देण्यात आले. गुंतवणुकीचा ओघ आणण्यासाठीही यामार्फत प्रयत्न करण्यात आले आहे. या क्षेत्रांना कराध्येही प्रचंड सवलत मिळते.

c) स्वस्त मनुष्यबळ :-

चीनमधील मजुरीचे दर खूप कमी आहे. चीनमध्ये मनुष्यबळ जास्त असल्याने त्यांना द्यावी लागणारी मजुरी तुलनेने कमी राहते. चीनमधील मजूरांची कार्यक्षमता जास्त असल्याने चीनला कमी वेळेत उत्पादन क्षमता वाढवणे शक्य होते.

d) उत्पादन क्षमता जास्त :-

चीनने कमी वेळेत जास्त उत्पादन क्षमतेच्या बाबतीत अमेरिकेलाही मागे टाकले आहे. १९९० ते २००० या काळाचा विचार केला तर चीनची उत्पादन क्षमता २.८% इतकी होती त्या तुलनेत अमेरिका ०.५% आणि जपानसारखा देश फक्त ०.२% उत्पादन करू शकला होता. यालाच ड्रॅगनझेप अशा शब्दात संबोधले जाते.

e) विपुल साधनसंपत्ती :-

चीनमध्ये विपुल साधनसंपत्ती आहे. एखादी वस्तू तयार करण्यासाठी लागणारा जो कच्चा माल असतो तो चीनला विदेशातून आयात करावा लागत नाही. देशांतर्गतच विपुल प्रमाणात उपलब्ध असणाऱ्या कच्च्या मालाचा वापर करुन चीन मोठया प्रमाणात उत्पादन करतो. चीनमध्ये उद्योग उभारताना उद्योगांसाठी सर्व माल एकाच ठिकाणी उपलब्ध होईल याचीही काळजी चीनने घेतल्याने वस्तूचा उत्पादन खर्च कमी होतो.

f) बाजारपेठेचा अभ्यास करुन उत्पादन :-

कोणत्याही देशाची बाजारपेठ काबीज करण्यासाठी चीन त्या देशातील गरजांचा आणि तेथील समाजमनाचा अभ्यास करण्यावर भर देतो. बाजारपेठ काबीज करण्यासाठी स्वस्त वस्तू विकून त्या देशातील उद्योगांवर घाला घालणे हा उद्देश असल्यामुळे चिन मोठया प्रमाणावर किंमत कमी करुन वस्तूंचा पुरवठा करतात. परिणामी त्या देशात उत्पादित होणाऱ्या वस्तूंना मागणी होत नाही. चीन यासाठी डपिंग स्ट्रॅटजीचा वापर करतो. डपिंग स्ट्रॅटजी म्हणजे चीनी व्यापारी कमीत कमी किमतीत आपला जास्तीत जास्त माल दुसऱ्या देशात विकतात.

9.चिनी वस्तू व व्यापाराचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव :-

a) भारतातील अनेक उद्योग धोक्यात :-

भारतातला प्रसिद्ध लाकडी खेळणी बनवण्याचा उद्योग, लाकडी सामानाचा उद्योग, कानपूर जवळ असलेल्या चामड्याच्या वस्तू बनवणाऱ्या कारखान्यांचा उद्योग, दिवाळीत लागणाऱ्या दीपमाला, आकाश कंदील लायटिंग, शिवाकाशी येथील फटाके उद्योग, जम्मू क्षेत्रातील क्रिकेटची बॅट बनवणारे उद्योग, लाकूड वापरून विविध वस्तू बनवण्याचा उद्योग, पतंग, मांजा, शेतात आणि इतर जागी वापरले जाणारे विविध साधने (टूल्स) असे अनेक उद्योग आपल्या देशात भरपूर म्हणजे कोट्यवधी रोजगार उत्पन्न करणारे उद्योग होते, या सर्व उद्योगांचा, शास्त्रोक्त अभ्यास करून चीनने या विविध उद्योगांना एकापाठोपाठ एक, योजना बनवून गिळंकृत केले. त्यामुळे भारतातील उत्पादन करणारे कारखाने तसेच लघु उद्योगधंदे बंद पडत आहेत.

b) बेरोजगारीत वाढ :-

बाजारपेठ काबीज करण्यासाठी स्वस्त वस्तू विकून भारतातील उद्योगांवर घाला घालणे हा उद्देश असल्यामुळे चिन मोठया प्रमाणावर किंमत कमी करुन वस्तूंचा पुरवठा करतात. परिणामी भारतात उत्पादित होणाऱ्या वस्तूंना मागणी होत नाही. भारतीय लोकांचा रोजगार कमी झाला आहे. उत्पादन क्षेत्रातील रोजगार कमी (बंद) झाले. बेरोजगारीत वाढ झाली आहे. भारतातील प्रशिक्षित आणि अनुभवी मनुष्यबळाचा वापर कमी होत आहे.

c) भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम :-

चीनमधून मोठया प्रमाणात आयात करुन चीनवर अवलंबून राहणे धोकादायक आहे. याचा परिणाम भारताचा जीडीपी कमी होण्यात होतो. भारताच्या निर्यात धोरणावर परिणाम होतो. भारत-चीन व्यापारात चीनच्या तुलनेत भारताला अजूनही वाढत्या व्यापारी तूटचा सामना करावा लागत आहे. 2014 मध्ये व्यापार तूट 44.99 अब्ज डॉलर होती. ही तूट 2017 मध्ये 51.8 अब्ज डॉलरवरून 2021 मध्ये 69.4 अब्ज डॉलर झाली आहे. पाच वर्षाचा कल दर्शवितो की, व्यापार तूट वाढतच चालली आहे. त्यामुळे भारताचे प्रचंड मोठे नुकसान होत आहे. व्यापार तूट वाढण्यामागचे आणखी एक कारण म्हणजे चीनने काही व्यापारबंधने टाकून ठेवलेली आहेत. चीनने उद्योगांच्या तसेच उत्पादनाच्या सर्वच क्षेत्रात प्रवेश केल्यामुळे चीनच्या अर्थव्यवस्थेत वाढ होत असून भारतीय व्यवस्थेवर त्याचा नकारात्मक परिणाम होत आहे.

d) भारतीय पैशाचा प्रवाह चीनच्या दिशेने :-

चीनी वस्तुंच्या खरेदीमुळे भारतीय पैशांचा प्रवाह चीनकडे वळला आहे. चीनमधून भारतात मोठया प्रमाणावर आयात होते, पण भारताकडून चीनला मोठया प्रमाणावर निर्यात होत नाही. चीनकडून जो भारतामध्ये माल येतो ते अतिशय कमी किमतीमध्ये येतो आहे. चीन भारताला जे निर्यात करत आहे ते मॅन्युफॅक्चर गुडस् किंवा वस्तूउत्पादन आहे. पण भारतातून चीनला फक्त कच्चा मालच निर्यात होतो.

e) भारतीय व्यापारावर परिणाम

चीनकडून होणाऱ्या भरमसाट आयातीमुळे विपरीत परिणाम भारतीय उद्योग, व्यापार जगतावर होत आहे. वापरा आणि फेकून द्या या सवयीमुळे दुरुस्ती-देखभाल हे सेवाक्षेत्र संकुचित आणि बेरोजगार झाले. उत्पादन करणारे कारखाने बंद पडल्यामुळे बँकांनी त्यांना दिलेली कर्जे वसूल न झाल्यामुळे अनुउत्पादित कर्जामध्ये (एनपीए) मध्ये वाढ होत आहे.

f) भारताविरोधी कुरापती :-

भारतामध्ये चीनची व्यापारवृद्धी होत असूनही सीमेवर चीन सातत्याने कुरापती काढत असतो. चीन भारतातील फुटिरतावादी संघटना व नक्षलवाद्यांना सहाय्य करतो. भारताला आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एकाकी पाडण्यासाठी उपलब्ध सर्व व्यासपीठांवर भारताच्या कुरापती काढण्याची संधी चीन सोडत नाहीत. कधी घुसखोरी, कधी अतिरेकी कारवाया, कधी शांतता संधीचे उल्लंघन तर कधी सीमेपलीकडून गोळीबारासारख्या घटनांची पुनरावृत्ती अनुभवायला येते.

g) चीनी चलनाच्या अवमूल्यनाचा परिणाम :-

चीन त्यांच्या चलनाचे जाणीवपूर्वक अवमूल्यन करतो, असा आरोप केला जातो. त्यामुळे चीनच्या वस्तू भारतात आणि इतर देशात परदेशामध्ये स्वस्त मिळतात. त्यामुळे चीनमधून निर्यात वाढते.

h) भारतविरोधी शक्तींना मदत:-

चीन पाकिस्तानातील दहशतवादी गटांना आणि व्यक्तींना आर्थिक सहाय्य करतो. नेपाळ, बांगलादेशातील भारतविरोधी गटांना चीन बळ देतो. भारताचे शेजारी देश नेपाळ, बांगलादेश आणि श्रीलंका यांच्याबरोबर भारताचे असलेले आर्थिक, व्यापारी आणि राजनैतिक संबंध बिघडविण्याचे काम चीनने सातत्याने केले आहे.

i) भारतीय समाजावर गंभीर परिणाम :-

बेरोजगारी आणि आर्थिक अडचणीमुळे समाजावर विशेषत: तरुण पिढीवर गंभीर परिणाम होत आहेत. व्यसनाधीनता, गुन्हेगारी, आत्महत्या, गुंडगिरी इत्यादी अवगुणांची समाजात वाढ होत आहे. त्यामुळे छोटया-मोठया चोऱ्या, मेहनतीशिवाय पैसे मिळण्याचे मार्ग शोधण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागली आहे.

निष्कर्ष :-

- भारत व चीन यांच्यातील संबंधामध्ये सीमा प्रश्न, सीमापार नद्यांच्या पाण्याचा वापर, व्यापार असमतोल, संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेत चीनचा भारताला विरोध, चीन आणि पाकिस्तान मधील लष्करी व आण्विक क्षेत्रांमधील सहकार्य यासारखे अनेक मुद्दे असल्याने दोन्ही देशांतील द्विपक्षीय संबंध कधी सहकार्याचे तर कधी तणावाचे राहिले आहे.
- भारत व चीनची अर्थव्यवस्था ही वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था आहे. दोन्ही राष्ट्रांनी आर्थिक उदारीकरणाचा, विकासाचा मार्ग अवलंबला असून आपल्या अर्थव्यवस्थांच्या विकासासाठी पोषक वातावरण निर्माण करणे हे दोन्ही राष्ट्रांचे उद्दिष्ट आहे. आर्थिक विकासाला शांतता वा स्थैर्याची आवश्यकता असल्यामुळे सीमावादासह इतर राजकीय स्वरूपाच्या प्रश्नांवर चर्चेच्या माध्यमातून तोडगा काढण्यास भारत प्रयत्न कर आहे. आपल्या परराष्ट्र धोरणात बदल करत दोन्ही देशांनी हितसंबंधांना प्राधान्य दिले आहे.
- भारत-चीन द्विपक्षीय संबंधात या दोन राष्ट्रांमधील व्यापारविषयक संबंधांना सर्वाधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.
- चीनच्या तुलनेत भारतात उदारीकरण सुरु होण्यास जो विलंब लागला, तो ह्या दोन देशांच्या तुलनात्मक आर्थिक स्थितीत अद्यापही कायम आहे.

- जागतिक बँकेच्या अहवालात असे म्हटले आहे की सन 1978 मध्ये चीनमध्ये भारतापेक्षा 26 टक्के अधिक गरीब लोक होते. पण 1978 नंतर चीनमध्ये झपाट्याने बदल झाले. आता ती जगातील दुसरी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था बनली आहे. चीनमधील लोक भारतापेक्षा पाचपट श्रीमंत झाले आहेत.
- चीनमध्ये मॅन्युफॅक्चरिंग इंडस्ट्री प्रचंड मोठया प्रमाणावर आहे. चीनच्या जीडीपीमध्ये या इंडस्ट्रीचा वाटा सर्वात मोठा आहे. या इंडस्ट्रीमधून बाहेर पडणारा माल युरोपमध्ये मोठया प्रमाणावर निर्यात केला जातो.
- गेल्या सात वर्षाची आकडेवारी दर्शविते की, व्यापार तूट वाढतच गेली आहे. चीनकडून भारत मोठया प्रमाणात आयात करतो, पण भारताकडून चीनला मोठया प्रमाणावर निर्यात होत नाही.
- चीनमधून निर्यात होणाऱ्या मालामध्ये औद्योगिक क्षेत्रातील प्रक्रिया पूर्ण झालेल्या वस्तूंचे प्रमाण अधिक आहे. चीनची निर्यात वाढली की तेथे कारखाने वाढतात, रोजगार वाढतात व बेरोजगारी कमी होते असा चीनच्या निर्यात दर वाढण्याचा अर्थ आहे.
- चीन भारताला जे निर्यात करतो ते मॅन्युफॅक्चर गुडस् किंवा वस्तूउत्पादन आहे. पण भारताकडून चीनला फक्त कच्चा मालच पाठवला जातो.
- चीनच्या वस्तू स्वस्त असल्याने, चीन उद्योगांना मोठया प्रमाणात मदत करत असल्याने तसेच चीनमधील मनुष्यबळ स्वस्त, जास्त उत्पादन क्षमता, विपुल साधनसंपत्ती, बाजारपेठेचा अभ्यास करुन उत्पादन चीनमध्ये होत असल्याने चीनकडून निर्यात जास्त प्रमाणात होते.
- चिनी वस्तू व व्यापाराचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव म्हणजे भारतातील अनेक उद्योग धोक्यात, बेरोजगारीत वाढ, अर्थव्यवस्थेवर परिणाम, भारतीय पैशाचा प्रवाह चीनच्या दिशेने, चीनी वस्तुंच्या खरेदीमुळे भारतीय पैशांचा प्रवाह चीनकडे, भारतीय व्यापारावर परिणाम, भारताविरोधी कुरापती, चीनी चलनाच्या अवमूल्यनाचा परिणाम, भारतविरोधी शक्तींना मदत, भारतीय समाजावर गंभीर परिणाम होणे होय.
- कडक उपाय करुन देशाला आत्मनिर्भर बनविल्यास चीनवरील अवलंबित्व कमी होईल.

शिफारशी :-

चीनवरील अवलंबित्व रोखण्यासाठी भारत सरकारने पावले उचलली आहेत. जसे की, सरकारने अलीकडेच चीनमधून टायर्सच्या आयातीवर बंदी घातली आहे, तसेच देशांतर्गत कंपन्यांच्या "संधीसाधू अधिग्रहण" रोखण्यासाठी भारताशी सीमारेषा सामायिक करणाऱ्या देशांकडून परदेशी गुंतवणुकीसाठी पूर्व मंजुरी दिली आहे. चीनच्या थेट विदेशी गुंतवणुकीला (एफडीआय) मर्यादा घालणारे हे पाऊल आहे.

- ॲक्टिव्ह फार्मास्युटिकल इंग्रिडियंट्स (एपीआय) साठी चीनवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी, सरकारने मार्च 2020 मध्ये देशातील मोठया प्रमाणात औषधे आणि वैद्यकीय उपकरणांचे देशांतर्गत उत्पादन आणि त्यांच्या निर्यातीला चालना देण्यासाठी पॅकेज मंजूर केले. सन 2020 मध्ये, वाणिज्य आणि उद्योग मंत्रालयाने आयात कमी करण्यासाठी पुढे उल्लेखित क्षेत्रांना चालना देण्याचे धोरण आखले आहे. त्यामध्ये अन्न प्रक्रिया, सेंद्रिय शेती, लोह, ॲल्युमिनियम, तांबे, कृषी रसायने, इलेक्ट्रॉनिक्स, औद्योगिक यंत्रसामग्री, फर्निचर, लेदर आणि फुटवेअर, ऑटो पार्ट्स, कापड, मास्क, सॅनिटायझर्स आणि व्हेंटिलेटर यांचा समावेश आहे.
- भारत सरकारने उद्योगधंद्यावरील निर्बंध कमी करावे. लघु व मध्यम उद्योगांना विशेष प्रोत्साहन दिले पाहिजे. उत्पादन क्षेत्रात गुंतवणूक आणण्यासाठी योग्य परराष्ट्र संबंध व उद्योग विकासाला अनुकूल वातावरण निर्मिती करण्याची जबाबदारी सरकारने उचलायला हवी. सरकारने संरचना आणि सेवाक्षेत्रालाही आर्थिक मदत दिली पाहिजे, जेणेकरून, भारतीय कंपन्या चीनशी स्पर्धा करण्यास सज्ज होऊ शकतील.

- निर्यात व्यापार वाढवण्यावर लक्ष दिले तर भारत चीनच्या व्यापारी आव्हानांचा सामना यशस्वीपणे करू शकतो यात शंका नाही. भारतीय कंपन्यांना चायना इंटरनॅशनल इम्पोर्ट एक्स्पोमध्ये भाग घेण्यास उत्तेजन देणे यामुळे भारतीय मालाचा खप वाढू शकतो.
- आत्मनिर्भरतेसाठी व्यवहार्य धोरण आखणे आवश्यक आहे. आयातीला पर्याय देणारी यंत्रणा विकसित करावी लागेल. चिनी उत्पादनांना दर्जा व किंमत या दोन्ही बाजूंनी स्पर्धा देऊ शकतील अशा उत्पादनांची निर्मिती करावी लागेल. संशोधन व विकासावर मोठया प्रमाणात तरतूद करण्यात यावी.
- औषध निर्यातीत भारताची मक्तेदारी आहे. औषध उत्पादनात भारतीय उत्पादक चिनी कच्च्या मालाला प्राधान्य देतात कारण तो स्वस्त व सहज उपलब्ध होतो. हा कच्चा माल भारतात तयार केल्यास चीनवरील अवलंबित्व कमी होण्यास मदत होते.
- इतर देशांशी व्यापार वाढवून आवश्यक वस्तूंची आयात चीनसह अन्य अनेक देशांमधून केल्यास आपले चीनवरील अवलंबित्व कमी होईल.
- व्यापार तूट वाढण्यामागचे महत्त्वाचे एक कारण म्हणजे चीनने काही क्षेत्रात व्यापारबंधने टाकून ठेवलेली आहेत. विशेषतः औषधनिर्मितीचे क्षेत्र आणि आयटी क्षेत्रात चीनने अधिक बंधने टाकली आहेत. या दोन क्षेत्रांमध्ये भारताची मक्तेदारी आहे. पण चीनने या क्षेत्राबाबत त्यांच्या देशात अनेक बंधने टाकलेली असल्याने भारताला व्यापारावर मर्यादा येत आहेत. परिणामी व्यापार तूट वाढत आहे. तसेच औषधनिर्मिती आणि माहिती तंत्रज्ञान या दोन क्षेत्रांमध्ये अधिकाधिक सूट द्यावी, अशी भारताने चीनकडे मागणी केलेली आहे. चीनमध्ये भारताच्या IT आणि फार्मास्युटिकल उत्पादनांसाठी आपली बाजारपेठ मुक्त करण्यासाठी भारताने चीनकडे पाठपुरावा करावा.
- शेती आणि उद्योग क्षेत्रातील मजूरी दरात आवश्यक ते बदल करावे आणि चीनमधील कामगारांची कार्यक्षमता अधिक आहे. त्याप्रमाणे कामगारांच्या कार्यक्षमतेत वाढ करणे आवश्यक आहे. कामगारांचे कौशल्य वाढवण्यावर भर देण्यात यावा.
- भारतीय गुणवत्ता प्रमाण अधिक कडक करण्यात यावे. चीन उत्पादनांना बीआयएस, सीआरएस, सीडीएससीओ आणि एफएसएसएआय प्रमाणपत्र आवश्यक केले पाहिजे.
- चीन भारतात विकत असलेल्या वस्तूंचे दर हे भारतातील उत्पादकांच्या उत्पादन खर्चापेक्षासुद्धा कमी असतात. स्वदेशी वस्तूंवरील कर कमी करुन त्या वस्तू स्वस्त करणे आवश्यक आहे. भारताने उत्पादन क्षेत्रात अधिकाधिक गुंतवणूक करून चिनी बाजारपेठेवरील अवलंबित्व कमी केले पाहिजे. भारताची स्वदेशी बाजारपेठ मजबूत असेल, तर चिनी उत्पादनांची बाजारपेठ कोणत्याही निर्बंधांशिवाय देशात मर्यादित राहील.
- भारतीय नागरिकांनी स्वदेशीचा स्विकार करावा. निकृष्ट दर्जाच्या, बनावट चिनी मालापेक्षा भारतीय वस्तुंची खरेदी करावी. जेणेकरुन चीनची बाजारपेठेवरील पकड ढिली होईल आणि चीनची आर्थिक कोंडी होईल.
- थेट परदेशी गुंतवणुकीचे (एफडीआय) नियमही आणखी शिथिल केले पाहिजेत. थेट परदेशी गुंतवणुकीचा ओघ वाढल्यास आपल्या औद्योगिक क्षेत्राला उत्पादकता व कार्यक्षमता वाढवण्यास मदत होईल.
- बँकिंग, विमा, टेलिकम्युनिकेशन, ऊर्जा वगैरेंसारखे सेवाउद्योग अद्यापही मोठया प्रमाणावर सरकारी क्षेत्रात आहेत. ते विकून टाकण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी त्यांना विशेष बळ दिले तर ते यापुढे येणाऱ्या परकीय कंपन्यांना तीव्र स्पर्धा करू शकतील. जनतेचा अद्यापही या उद्योगांवर विश्वास आहे. त्याचाही मोठा उपयोग करून घेता येईल. या उद्योगात होणारे गैरव्यवहार तरी ताबडतोब थांबविले गेले पाहिजेत. बँकांमधील भ्रष्टाचार, वित्तीय संस्थांतील भ्रष्टाचार व चुकीची धोरणे यांमुळे होणारी घसरण, ऊर्जा क्षेत्र नुकसानीत चालविणे वगैरे यावर कडक उपाययोजना कराव्या.

वरील सगळे उपाय केल्यास भारताचे चीनवरील अवलंबित्व कमी होईल आणि देश आत्मनिर्भर बनण्यास मदत होईल.

संदर्भ:-

1. डोळे, ना.य., 2003, परराष्ट्र धोरण आपले शेजारी, मुंबई, ग्रंथाली ज्ञानयज्ञ
2. तोडकर, बी.डी., 2010, भारत आणि जग, पुणे, डायमंड पब्लिकेशन्स.
3. तोडकर, बी.डी., 2015, भारत आणि दक्षिण आशियाई संबंध, पुणे, डायमंड पब्लिकेशन्स.
4. देवळाणकर, शैलेंद्र, 2007, भारतीय परराश्ट् धोरण: सातत्य आणि स्थित्यंतर, पुणे, प्रतिमा प्रकाषन.
5. देवळाणकर, शैलेंद्र, 2014, भारत आणि जग भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि सुरक्षा संबंध, पुणे, डायमंड पब्लिकेशन्स.
6. देवळाणकर, शैलेंद्र, 2014, समकालीन जागतिक राजकारण भारताच्या परराष्ट्र आणि संरक्षण धोरणापुढील आव्हाने, पुणे, विद्या बुक्स पब्लिशर्स.
7. बागल, सतीश, 2020, चीन आणि भारत: स्पर्धा, संघर्ष की सहकार्य?, 24 ऑक्टोबर 2020, सा. साधना

कोरोना काळात निर्माण झालेल्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्या : एक अभ्यास

प्रा. कोटरंगे दत्ता नामदेव,
शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा,
तालुका - लोहारा,
जिल्हा - उस्मानाबाद.
ईमेल आयडी : kotrangedatta@gmail.com.
दूरध्वनी क्र. ८८८८६४४७२५.

१.१ गोषवारा :

कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे चाक खोलात रुतले असून, त्याला बाहेर कडण्याचे प्रचंड आव्हान धोरणकर्त्यांपुढे उभे आहे. कोरोनाच्या संकटाने जगाला अगदी बेसावध पकडले आहे. एकाचवेळी संपूर्ण जगाची अर्थव्यवस्था अडचणीत आणू शकणारा विषाणू कधी या भूतलावर अवतरेल याची कल्पनाही कोणी केली नसेल. मात्र, असा कल्पनाविलास करून वस्तूस्थिती बदलत नाही. प्राप्त परिस्थितीत संपूर्ण जग या कोरोनासंकटातून बाहेर कसे पडायचे, याचाच विचार करत आहे. भारतही त्यास अपवाद नाही. अमेरिका-युरोप यांच्याप्रमाणे भारतात कोरोनाचा कहर झाला नसला तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेला या कोरोनासंकटाने झाकोळून टाकले आहे, हे खरे. हे संकट ओसरल्यानंतर प्रचंड प्रमाणात बेरोजगारी निर्माण होणार आहे. ती केवळ भारतातच असेल असे नाही. तर संपूर्ण जगात ही परिस्थिती असेल.

महत्वाचे शब्द : भारत, अर्थव्यवस्था, धोरणकर्ते, विषाणू, अमेरिका, युरोप, बेरोजगारी इत्यादी..

१.२ प्रस्तावना :

२०१८-१९ या वर्षात करण्यात आलेल्या आर्थिक सर्वेक्षणानुसार भारतातील एकूण कामगारांपैकी ९३ टक्के कामगार हे असंघटित क्षेत्रात काम करतात. सध्याची परिस्थिती पाहता अपुरी सामाजिक सुरक्षा, अनियमित आणि अनिश्चित उत्पन्न या कारणांमुळे अर्थव्यवस्थेतला हा सर्वात मोठा घटक एका कडेलोटावर उभा आहे. कोरोनासंकटाच्या काळात तगून राहण्याइतपतही त्यांच्याकडे पैसा आणि इतर जिन्नस असेल, असे वाटत नाही. रोजंदारीवर काम करणारे मजूर, नाका कामगार आणि किरकोळ व्यवसाय करून स्वतःचा उदरनिर्वाह करणारे यांची या संकटकाळात काय हालत झाली असेल याची कल्पनाही करवत नाही. टाळेबंदीमुळे अन्न आणि निवारा यांची भ्रांत निर्माण झाल्याने देशातील लाखो स्थलांतरित मजुरांनी आपल्या गावाकडच्या घराची वाट धरली. संघटित क्षेत्रात काम करणा-या कर्मचा-यांसमोरही रोजगाराचा प्रश्न उभा ठाकला आहे. आहे ती नोकरी हातातून जाण्याचे संकट त्यांच्यावर घोंघावत आहे. नजीकच्या काळात गरिबीच्या जात्यात भरडल्या जाणा-यांमध्ये सुपातील लोकांचाही समावेश होईल, यात शंका नाही. म्हणजेच बेरोजगारीचा हा फेरा एवढा जबरदस्त असेल की, सध्या टाळेबंदीच्या काळातही सुखेनैव राहात असलेल्यांनाही त्याची झळ पोहोचणार आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाटचालीवर बारकाईने लक्ष ठेवणा-या 'सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी' (सीएमआयई) या संस्थेने ५ एप्रिल २०२० रोजी संपलेल्या आठवड्यापर्यंत भारतातील बेरोजगारीचा दर तब्बल २३.४ टक्क्यांनी वाढल्याचा अंदाज व्यक्त केला आहे. फेब्रुवारीत ७.८ टक्के असलेला हा दर मार्चमध्ये ८.७ टक्क्यांपर्यंत वाढला होता. यावरून कोरोनासंकटामुळे कमी कालावधीत बेरोजगारी कित्येक पटींनी वाढली, हे लक्षात येते.

देशव्यापी टाळेबंदीची मुदत ३ मे २०२० पर्यंत वाढविल्याने रोजगारीचे चाक पुरते गाळात रुतले आहे. हरित आणि नारिंगी क्षेत्रांना टाळेबंदीतून काहिशी सूट दिली असली तरी टाळेबंदीचा हा कालावधी वाढवला गेल्याने देशातील रोजगाराचे चित्र येत्या काळात अधिक भयानक असेल. जीवनावश्यक सेवांच्या पुरवठा साखळीत जे कार्यरत आहेत त्यांना सध्या तरी टाळेबंदीतून सूट देण्यात आली आहे. त्यामुळे जीवनावश्यक नसलेल्या सेवाक्षेत्रात कार्यरत असलेल्या लोकांच्या बाबतीत जेवढी अनिश्चितता

निर्माण झाली आहे त्यांच्या तुलनेत जीवनावश्यक सेवांच्या क्षेत्रातील लोकांच्या रोजगाराला सध्या तरी कोणताही धोका नाही. जीवनावश्यक सेवांच्या मागणीत नजीकच्या काळात वाढ होईल, यात शंका नाही. त्याचा परिणाम जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमतींवर होईल आणि त्या चढत्या भाजणीच्या राहतील. परंतु टाळेबंदीमुळे ठप्प झालेल्या उत्पादनाच्या पार्श्वभूमीवर वाढत्या मागणीची पूर्तता करण्यात जीवनावश्यक सेवा क्षेत्र अपयशी ठरेल. त्यामुळे वस्तूंच्या वाढलेल्या किमती आणि आटलेले उत्पन्न या व्यवस्त प्रमाणामुळे अनेक लोक उपासमारीच्या खाईत लोटले जातील. परिस्थितीत फरक पडलाच नाही तर जीवनावश्यक वस्तूंच्या मागणीत घट होण्यास सुरुवात होईल आणि बेरोजगारीचा वरवंटा या क्षेत्रातील लोकांवरही फिरू लागेल. त्यामुळे परिस्थिती अधिकच चिघळेल. वाढत्या बेरोजगारीला भारत कसा सामोरे जाईल? गरिबी हटविण्याच्या भारताच्या प्रयत्नांचा धांडोळा घेतला तर भारतासाठी ही वाढती बेरोजगारी अधिकच चिंतेचा विषय होईल. भारतीय अर्थव्यवस्थेने सुरुवातीपासूनच रोजगारहीन विकासाची वाट धरली आहे. २०११ मधील जनगणनेनुसार २००१-११ या दशकात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर ७.७ टक्के दरसाल असा होता. मात्र, त्याचवेळी रोजगारवृद्धीचा दर अवघा १.८ टक्के होता. भारतातील रोजगाराची परिस्थिती समजून घेण्यासाठी जागतिक बँकेने ६० सर्वेक्षणे आणि २००१ पासूनची जनगणना यांमधील सांख्यिकीचा आधार घेतला. त्यातून असे निष्पन्न झाले की, भारताच्या प्रत्येक एक टक्का विकासातून सरासरी ५ लाख ४० हजार रोजगारांची निर्मिती झाली. या विश्लेषणातून जागतिक बँकेने असा निष्कर्ष काढला की, संख्या आणि गुणात्मकता या दोन्ही बाबतीत निकृष्ट असले तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेने रोजगारांची निर्मिती केली. वस्तू व सेवा कराचा उडालेला बोजवारा आणि निश्चलीकरण या दोन मुद्द्यांमुळे देशभरात रोजगारहीन विकास हा शब्द परवलीचा बनला. २०१७-१८ या आर्थिक वर्षात भारतात बेरोजगारीचा दर ६.१ टक्क्यांपर्यंत पोहोचला जो ४५ वर्षांतला उच्चांक होता. ग्रामीण भागातील बेरोजगारीचा दर ५.३ टक्के तर शहरी भागात बेरोजगारीचा दर ७.८ टक्के होता. याच्या समर्थनार्थ आपण खाली दिलेली आकडेवारी पाहू शकतो. २०१९ मध्ये तर बेरोजगारीचा आलेख आणखीनच चिघळल्याचे त्यातून स्पष्ट होते. रोजगार निर्मितीला वेग देण्यासाठी मोदी सरकारने केलेले प्रयत्नही अपुरे पडले, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेला करण्यात आलेला अपुरा अर्थपुरवठा हे त्यासाठी पुरेसे कारण होते. त्याचबरोबर अपयशी ठरलेला कौशल्य विकास उपक्रम आणि प्रधानमंत्री श्रम योगी मानधन यासारखा फसलेला प्रयोग, हेही त्यासाठी कारणीभूत ठरले. अगदी अलीकडे प्रस्तावित केलेली कामगार कायद्यांमधील सुधारणाही संशयाच्या भोव-यात अडकल्या आणि कामगार वर्गानेही त्यास फारसा प्रतिसाद दिला नाही. भारतातील बाजार घटकातील संरचनात्मक वस्तुस्थिती आणि बेरोजगारीला आळा घालण्यासाठी थिटे पडत असलेले सरकारचे प्रयत्न, हे पाहता कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठ्या संकटाने घेरले असून एक प्रचंड आव्हान धोरणकर्त्यांपुढे उभे ठाकले आहे. थोडक्यात, वाढती वित्तीय तूट आणि वाढती महागाई या दुधारी तलवारीबरोबरच भारताला परिस्थितीशी जुळवून घेणारे वित्तीय आणि आर्थिक धोरण स्वीकारण्यावाचून गत्यंतर नाही. टाळेबंदीच्या काळात गावाकडे परतलेल्या स्थलांतरित मजुरांचा आत्मविश्वास कमी झाला आहे. शहरात आपल्याला कोणी तारणहार नाही, ही भावना त्यांच्या मनात बळावत चालली आहे. ती काढून त्यांच्या मनात आत्मविश्वास निर्माण करत या मजुरांना पुन्हा शहराकडे वळविण्याचे प्रयत्न सरकारला करावे लागतील. या प्रयत्नांमध्ये सरकार अपयशी ठरले तर बेरोजगारी वाढल्याचे चित्र आपल्याला दिसेल. त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर ताण येऊन ही व्यवस्था कोसळण्याची भीती निर्माण होईल.

१.३ कोरोना काळात निर्माण झालेल्या समस्या :

करोना विषाणूची साथ हे दुसऱ्या महायुद्धानंतरचे जगासमोरचे मोठे संकट आहे. मानवी जीवनाच्या सर्वच बाजूंवर या संकटाने प्रभाव टाकला आहे. या रोगाला अजून प्रतिजैविके न सापडल्यामुळे रोग होऊ नये, म्हणून प्रतिबंधक उपाय योजणे एवढाच आता सर्वांसमोर पर्याय आहे. म्हणून लॉकडाउनचे धोरण अवलंबून हा रोग आटोक्यात आणण्याचा सर्व देशांत प्रयत्न चालू आहे. या परिस्थितीतून निर्माण झालेल्या अनिश्चिततेमुळे जगभर भीतीचे वातावरण पसरले आहे. जागतिक व देशाच्या अर्थव्यवस्था लॉकडाउनमुळे मंदी, बेरोजगाराच्या चक्रात अडकल्यामुळे डळमळीत होत आहेत. ठप्प झालेल्या अर्थव्यवस्थेमुळे हातावर पोट असणाऱ्या कष्टकऱ्यांचे तांडे, शहराकडून गावाकडे निघाले आहेत व उपासमारीचे मरायचे, की करोनामुळे; या

पेचात हा कष्टकरी वर्ग अडकला आहे. चीन-अमेरिका यांच्या आर्थिक सत्तासंघर्षाला 'जैविक युद्धाचे' स्वरूप येत आहे का, या भीतीने जग ग्रासले आहे. जागतिक सत्ता केंद्र युरोप-अमेरिका खंडाकडून आशिया खंडाकडे सरकत आहेत. लॉकडाउनमुळे येणाऱ्या सक्तीच्या रिकामेपणामुळे व एकटेपणामुळे कौटुंबिक-सामाजिक-मानसिक आरोग्याच्या समस्या निर्माण होऊ लागल्या आहेत.

लोकांचे रिकामेपण, एकटेपणा घालविण्यासाठी रामायण, महाभारतसारख्या मालिका दूरदर्शनवर दाखवून भूतकाळातल्या आभासी जगात जनतेला रमवून, वर्तमानातील समस्यांवर मात करता येणार नाही. 'युनेस्को'ने शाळाबाह्य झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या समस्येवर तातडीने मार्ग काढण्याच्या सूचना आपल्या सभासद देशांना दिल्या आहेत. शिक्षणात आलेल्या या व्यत्ययाने मुलांना शिक्षण हक्कापासून वंचित राहावे लागत आहे, असे मत 'युनेस्को'ने नोंदविले आहे. दूरशिक्षण, माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर, यू-ट्यूब, हॅगआउट, मल्टिमीडिया, मोबाइल फोन, ई-लायब्ररी, दूरदर्शन इ. माध्यमांतून अनेक देशांनी तातडीने, मुलांचे शिक्षण खंडित होऊ नये, म्हणून वरील प्रकारचे उपक्रम सुरू केले आहेत. भारतात मात्र परीक्षा रद्द करणे, परीक्षा पुढे ढकलणे, परीक्षा न घेता मुलांना पुढच्या वर्गात प्रवेश देणे एवढ्यापुरतेच निर्णय घेतले जात आहेत. परिस्थितीची अनिश्चितता लक्षात घेतली, तर भारतानेसुद्धा दीर्घ काळासाठी शैक्षणिक धोरण ठरविणे आवश्यक आहे. भारतात उच्च शिक्षणात व मेडिसीन, इंजिनीअरिंग, कॉमर्स व मॅनेजमेंट यांसारख्या व्यावसायिक अभ्यासक्रमात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. विद्यार्थी आर्थिकदृष्ट्या वरच्या स्तरातील असल्यामुळे लॅपटॉप, इंटरनेट इ. खर्च त्यांना परवडतो. त्यामुळे प्रामुख्याने अभिजन वर्गाच्या छोट्या गटांचा अभ्यास, ऑनलाइन चालू आहे. हाच अनुभव शालेय शिक्षणातही आहे. ज्या उच्च मध्यमवर्गीयांची मुले, सर्व सोयींनी युक्त अशा पंचतारांकित शाळेत जात आहेत, त्यांचेही ऑनलाइन शिक्षण चालू आहे. माहिती-तंत्रज्ञान हे शहरी, सधनवर्ग व पुरुष यांचीच सध्या तरी मक्तेदारी होत आहे. त्यामुळे 'नॅशनल डिजिटल लायब्ररी', 'स्वयम', शोध गंगा इ. सरकारी प्रकल्पांचा फायदा मर्यादित होत आहे. या प्रकल्पाच्या ऑनलाइन शिक्षणात, कम्प्युटरची किंमत, इंटरनेटचा खर्च, विजेचा पुरवठा इ. प्रमुख अडचणी आहेत. त्यामुळे ऑनलाइन शिक्षण ही चैन शहरातील सधनवर्गाला परवडते! अनेक अप्रगत देशातसुद्धा अशीच परिस्थिती आहे. म्हणून त्या देशांनी टीव्ही माध्यमाचा वापर शाळा बंदच्या काळात जास्त करायला सुरुवात केली आहे. भारतात मात्र अशा कोणत्याही योजनेची साधी चर्चाही सुरू झालेली नाही. भारतात नऊशेहून अधिक चॅनेल्स आहेत व घरी बसलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी या चॅनेलचा वापर कसा करून घेता येईल, याबद्दल शिक्षण खात्याकडून काही पावले उचलली जाणे आवश्यक आहे. परदेशात शिक्षणासाठी गेलेले भारतीय विद्यार्थी व त्यांचे पालक यांच्यासमोर लॉकडाउनमुळे अडचणींचे डोंगर उभे राहिले आहेत. अभ्यासक्रमाचे बिघडलेले वेळापत्रक, आर्थिक ताण, व्हिसाच्या मुदतीचे प्रश्न, नोकरी मिळण्याची अनिश्चितता, शिक्षणकर्जांच्या हप्त्यांचे दडपण इ. मुळे परदेशातील भारतीय विद्यार्थी दडपणाखाली आहेत. काही परदेशी विद्यापीठे या काळात पर्याय म्हणून चौथ्या औद्योगिक क्रांतीचे तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, रोबोटिक याचा वापर करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. पण, एकूण ७,५०,००० परदेशातील भारतीय विद्यार्थी संकटात आहेत. त्यांना मदत करण्यासाठी परराष्ट्र मंत्रालय, अर्थ मंत्रालय व मानव विकास मंत्रालयांनी एकत्रित योजना करणे ही काळाची गरज आहे.

कोरोना या आजाराने लोकांची मानसिक स्थिती पुर्णतः ढासळली आहे. भारतात कोविड 19 विषाणूने बाधीत मृत्यूचा दर कमी आहे. परंतु, या काळात आलेल्या बेरोजगारी व नैराश्यामुळे झालेल्या आत्महत्या आणि अपघातात मृत्यू होणाऱ्यांची संख्या अधिक आहे. अशा परिस्थितीत समुपदेशकांची भूमिका महत्वाची ठरत असून, आपण समाजात सकारात्मकता पसरवणे गरजेचे झाले आहे. कोरोनाने केवळ शारीरिक आरोग्यावरच परिणाम केला असे नसून मानसिक आरोग्यावरही परिणाम केला आहे आणि इतकेच नव्हे तर सामाजिक सौख्यही कोरोनाच्या आक्रमणात नष्ट झाले आहे. या सामाजिक स्थित्यंतराच्या काळात मानसिकतज्ज्ञांची समाजाला विशेष गरत असल्याचे नुकत्याच पार पडलेल्या बेबिनारमध्ये अधोरेखित झाले. कोराना विषाणूमुळे आरोग्याच्या समस्या कमी परंतु, मानसिक आणि सामाजिक समस्या म्हणजेच "सायको सोशल प्रॉब्लेम' अधिक वाढले असल्याचे निरीक्षण तज्ज्ञांनी नोंदविले आहे. कोरोना या आजाराने लोकांची मानसिक स्थिती पुर्णतः ढासळली आहे. भारतात कोविड 19 विषाणूने बाधीत मृत्यूचा दर कमी आहे. परंतु, या काळात आलेल्या बेरोजगारी व नैराश्यामुळे झालेल्या आत्महत्या आणि अपघातात मृत्यू होणाऱ्यांची संख्या अधिक आहे. अशा परिस्थितीत समुपदेशकांची भूमिका महत्वाची ठरत असून, आपण

समाजात सकारात्मकता पसरवणे गरजेचे झाले आहे. जेवणातील मीठाप्रमाणे जीवनातील प्रसन्नता रोजच्या जेवणात ज्या प्रमाणे मीठाचे महत्व आहे. त्याचप्रमाणे जीवनातील प्रसन्नताही महत्वाची असते. अन्नात मीठ नसले तर, अन्न बेचव लागते त्याप्रमाणे जीवनातील प्रसन्नता निघून गेल्यास, जीवन निरस आणि अर्थहिन वाटू लागते. कोरोनामुळे लोकांमध्ये प्रसन्नता कमी झाल्याने, निराशा आणि उदासिनता पसरली आहे. समुपदेशकांनी लोकांशी संवाद साधून जीवनातील आनंद परत आणण्याची गरज आहे.

१.४ संशोधनाचे महत्त्व : प्रस्तुत संशोधनात कोरोना महामारी मुळे निर्माण झालेल्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

१.५ संशोधनाचे उद्दिष्टे :

१. कोरोना महामारीची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
२. महामारीमुळे निर्माण झालेल्या सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करणे.
३. महामारीमुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक समस्यांचे अध्ययन करणे.
४. कोरोना महामारीमुळे लोकांच्या जीवनावर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

१.६ निष्कर्ष :

१. दुसऱ्या महायुद्धनंतरचे सर्वात मोठे जागतिक संकट म्हणून कोरोना महामारी असल्याचे दिसते.
२. कोरोना महामारीमुळे मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी वाढल्याचे दिसते.
३. महामारी काळात जागतिक अर्थव्यवस्था अडचणीत आल्याचे दिसून येते
४. महामारीमुळे वस्तू व सेवांच्या पुरवठ्यावर विशेष परिणाम झाल्याने महागाई मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसते.
५. महामारी काळात लोकांमध्ये एकटेपणा, नैराश्य वाढून मानसिक आरोग्य धोक्यात आल्याचे दिसते.

१.७ संदर्भ :

१. Koley Tapas Kumar, The Covid - 19 Pandemic.
२. Gans Joshua, Economics In The Age Of Covid - 19.
3. Mahapatra Anirban, Covid - 19.
४. जागतिक आरोग्य संघटना अहवाल, २०२०.
५. दैनिक सकाळ, वर्तमानपत्र.
६. दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स वर्तमानपत्र, २०२१.

कोविड महामारी नंतर भारतीय अर्थव्यवस्था : वाटचाल आणि आव्हाने

Dr. Thombre Kailas Arjunrao
Professor, Department of Economics,
Deogiri College, Aurangabad
Email: kailasthombre1@gmail.com
Mobile No: 9422713414

१.१ गोषवारा :

कोविड-१९ चा परिणाम झाला नाही असे उद्योग जगतातले कोणतेही क्षेत्र राहिले नाही. मात्र यातच मोठ्या संधी सामवलेल्या आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्थेत उत्पादन क्षेत्रात मोठे योगदान देतात त्यांच्यासाठी एमएसएमई अर्थात सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्राच्या अनेक उपविभागांकडूनही योगदान असते. अशा प्रकारे मोठ्या उद्योगावर परिणाम झाला तर त्याचा इतरांवर अनेक पटींनी आणि मोठा परिणाम होतो. आव्हानांना एक रुपेरी किनारही असते असे म्हणतात. कोविड-१९ (करोना) ही उद्योगक्षेत्राला दर्जा उंचावण्याची, संतुलित प्रादेशिक विकासाद्वारे व्याप्ती वाढवण्याची, नवे तंत्रज्ञान आणि कर्मचाऱ्यांच्या क्षमता आजमावण्याची, इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीवर आधारित आणि नव्या बाजारपेठांचा शोध घेण्याची एक संधी आहे. सध्याच्या स्थितीतून जास्तीत जास्त लाभ उठवण्यासाठी मार्ग आणि साधने यांचा शोध घेण्यासाठी आयएमसी, सरकार आणि इतरांसमवेत निर्धाराने उभी आहे.

***महत्वाचे शब्द** :अर्थव्यवस्था, सूक्ष्म , लघु,   उद्योगक्षेत्र , तंत्रज्ञान, इलेक्ट्रॉनिक इत्यादी.*

१.२ प्रस्तावना :

विषाणूचा प्रसार होत असल्याने राज्य सरकारांनी मुक्त संचारावर लावलेल्या निर्बंधांमुळे सर्वात मोठा परिणाम सेवा क्षेत्रावर झाला. लोकांना कामाच्या ठिकाणी सार्वजनिक वाहनांमुळे जाता येत नसल्याने बेरोजगारीत वृद्धी झाली. यातच भारतातील बहुसंख्य रोजगार असंघटित क्षेत्रातील असल्याने, कामाच्या अभावाने लाखो स्थलांतरीत मजुरांना त्यांच्या मूळ गावी परतावे लागले. पर्यटन, रिटेल आणि हॉस्पिटॅलिटी क्षेत्रावरही नकारात्मक परिणाम झाला. चांगली बाब म्हणजे, तद्नंतर आलेल्या अनलॉकमध्ये ही स्थिती बदलली असून या क्षेत्रांत पुन्हा एकदा मागणीत चांगलीच वाढ होत आहेत, असे मत एंजल ब्रोकिंग लिमिटेडचे इक्विटी स्ट्रॅटजिस्ट ज्योती रॉय यांनी व्यक्त केले. दिवाळीच्या हंगामात, कॉन्फेडरेशन ऑफ ऑल इंडिया ट्रेडर्स (CAIT) १०.८% मागणीत वृद्धी झाली, त्यामुळे बाजाराला मिळालेली ही गती कायम राहिल असा अंदाज वर्तवला गेला. भारतीय अर्थव्यवस्था सध्या कोरोना व्हायरसच्या जागतिक साथीचा मुकाबला करण्याचा प्रयत्न करतेय, पण यावर्षी अर्थव्यवस्थेची परिस्थिती सुधारण्याची चिन्हं दिसत नसल्याचं एका पाहणीत उघड झालंय. रॉयटर्स वृत्तसंस्थेने केलेल्या एका पाहणीनुसार आतापर्यंतची सगळ्यात मोठी आर्थिक मंदी भारतात नोंदवण्यात आली असून हे पूर्ण वर्ष ही मंदी कायम राहील. या पाहणीनुसार कोरोना व्हायरसच्या रुग्णांची संख्या झपाट्याने वाढत असल्याने उत्पादनांच्या विक्रीत वाढ झालेली नाही आणि उद्योग व्यवहार अजूनही मर्यादित पातळीवर होत आहे. 2021च्या सुरुवातीला ही परिस्थिती काहीशी सुधारण्याचा अंदाज आहे. अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी भारत सरकारने मे महिन्यात 20 लाख कोटींचं आर्थिक मदत पॅकेज जाहीर केलं होतं. भारतीय रिझर्व्ह बँकेनेही मार्चपासून व्याजदरांत 115 बेसिस पॉइंट्सची कपात केलेली आहे. कोरोनाच्या जागतिक साथीचा अर्थव्यवस्थेवर जो वाईट परिणाम झालेला आहे त्यातून सावरण्यासाठी आणखी पावलं उचलण्याची गरज असल्याचे संकेत यावरून मिळतात. कोरोना व्हायरसच्या प्रादुर्भावामुळे सध्या देशातले लाखो लोक घरी आहेत. यातल्या अनेकांना ऑनलाईन डिलिव्हरीचा फायदा घेऊन हव्या त्या गोष्टी घरबसल्या मिळवता येतात. पण दुसरीकडे रोजीरोटीची वानवा निर्माण झालेले हजारो जण देशात अक्षरशः रस्त्यावर आले आहेत. देशासाठी हा संकटाचा काळ आहे. 130 कोटींची लोकसंख्या असणाऱ्या भारतात 3 आठवड्यांचा

लॉकडाऊन जाहीर करण्यात आला आहे. लोकांना घरीच थांबण्यास सांगण्यात आलं आहे. अनेक उद्योग ठप्प आहेत. अनेक जण घरून काम करत आहेत. पण उत्पादनक्षमता मोठ्या प्रमाणात कमी झालेली आहे. 2019 सालामध्ये भारतातलं बेरोजगारीचं प्रमाण गेल्या 45 वर्षांत सर्वाधिक होतं. गेल्या वर्षीच्या अखेरपर्यंत देशातल्या 8 प्रमुख क्षेत्रांचं औद्योगिक उत्पादन 5.2 टक्क्यांपर्यंत खाली आलं होतं. ही गेल्या 14 वर्षांतली सर्वात वाईट परिस्थिती होती. थोडक्यात सांगायचं तर भारताची आर्थिक परिस्थिती आधीच नाजूक अवस्थेत होती. कोरोना व्हायरसमुळे एकीकडे लोकांच्या आरोग्याला धोका निर्माण झाला असताना दुसरीकडे कमकुवत अर्थव्यवस्थेसाठीही हा मोठा झटका ठरण्याची शक्यता असल्याचं तज्ज्ञांचं म्हणणं आहे.

मदत पॅकेजमध्ये सरकारने शेतकऱ्यांसाठी स्वतंत्र घोषणा केल्या आहेत. एप्रिलपासून पुढचे तीन महिने सरकार शेतकऱ्यांच्या खात्यामध्ये 2000 रुपये जमा करणार आहेत. पण शेतकऱ्यांना सरकारकडून वर्षाला 6000 रुपये याआधीपासूनच मिळत होते. अर्थशास्त्रज्ञ अरुण कुमार म्हणतात, "दोन हजार रुपयांची मदत पुरेशी नाही. कारण निर्यात ठप्प झालेली आहे, शहरी भागांत मागणी वाढल्याने किंमती वाढतील आणि शेतकऱ्यांना आपलं पीक विकता येत नसल्याने ग्रामीण भागात किंमती घसरतील."

शेतात नवीन पीक तयार होऊन बाजारात जाण्याची वाट पाहतानाच्या अत्यंत बिकट काळात हे गंभीर संकट आलेलं आहे. भारतासारख्या देशात लाखो लोक गरिबीत जगताहेत. त्यामुळे लॉकडाऊनच्या काळात गावांमधून अन्नधान्याच्या या वस्तू शहरांमध्ये आणि जगातल्या इतर कोणत्याही देशांपर्यंत कशा पोहोचवायच्या हे सरकारसमोरचं सर्वाम मोठं आव्हान असल्याचं तज्ज्ञ सांगतात. हा पुरवठा सुरू झाला नाही, तर या अन्नधान्याची नासाडी होईल आणि शेतकऱ्याचं मोठं नुकसान होईल. भारताच्या एकूण लोकसंख्येचा सुमारे 58% हिस्सा हा शेतीवर अवलंबून आहे आणि या क्षेत्राचं भारतीय अर्थव्यवस्थेतलं योगदान आहे 256 अब्ज डॉलर्स. भारतामधलं बेरोजगारीचं प्रमाण वाढण्याची मोठी शक्यता असल्याचा इशारा तज्ज्ञ देतात. कारखाने मोठ्या प्रमाणात बंद झाल्याने उत्पादनात मोठी घट झाली आहे. लोकांना त्यांचा उद्योग सावरायला मदत होणं गरजेचं आहे. स्वयं रोजगारावर अवलंबून असणाऱ्या वा लहान उद्योगांतल्या लोकांना दिलासा देण्यासाठी सरकार व्याजाची परतफेड आणि टॅक्स भरण्यातून त्यांना सूट देऊन मदत करू शकतं, असं प्राध्यापक घोष म्हणतात. अर्थतज्ज्ञ विवेक कौल सांगतात, "भारतातली बेरोजगारी उच्च पातळीवर आहे आणि अशीच परिस्थिती कायम राहिली तर असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागेल. लहान उद्योगांमध्ये काम करणाऱ्यांना नाईलाजाने एकतर कमी पैशांमध्ये काम करावं लागेल नाहीतर मग त्यांच्या रोजगार जाईल. मला अशाही जागा माहीत आहेत जिथे कंपनीतून किती कामगारांना नोकरीवरून काढून टाकणं गरजेचं आहे, याविषयीची चर्चा सुरू आहे."

याचा परिणाम हॉस्पिटॅलिटी आणि टूरिझम क्षेत्रावरही होईल. देशातली हॉटेल्स आणि रेस्टॉरंट चेन्सना या लॉकडाऊनचा फटका बसलाय आणि अनेक महिने असाच शुकशुकाट राहिला तर अनेकांना पगार न मिळण्याचं संकट येऊ शकतं. लॉकडाऊनमधून वाहन उद्योगही बचावलेला नाही. या क्षेत्राचं सुमारे २ अब्ज डॉलर्सचं नुकसान होण्याचा अंदाज आहे. कोरोना व्हायरसच्या प्रभावाखाली आलेल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये नवीन चैतन्य आणण्यासाठी देशाच्या एकूण जीडीपीच्या किमान 1 टक्क्यांच्या मदत पॅकेजची गरज असल्याचं तज्ज्ञांचं म्हणणं आहे. सिंगापूर, चीन आणि अमेरिकेने दिलेल्या पॅकेजच्या तुलनेत भारताने जाहीर केलेलं पॅकेज नगण्य आहे.कोरोनाच्या तडाख्यामुळे कोसळलेल्या उद्योगांना पुन्हा रुळावर आणण्यासाठी भारताने लवकरात लवकर मोठं पॅकेज जाहीर करण्याची गरज असल्याचं तज्ज्ञांच मत आहे.

२.३ कोवीड महामारीनंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती व वाटचाल :

वित्तीय क्षेत्रात, कर्ज थकबाकीदार वाढल्याने आणि हप्ते भरण्यासाठी वेळेची सवलत दिल्याने बँकांच्या वित्तीय कामगिरीवर परिणाम होऊन संघटित वित्तपुरवठ्यावर त्याचा ताण येणार आहे. दर्जेदार वित्तपुरवठा आणि आवश्यक क्षेत्राला वेळेवर दिलासा यांच्या अभावामुळे हे क्षेत्र आधीच ताणाखाली होते. अनुत्पादित मत्तेतील वाढीचा संबंध करोनाशी जोडता येईल. उत्पादनाला आकार देण्यासाठी वित्तपुरवठ्याची एकीकडे आवश्यकता आहे, तर दुसरीकडे कर्ज बुडीत जाण्याची भीती बँकांना वाटत असल्यामुळे त्यांनी कर्जपुरवठा मर्यादित ठेवला आहे. याबरोबरच नादारी आणि दिवाळखोरीत वाढ होण्याची शक्यता

असल्याने आयबीसी प्रकरणात वाढ होण्याची शक्यता असून त्यातून आर्थिक ताण वाढणार आहे. एकीकडे उद्योगांना निधीची आवश्यकता आहे तर दुसरीकडे बँका त्यासाठी फारशा उत्सुक नाहीत. उद्योगांना चालना देण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात वित्तीय सहाय्य देणारी विविध पॅकेजेस जाहीर झाली असली तरी त्याची अंमलबजावणी बँकांमार्फत होणार असल्यामुळे याकडे पाहावे लागेल. उद्योगाबरोबरच सरकारही, आर्थिक घडामोडी कमी झाल्याने प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करसंकलन कमी झाल्यामुळे ताणाखाली आहे. जीएसटीसाठी सवलत तसेच विविध करदरांचे सुसूत्रीकरण याचाही सरकारच्या महसूल संकलनावर विपरीत परिणाम झाला आहे. प्रत्यक्ष करदर कमी केल्याने सरकारचा महसूल कमी होणार असून त्यामुळे पायाभूत आणि सामाजिक क्षेत्रावरचा खर्चही मर्यादित राहण्याची शक्यता आहे. सरकारने खर्च सुरूच ठेवला तर तुटीतून उभ्या केलेल्या या रकमेमुळे अर्थव्यवस्थेवर चलनवाढीचा दबाव येण्याची शक्यता आहे. सामाजिक परिणामांकडे यानिमित्ताने पाहता येईल. या विषाणूच्या भीतीखाली मोठ्या प्रमाणात लोक असून त्याचा मानसिक परिणामही त्यांच्यावर होत आहे. स्थलांतरित श्रमिकांचा प्रश्न आर्थिक आणि सामाजिकही आहे. योग्य बस्तान असलेल्या स्थितीतून उपजीविकेसाठी नवा शोध घेणे हे मोठे आव्हान आहे. सरकारने स्थलांतरितांच्या आरोग्य, उपजीविका यासाठी मोफत अन्नधान्य, निवारा यासारख्या प्रशंसनीय योजना सुरू केल्या असल्या तरी त्याचा चिरकालीन परिणाम अद्याप दिसायचा आहे.

आत्मनिर्भर भारतासाठी जाहीर केलेल्या प्रोत्साहनपर पॅकेजमधे प्रस्तावित संरचनात्मक सुधारणांची आयएमसीने प्रशंसा केली आहे. तथापि, अर्थव्यवस्थेला त्वरित गती देण्यासाठीची पावले म्हणून वैयक्तिक करदर कमी करणे आणि काही जीएसटी दरांचे अंशांकन करणे यासारख्या उपाययोजना तत्काळ लागू करणे अनिवार्य आहे. अनेक एमएमएमई प्रोपायटर, भागीदारी, एलएलपी म्हणून काम करतात. त्यामुळे ते वैयक्तिक करकक्षेत येतात. कॉर्पोरेट कर दरात २२ ते २५ टक्क्यांपर्यंत कपात करण्यात आली असून त्यामुळे वैयक्तिक आणि कॉर्पोरेट करदात्यात असमान स्थिती निर्माण होणार आहे.

आव्हानांना एक रुपेरी किनारही असते असे म्हणतात. कोविड-१९ (कोरोना) ही उद्योगक्षेत्राला दर्जा उंचावण्याची, संतुलित प्रादेशिक विकासाद्वारे व्याप्ती वाढवण्याची, नवे तंत्रज्ञान आणि कर्मचाऱ्यांच्या क्षमता आजमावण्याची, इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीवर आधारित आणि नव्या बाजारपेठांचा शोध घेण्याची एक संधी आहे. सध्याच्या स्थितीतून जास्तीत जास्त लाभ उठवण्यासाठी मार्ग आणि साधने यांचा शोध घेण्यासाठी आयएमसी, सरकार आणि इतरांसमवेत निर्धाराने उभी आहे.

१.४ कोवीड - १९ महामारी नंतर भारतीय अर्थव्यवस्था : समस्या व आव्हाने :

टाळेबंदीचा ग्रामीण भारतातील अर्थव्यवस्थेवर विपरित परिणाम झाला आहे. अनेकांच्या रोजगारावर त्यामुळे गदा आली आहे. ग्रामीण भागात ज्यांचे पोट हातावर आहे, अशा लोकांच्या हालअपेष्टांना तर पारावार उरलेला नाही. देशात सर्वाधिक रोजगार शेतीक्षेत्राशी निगडीत आहेत. म्हणजे देशात जेवढी केवढी श्रमशक्ती अस्तित्वात आहे त्याच्या निम्मी श्रमशक्ती एकट्या शेती व शेतीशी निगडीत क्षेत्रात कार्यरत आहे. देशातील ८५ टक्के शेतक-यांकडे अडीच हेक्टरपेक्षाही कमी जमीन आहे. हीच जमीन ते कसतात, त्यावर पीक घेतात आणि त्यावर कुटुंबाची गुजराण करतात. ९० लाखांहून अधिक मच्छिमारांचा उदरनिर्वाह थेट मासेमारीवर अवलंबून आहे. त्यातील ८० टक्के मच्छिमारांचे उत्पन्न जेमतेम आहे. मच्छिमारी क्षेत्र एक कोटी ४० लाख लोकांना रोजगार पुरवते. परिस्थितीचा फायदा दलाल किंवा अडते घेत आहेत. खरे तर हा फुलांसाठी सुगीचा हंगाम आहे. तामिळनाडूतील अनेक लहानसहान शेतकरी नगदी पीक म्हणून फुलांचे उत्पादन घेतात. मात्र, प्राप्त परिस्थितीत त्यांनाही नुकसान सहन करावे लागत आहे. करोनावरिहित परिस्थिती असती तर याच शेतक-यांनी फुलांच्या शेतीतून लाखोंनी उत्पन्न घेतले असते. केरळ आणि तामिळनाडूमध्ये पिकांच्या लागवडीवरही टाळेबंदीचा परिणाम झाला आहे. वाहतुकीच्या अभावामुळे शेतावर मजुरी करून उदरनिर्वाह करणा-या कामगारांनाही हातावर हात टाकून बसावे लागत आहे. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेंतर्गत (एमएनआरईजीएस) होणारी कामेही ठप्प आहेत. टाळेबंदीची सर्वाधिक झळ आदिवासी जनतेला पोहोचली आहे. कारण अन्न आणि पोषण आहार सुरक्षेच्या बाबतीत सर्वात संवेदनशील समुदाय म्हणून आदिवासी लोकांचा समावेश आहे. वनोत्पादनांबरोबरच तेंदु पाने गोळा करणे आणि मोहाची फुले गाळा करणे हे दोन मुख्य व्यवसाय आदिवासी लोक करतात.

त्यातून त्यांना ब-यापैकी उत्पन्न मिळते. मात्र, टाळेबंदीमुळे यावरही निर्बंध आल्याने ओदिशातील आदिवासींना सर्वाधिक फटका सहन करावा लागत आहे.

ग्रामीण भारतात उधार उसनवारीवर व्यवहार करणे ही पद्धत रूढ आहे. एखाद्या बड्या सावकाराकडून मोठ्या व्याजदराने कर्ज घेऊन ते नंतर फेडले जाते. प्राप्त परिस्थितीवर मात करण्यासाठी अशाच कर्जांचा सहारा घेतला जाईल, अशी चिन्हे आहेत. शेतक-यांना सावकार २४ टक्क्यांनी कर्ज देत असल्याचे वृत्त आहे. अडले-नडलेले शेतकरीही सुगीच्या हंगामानंतर या कर्जाची परतफेड करण्याच्या बोलीवर कर्ज उचलत आहेत. मात्र, नाशवंत मालाला बाजारपेठेपर्यंत जायला वाहनच उपलब्ध होत नसल्याने ते स्थानिक बाजारपेठेतच पडेल किमतींनी विकले जात असल्याने शेतक-यांना आर्थिक नुकसान आणि घेतलेल्या कर्जाचे मोठे हफ्ते अशा कात्रीत पकडले आहे.करोनासंकटातून उसंत मिळाल्यावर शेतकरी व शेतमजूर यांच्या जीवनात अनेक आव्हाने उभी ठाकणार आहेत. २१ दिवसांच्या टाळेबंदीमुळे हवालदिल झालेल्या ज्या स्थलांतरित मजुरांनी घराकडे धाव घेतली होती आणि जे सुखरूप घरी परतले ते आता पुन्हा कामासाठी लगेचच शहरात परतण्याची शक्यता तूर्तास तरी कठीण आहे. त्यातले अनेकजण तर परत शहरात येण्यास उत्सुकच नसतील. अशांची संख्या मोठी असू शकते. त्यामुळे मदत आणि पुनर्वसन या दोन्ही उपाययोजनांची आवश्यकता भासणार आहे.

स्पष्ट आहे की देशाच्या उत्पादन कार्यात वाढ होण्याचा वेग पुन्हा मंदावला आहे आणि गेल्या महिन्यात मार्च २०२१ मध्ये तो सात महिन्यांच्या नीचांकी पातळीवर आला आहे. ५ एप्रिलला जाहीर झालेल्या मासिक सर्वेक्षणानुसार मार्केट इंडियाचे मॅन्युफॅक्चरिंग प्रोक्योरमेन्ट मॅनेजर्स इंडेक्स (पीएमआय) मार्चमध्ये कमी होऊन तो ५५.४ च्या सात महिन्यांच्या नीचांकी पातळीवर आला. फेब्रुवारीमध्ये हा निर्देशांक ५७.५ होता. त्याचप्रमाणे मार्चमध्ये सेवा क्षेत्राचा निर्देशांक ५४.६ होता तर फेब्रुवारीमध्ये ५५.३ होता. यामुळे रोजगाराच्या नवीन चिंता आणि समस्या निर्माण झाल्या आहेत. देशातील टाळेबंदीमुळे विविध उद्योग मोठया प्रमाणावर बाधीत होणार आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने बांधकाम व्यवसाय, पर्यटन उद्योग, वाहन उद्योग, वित्तिय संस्था , हॉटेल उद्योग, वाहतुक उद्योग, माहिती तंत्राज्ञान क्षेत्र आणि या सर्व व्यवसायावर अवलंबुन असणारे इतर छोटे मोठे उद्योग व सेवा क्षेत्र मोठया प्रमाणावर बाधीत होणार आहेत. संबंधित उद्योगांसाठी आवश्यक असणारा कामगार वर्ग मोठया प्रमाणावर गावी निघुन गेला असल्याने तो वेळेवर परत कामावर येईल याची खात्री देता येणार नाही. यामुळे विविध उद्योगांना कामगार मिळवण्यासाठी फार प्रयत्न करावे लागणार आहेत. कोणत्याही उद्योगासाठी भांडवल हा महत्वाचा घटक असतो. तथापी अगोदरच वित्तिय संस्था थकित कर्जामुळे अडचणीत आल्या असुन उद्योगांना नव्याने भांडवल उपलब्ध करण्यासाठी सरकारला योग्य ते धोरण आखावे लागणार आहे. यासाठी आरबीआयने वित्तिय संस्थेकडे रोख तरलता वाढविण्यासाठी योग्य ते धोरण आखायला सुरूवात केल्याचे दिसुन येत आहे.उद्योगांना उत्पादन करण्यासाठी लागणारा कच्चा माल मोठया प्रामाणावर बाहेर देशातुन आयात करावा लागतो. असा आयातीचा माल वेळेवर मिळेलच याची खात्री देता येणार नाही. कारण बहुतांश देशामधील सरकारने टाळेबंदी जाहिर केली आहे. त्यामुळे देशांतर्गत उपलब्ध मालावर अवलंबुन राहावे लागणार आहे. यामुळे उत्पादन क्षमतेवर परिणाम होण्याची शक्यता आहे. आयाती प्रमाणेच निर्यातीवर देखील याचा परीणाम होणार आहे.

केंद्रीय वित्त मंत्री निर्मला सीतारमण यांनी आज संसदेत २०२१-२२चा आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल सादर केला. येत्या वर्षात खाजगी क्षेत्रात गुंतवणुकीला वेग येईल कारण अर्थव्यवस्थेच्या पुनरुज्जीवनासाठी आधार देण्याकरिता वित्तीय व्यवस्था उत्तम स्थितीत असल्याचे या अहवालात म्हटले आहे. महामारीशी संबंधित आर्थिकसंदर्भातल्या अडचणी यापुढे येणार नाहीत, पाऊसमान योग्य राहील, महत्वाच्या मध्यवर्ती बँकाद्वारे जागतिक तरलता काढून घेताना व्यापक प्रमाणात सुयोग्यता राखली जाईल, तेलाच्या किमती ७०-७५ डॉलर प्रती ब्यारल राहतील आणि जागतिक पुरवठा साखळीतले अडथळे कमी होतील या गृहितकावर २०२२-२३ साठी विकासाचा अंदाज वर्तवण्यात आला आहे. पहिल्या अंदाजाचा संदर्भ देत सर्वेक्षणात नमूद करण्यात आले आहे की २०२१-२२ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्था 9.2 टक्के दराने वृद्धिगत होण्याचा अंदाज आहे. २०२०-२१ मध्ये अर्थव्यवस्थेचा ७.३ टक्के इतका संकोच झाला होता. याचाच अर्थ सर्वसाधारण आर्थिक घडामोडीनी महामारीच्या पूर्वीच्या स्थितीला पार केले आहे. पहिल्या तिमाहीत दुसऱ्या लाटेचा आर्थिक प्रभाव हा २०२१-२२ मधल्या संपूर्ण लॉक डाऊनमध्ये अनुभवलेल्या स्थितीपेक्षा खूपच कमी राहिल्याचे जवळ जवळ सर्वच मापदंड दर्शवत आहेत. मात्र आरोग्या संदर्भातला याचा

परिणाम तीव्र होता. निर्यात आणि आयात आघाडीवर, सर्वेक्षणात असे नमूद केले आहे की २०२१-२२ मध्ये आतापर्यंत भारतातील वस्तू आणि सेवा दोन्हीची निर्यात अपवादात्मकपणे अधिक मजबूत झाली आहे. २०२१-२२ मध्ये महामारीशी संबंधित जागतिक पुरवठा मर्यादा असूनही लागोपाठ आठ महिन्यांत व्यापारी मालाची निर्यात$30 अब्ज डॉलर्स पेक्षा जास्त आहे, व्यावसायिक आणि व्यवस्थापन सल्लागार सेवा, ऑडिओ व्हिज्युअल आणि संबंधित सेवा, मालवाहतूक सेवा, दूरसंचार, संगणक आणि माहिती सेवांद्वारे निव्वळ सेवा निर्यातीतही झपाट्याने वाढ झाली आहे. मागणीच्या दृष्टीकोनातून, २०२१-२२ मध्ये भारताची एकूण निर्यात १६.५ टक्क्यांनी वाढण्याची अपेक्षा आहे. देशांतर्गत मागणीत वाढ आणि आयात क्रूड आणि धातूंच्या किमतीत सतत वाढ झाल्याने आयातही सुधारली आहे. २०२१-२२ मध्ये आयात २९.४ टक्क्यांनी वाढण्याची अपेक्षा आहे, जी संबंधित महामारीपूर्व पातळीला मागे टाकेल. परिणामी, भारताची निव्वळ निर्यात २०२०-२१ च्या पहिल्या सहामाहीत २०२०-२१च्या संबंधित कालावधीतील वाढीच्या तुलनेत नकारात्मक राहिली आहे. मात्र चालू खात्यातील तूट मर्यादेत राहणे अपेक्षित आहे. जागतिक महामारीमुळे अनेक अडचणी येऊनही भारताचा खर्चाचा ताळेबंद (BOP) गेली दोन्ही वर्षे अतिरिक्त राहिला होता याकडे सर्वेक्षणात लक्ष वेधले गेले आहे. यामुळे भारतीय रिझर्व्ह बँकेला परदेशी चलनाचा साठा करता आला. ३१डिसेंबर २०२१ रोजी भारताकडे ६३,४०० कोटी अमेरिकन डॉलर्स मूल्याचा परकीय चलन साठा होता. हा साठा १३ महिन्यांच्या आयाती इतक्या मूल्याचा आणि देशाच्या एकूण परकीय कर्जापेक्षा जास्त आहे. सर्वेक्षणानूसार, अर्थव्यवस्थेला सावरण्यासाठी दिलेली मदत आणि आरोग्यविषयक परिस्थितीमुळे २०२१-२२ सालात आर्थिक तूट व शासकीय कर्जामध्ये वाढ झाली. पण २०२१-२२ सालात आतापर्यंत सरकारी महसुलात मात्र चांगली वाढ झाली आहे. २०२१-२२ सालच्या अर्थसंकल्पात केंद्राच्या शासकीय महसुलात ९.६ टक्के वाढीची अपेक्षा व्यक्त केली गेली होती, मात्र प्रत्यक्षात हा महसूल एप्रिल ते नोव्हेंबर २०२१ या काळात ६७.२ टक्क्यांनी (YOY) वाढला आहे. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करांची वसुली वाढली असून वस्तू व सेवा कराचा मासिक स्थूल भरणा जुलै २०२१ पासून एक लाख कोटी रुपयांपेक्षा जास्त होत आहे.

१.५ संशोधनाचे महत्त्व :

प्रस्तुत संशोधनात कोवीड - १९ महामारीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था समोरील आव्हाने व समस्या यांच्यावर प्रकाश टाकून वर्तमानकाळात अर्थव्यवस्थेच्या वाटचालीचा वेध घेतला आहे.

१.६ संशोधनाचे उद्देश :

१. कोवीड - १९ महामारीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
२. भारतीय अर्थव्यवस्थेला आव्हान देणाऱ्या घटकांचे अध्ययन करणे.
३. महामारी काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल अभ्यासणे.
४. भारतीय अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

१.७ निष्कर्ष :

१. कोवीड महामारीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर विपरीत व नकारात्मक प्रभाव पडल्याचे दिसते.
२. महामारीचा फटका भारताच्या अर्थव्यवस्थेच्या सर्वच क्षेत्रांना बसल्याने विकासदर मोठ्या प्रमाणात कमी झाल्याचे दिसते.
३. महामारीमुळे उद्योगधंदे ठप्प झाल्याने देशात बेरोजगारीचे प्रमाण वाढल्याचे दिसून येते.
४. भारतीय अर्थव्यवस्थेला आज अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागत असल्याचे दिसते.
५. जागतिक प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल महामारी काळात काही प्रमाणात समाधानकारक राहिल्याचे दिसते.

१.८ शिफारसी :

१. सरकारने उद्योगक्षेत्राला विशेष पॅकेज जाहीर करून लघु व सूक्ष्म उद्योजकांचे कर्ज माफ करून उद्योगक्षेत्राला संजीवनी देणे आवश्यक आहे.

२. बुडीत कर्जाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी सरकारने विशेष धोरण आखणे आवश्यक आहे

३. देशातील तरुणांना रोजगार देऊन बेरोजगारीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्न केल्यास अर्थव्यवस्थेला गती मिळू शकते.

४. सरकारने काळाबाजार, महागाई या प्रमुख मुद्द्यांकडे बारकाईने लक्ष देण्याची गरज आहे.

५. महामारी काळात ज्या क्षेत्राचे नुकसान झाले असेल त्या क्षेत्राला आर्थिक मदत देऊन उभारी देण्यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

१.९ संदर्भ :

१. वर्मा संजीव, भारतीय अर्थव्यवस्था, २०१९.

२. भालेकर कैलास, भारतीय अर्थव्यवस्था, २०१८.

३. सिन्हा व्ही.सी. , भारतीय अर्थव्यवस्था, २०१९.

४. जगतराव धनगर, भारतीय अर्थव्यवस्था समोरील संधी आणि आव्हाने, २०२१.

५. मिश्रा जे.पी, अर्थशास्त्र, २०२०.

६. दैनिक सकाळ, वर्तमानपत्र, २०२२.

७. दैनिक लोकसत्ता, वर्तमानपत्र, २०२१.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

जागतिक आरोग्य संघटना (W.H.O.) आणि जागतिक महामारी

डॉ. पार्वती विनायक माने
सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग,
शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा.
Email Id: manep8148@gmail.com
Mob. No. 9765540905

१.१ गोषवारा :

जागतिक आरोग्य संघटना ही संयुक्त राष्ट्रांची एक विशेष एजन्सी आहे जी आंतरराष्ट्रीय सार्वजनिक आरोग्यास जबाबदार आहे. विकसित आणि विकसनशील अशा दोन्ही देशांची सेवा करणारे, सर्वत्र, सर्वत्र चांगले आरोग्य मिळविण्यासाठी WHO वचनबद्ध आहे. डब्ल्यूएचओ आंतरराष्ट्रीय संदर्भ सामग्री तयार करते आणि जगभरातील लोकांचे आरोग्य चांगले आणण्यासाठी शिफारसी करतात. मात्र उल्लेखनीय म्हणजे ज्या संघटनेकडे जगाच्या आरोग्याची काळजी घेण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे, त्या जागतिक आरोग्य संघटनेलाही (WHO) या कोरोना संकटावर मात करता आलेली नाही. ही संघटना त्यात सपशेल अपयशी ठरली. विशेष म्हणजे जेव्हा कोरोनाचा चीनमध्ये कहर झाला होता तेव्हाच खरे तर हे संकट ओळखून जागतिक आरोग्य संघटनेने वेळीच हालचाल करणे अपेक्षित होते. मात्र, तसे करण्यात ही संघटना अपयशी ठरल्याने कोरोनाचा जगभरात प्रसार झाला. जागतिक महामारी काळात जागतिक आरोग्य संघटना महत्वाची भूमिका पार पाडते, मात्र सद्य परिस्थितीत तिच्यावर अनेक मर्यादा पडत आहेत.

महत्वाचे शब्द : संयुक्त राष्ट्र, सार्वजनिक आरोग्य, विकसनशील, विकसित, महामारी, कोरोणा इत्यादी.

१.२ प्रस्तावना :

वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशन (WHO) ही आंतरराष्ट्रीय सार्वजनिक आरोग्याची जबाबदारी सांभाळणारी संयुक्त राष्ट्रांची विशेष संस्था आहे. WHO चे प्रमुख उद्दिष्ट त्याच्या संविधानानुसार "सर्व लोकांद्वारे आरोग्याची सर्वोच्च प्राप्य पदवी प्राप्त करणे" हे आहे? त्याची जगभरात सहा प्रादेशिक कार्यालये आणि 150 क्षेत्रीय कार्यालये आहेत, जिनेव्हा, स्वित्झर्लंड येथे त्याचे मुख्यालय आहे. 1966 मध्ये जारी केलेल्या स्टॅम्पवर जर्मन लोकशाही प्रजासत्ताकचे मुख्यालय दिसले. जागतिक आरोग्य संघटनेची (WHO) स्थापना 7 एप्रिल 1948 रोजी झाली. त्याच वर्षी 24 जुलै रोजी जागतिक आरोग्य असेंब्ली (WHO) या संस्थेची प्रशासकीय संस्था होती. जागतिक आरोग्य संघटनेने लीग ऑफ नेशन्स' हेल्थ ऑर्गनायझेशन आणि ऑफिस इंटरनॅशनल डी'हायजीन पब्लिकची मालमत्ता, लोक आणि जबाबदाऱ्या आत्मसात केल्या, ज्यामध्ये आंतरराष्ट्रीय वर्गीकरण रोग (ICD) आर्थिक आणि तांत्रिक संसाधनांच्या मोठ्या प्रमाणात ओतल्यानंतर, ते सुरू झाले. 1951 मध्ये मनापासून काम केले. इंटरनॅशनल सॅनिटरी कॉन्फरन्स (ISC), ज्यापैकी पहिली 23 जून 1851 रोजी झाली, ही परिषदांची मालिका होती जी 1851 ते 1938 पर्यंत 87 वर्षे चालली. पॅरिसमध्ये भरलेली पहिली परिषद जवळजवळ संपूर्णपणे कॉलरावर केंद्रित होती. जो एकोणिसाव्या शतकाच्या उर्वरित भागासाठी ISC ची प्राथमिक व्याप्ती असेल. अनेक साथीच्या आजारांची उत्पत्ती, आणि अगदी संप्रेषणक्षमता, अद्याप अज्ञात आणि विद्वान वादाचा स्त्रोत असल्याने, योग्य हस्तक्षेपांवरील आंतरराष्ट्रीय करार कठीण असल्याचे सिद्ध झाले. बहु-राज्य आंतरराष्ट्रीय करार होण्यापूर्वी 41 वर्षांच्या कालावधीत सात आंतरराष्ट्रीय परिषदा आयोजित केल्या गेल्या. 1892 मध्ये व्हेनिस येथे झालेल्या सातव्या बैठकीमुळे अधिवेशनाची स्थापना झाली. हे केवळ सुएझ कालव्यातून जाणाऱ्या शिपिंगच्या स्वच्छताविषयक नियमनाशी संबंधित होते आणि कॉलराचा प्रसार रोखण्याचा हा प्रयत्न होता.

व्हेनिस परिषदेला उपस्थित 19 पैकी सोळा राज्यांनी पाच वर्षांनंतर, 1897 मध्ये बुबोनिक प्लेगवरील करारावर स्वाक्षरी केली. डेन्मार्क, स्वीडन-नॉर्वे आणि युनायटेड स्टेट्स यांनी या अधिवेशनावर स्वाक्षरी केली नसतानाही, एकमताने निर्णय घेण्यात आला की मागील परिषदांचे कार्य अंमलबजावणीसाठी औपचारिक केले पाहिजे. 1902 ते 1938 पर्यंतच्या परिषदांनंतर

आयएससीचे पीतज्वर, ब्रुसेलोसिस, कुष्ठरोग, टीबी आणि टायफॉइड यांसारख्या आजारांवर लक्ष केंद्रित केले. पॅन-अमेरिकन सॅनिटरी ब्युरो (1902) आणि ऑफिस इंटरनॅशनल पब्लिक (1907) ची स्थापना काही प्रमाणात परिषदांच्या यशामुळे झाली. 1920 मध्ये लीग ऑफ नेशन्सची स्थापना झाली तेव्हा लीग ऑफ नेशन्सच्या आरोग्य संघटनेची स्थापना करण्यात आली. द्वितीय विश्वयुद्धानंतर, संयुक्त राष्ट्रांनी जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) बनण्यासाठी मागील सर्व आरोग्य संस्थांचे विलीनीकरण केले. 1945 च्या युनायटेड नेशन्स कॉन्फरन्स ऑन वर्ल्डवाईड ऑर्गनायझेशनचे चिनी प्रतिनिधी, झेमिंग झे, नवीन संयुक्त राष्ट्रांच्या आश्रयाने आंतरराष्ट्रीय आरोग्य संघटनेच्या निर्मितीवर चर्चा करण्यासाठी नॉर्वेजियन आणि ब्राझिलियन प्रतिनिधींशी भेटले. या विषयावर ठराव स्वीकारण्यात अयशस्वी झाल्यानंतर, कॉन्फरन्सचे सरचिटणीस, अल्गर हिस यांनी अशी संस्था तयार करण्यासाठी घोषणापत्र वापरून सुचवले. झे आणि इतर प्रतिनिधींनी जोरदार लॉबिंग केले आणि आंतरराष्ट्रीय आरोग्य परिषदेची मागणी करणारा ठराव मंजूर झाला. आंतरराष्ट्रीय" ऐवजी "जागतिक" हा शब्द संस्थेच्या उद्दिष्टांचे खरोखर जागतिक स्वरूप अधोरेखित करण्यासाठी वापरला गेला. 22 जुलै 1946 रोजी संयुक्त राष्ट्रांच्या सर्व 51 देशांनी तसेच इतर दहा देशांनी जागतिक आरोग्यावर स्वाक्षरी केली. संस्थेची घटना. परिणामी, ती युनायटेड नेशन्सची सार्वत्रिक सदस्यत्व असलेली पहिली विशेष संस्था बनली.

१.३ जागतिक आरोग्य संघटना कार्यपद्धती :

WHO च्या मुख्य जबाबदाऱ्या आंतरराष्ट्रीय आरोग्य उपक्रमांसाठी निर्देशित आणि समन्वय संस्था म्हणून काम करणे, वैध आणि फलदायी तांत्रिक सहकार्याची खात्री देणे आणि संशोधनाला चालना देणे या आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेची निर्णय घेणारी संस्था जागतिक आरोग्य सभा आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या सर्व सदस्य राष्ट्रांमधील शिष्टमंडळे उपस्थित असतात आणि कार्यकारी मंडळाने निश्चित केलेल्या विशिष्ट आरोग्य कार्यक्रमावर लक्ष केंद्रित केले जाते. जागतिक आरोग्य असेंब्लीच्या प्रमुख जबाबदाऱ्यांमध्ये संस्थेची धोरणे निश्चित करणे, महासंचालकांची नियुक्ती करणे, आर्थिक धोरणांचे पर्यवेक्षण करणे आणि प्रस्तावित कार्यक्रमाच्या बजेटचे पुनरावलोकन करणे आणि मंजूर करणे यांचा समावेश होतो. स्वित्झर्लंडमधील जिनिव्हा येथे दरवर्षी जागतिक आरोग्य सभा भरते. कार्यकारी मंडळ हे 34 अत्यंत सक्षम व्यक्तींचे बनलेले आहे जे तीन वर्षांच्या कालावधीसाठी निवडले जातात. वार्षिक मंडळाची बैठक जानेवारीमध्ये आयोजित केली जाते, ज्या दरम्यान सदस्य जागतिक आरोग्य असेंब्लीच्या अजेंडा आणि असेंब्लीने विचारात घेतलेल्या ठरावांवर सहमती दर्शवतात. जागतिक आरोग्य संघटनेचे उद्दिष्ट सर्व लोकांसाठी सर्वोत्तम आरोग्य साध्य करणे हे आहे. WHO च्या घटनेने आरोग्याची व्याख्या केवळ आजार किंवा अपंगत्व नसून संपूर्ण शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक कल्याणाची स्थिती म्हणून केली आहे? संस्था आपले मुख्य उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी विविध कार्ये करते, ज्यात खालील गोष्टींचा समावेश आहे.

१. आंतरराष्ट्रीय आरोग्य कार्याचे निर्देश आणि समन्वय करण्याची भूमिका गृहीत धरणे.
२. तांत्रिक सहकार्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी.
३. विनंतीनुसार, आरोग्य सेवा मजबूत करण्यासाठी सरकारांना मदत करणे.
४. सरकारच्या विनंती किंवा स्वीकृतीनुसार, पुरेशी तांत्रिक मदत आणि आपत्कालीन परिस्थितीत, आवश्यक मदत प्रदान करणे.
५. महामारी, स्थानिक आणि इतर रोग प्रतिबंध आणि नियंत्रणावर काम करण्यास प्रोत्साहन देणे आणि प्रगती करणे.
६. पोषण, गृहनिर्माण, स्वच्छता, करमणूक, आर्थिक किंवा कामाची परिस्थिती आणि पर्यावरणीय स्वच्छतेच्या इतर क्षेत्रांच्या सुधारणांना प्रोत्साहन देण्यासाठी, योग्य असल्यास, इतर विशेष प्राधिकरणांच्या सहकार्य करणे.
७. जैविक आणि आरोग्य-सेवा संशोधनाला प्रोत्साहन आणि समन्वय साधण्यासाठी कार्य करणे.
८. आरोग्य, वैद्यकीय आणि संबंधित क्षेत्रातील उच्च शिक्षण आणि प्रशिक्षण मानकांना प्रोत्साहन देणे.
९. जैविक, फार्मास्युटिकल आणि तत्सम उत्पादनांसाठी जगभरातील मानके विकसित करणे आणि प्रोत्साहन देणे, तसेच निदान तंत्रांचे मानकीकरण करणे;

१०. डब्ल्यूएचओ आंतरराष्ट्रीय आजाराचे नाव, मृत्यूची कारणे आणि सार्वजनिक आरोग्य धोरणे तसेच करार, करार आणि नियम प्रस्तावित करण्यासाठी शिफारसी देखील देते. हे खाद्यपदार्थ, फार्मास्युटिकल्स आणि इतर तुलनात्मक वस्तूंसाठी जागतिक मानके तयार करते, स्थापित करते आणि समर्थन देते.

१.४ जागतिक आरोग्य संघटनेचे उपक्रम :

WHO ची सर्वात प्रशंसनीय कामगिरी ही जगातील सर्वात प्राणघातक संसर्गजन्य रोगांविरुद्धच्या लढाईत आणि यशस्वीरित्या निर्मूलन करण्यात आली आहे. मलेरिया, H1N1, TB, आणि AIDS यांसारख्या धोकादायक आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी WHO सर्व राष्ट्रांच्या प्रयत्नांमध्ये समन्वय साधून सहयोग करत आहे आणि करत आहे. हे लसीकरणाद्वारे अशा रोगांचा प्रसार रोखण्यासाठी आणि अत्याधुनिक उपचारांसह उपचार करण्याच्या उद्देशाने प्रकल्पांचे समर्थन करते आणि निधी देते. अशा संसर्गजन्य रोगांच्या प्रसाराचा सामना करण्यासाठी, WHO संपूर्ण जगभरात सुरक्षित उपचार आणि औषधांच्या वितरणास प्रोत्साहन देते. स्मॉल पॉक्स हा 1980 मध्ये 20 वर्षांच्या लढ्यानंतर मानवी सहकार्याने निर्मूलन करण्यात आलेला पहिला आजार होता. ही मोहीम राबविण्याची जबाबदारी डब्ल्यूएचओकडे होती हे सांगता येत नाही.

WHO च्या यादीतील पोलिओ हा पुढील आजार आहे आणि तो निर्मूलनाच्या मार्गावर आहे; आपण काही वर्षांत पोलिओमुक्त जगाची अपेक्षा करू शकतो. हे विविध प्रकारचे आरोग्य कार्यक्रम देखील सुरू करते, जसे की लोकांना धूम्रपान आणि इतर तंबाखूजन्य उत्पादनांच्या धोक्यांबद्दल शिक्षित करणे. प्रचाराचा आणखी एक भाग म्हणजे शाकाहारी पदार्थ जसे की फळे आणि भाज्या खाण्यास प्रोत्साहन दिले जाते. वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशनचे तज्ज्ञ आता इन्फ्लूएन्झा, बऱ्यापैकी वारंवार होणारा तीव्र आजार यावर कायमस्वरूपी लसीकरणावर काम करत आहेत. डब्ल्यूएचओ सदस्य राष्ट्रांमध्ये कार्यक्रमांना निधी देखील देते जेणेकरून ते त्यांच्या स्वतःच्या देशांमधील समस्या सोडवू शकतील आणि प्रादेशिक स्तरावर अशा समस्यांवर महत्त्वपूर्ण अभ्यास करू शकतील. या उद्देशाने, जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) जगभरात सहा प्रादेशिक कार्यालये स्थापन केली आहेत. जागतिक आरोग्य संघटना त्याचप्रमाणे सतत डेटा गोळा करत असते आणि भविष्यातील नियोजनासाठी पाया घालताना ती खूप आकडेवारी-केंद्रित असते.

१.५ COVID काळातील जागतिक आरोग्य संघटनेचे योगदान :

1 जानेवारी 2020 रोजी, WHO ने एक घटना व्यवस्थापन सपोर्ट टीम स्थापन केली, ज्याच्या एका दिवसानंतर चिनी आरोग्य अधिकाऱ्यांनी अज्ञात कारणाने न्यूमोनिया प्रकरणांच्या क्लस्टरची माहिती दिली. WHO ने 5 जानेवारी रोजी सर्व सदस्य देशांना साथीच्या आजाराबाबत सतर्क केले आणि त्यानंतरच्या दिवसांत सर्व राष्ट्रांना प्रतिसाद कसा द्यायचा याविषयी मार्गदर्शक तत्त्वे जारी केली, तसेच चीनच्या बाहेर पहिल्या संसर्गाची पुष्टी केली. 14 जानेवारी रोजी, संस्थेने प्रतिबंधित मानव-ते-मानव प्रसारण चेतावणी जारी केली आणि एका आठवड्यानंतर, त्याने मानव-ते-मानव प्रसारणाची पुष्टी केली. WHO ने 30 जानेवारी रोजी सार्वजनिक आरोग्य आणीबाणी ऑफ वर्ल्डवाइड कन्सर्न (PHEIC) घोषित केली, ज्याने आंतरराष्ट्रीय समुदायासाठी “कॉल टू अक्शन “आणि “अंतिम उपाय” पाऊल म्हणून काम केले, तसेच 11 मार्च रोजी साथीच्या रोगाची साथ दिली. डब्ल्यूएचओच्या आपत्कालीन समितीचे जॉन मॅकेन्झी आणि यूएस सीडीसीच्या ॲन शुचॅट यांसारख्या समालोचकांच्या मते, चीनची अधिकृत एकूण प्रकरणे आणि मृत्यू हे कमी लेखले जाऊ शकते. लंडन स्कूल ऑफ हायजीन अँड ट्रॉपिकल मेडिसिनमधील संसर्गजन्य रोग महामारीविज्ञानाचे प्राध्यापक डेव्हिड हेमन म्हणाले, “चीन त्यांचा डेटा प्रदान करण्यात अगदी पुढे आणि खुला आहे आणि त्यांनी त्यांच्या सर्व फायली WHO कडे उघडल्या.”

१.६ संशोधनाचे उद्दिष्टे :

१. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या स्थापनेमागची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
२. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या कार्यप्रणाली चा अभ्यास करणे.
३. जागतिक आरोग्य संघटनेने दिलेल्या योगदानाचे अध्ययन करणे.
४. जागतिक आरोग्य संघटनेने COVID काळात केलेल्या कार्याचे मूल्यमापन करणे.

१.७ निष्कर्ष :

१. जागतिक आरोग्य प्रश्नाच्या सोडवणुकीसाठी जागतिक आरोग्य संघटना स्थापन झाली असे दिसते.

२. जगातील प्रमुख राष्ट्रांनी एकत्र येऊन जागतिक आरोग्य संघटनेच्या कारभारात भाग घेतल्याचे दिसते.

३. जागतिक पातळीवर नवीन महामारी ची घोषणा करून त्यास प्रतिबंध घालण्याचे काम जागतिक आरोग्य संघटना करताना दिसते.

४. COVID काळात जागतिक आरोग्य संघटनेला महामारी नियंत्रणात काही प्रमाणात अपयश आल्याचे दिसते.

१.८ संदर्भ :

१. देवळाणकर शैलेंद्र, प्रमुख अंतरराष्ट्रीय संगठन.

२. अमृतकर प्रशांत, आंतरराष्ट्रीय संबंध.

३. World Health Organization Report, २०२०.

४. Times of India Newspaper, 2021.

५. Health Ministry, Government of India Report, 2020.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

जागतिक आरोग्य संघटना आणि भारत

Prof. Dr. Vishal Ramhari Jadhav,
Head of Dept. Political Science,
S G R G Shinde College ,Paranda.
Dist : Osmanabad.
Mob No : 9545150090.
Email ID : drvishalj19@gmail.com.

१.१ गोषवारा :

7 एप्रिल 1948 रोजी जागतिक आरोग्य संघटना म्हणजे वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशन (WHO) या संघटनेची स्थापना झाली होती. 72 वर्षांनंतर हीच संघटना कोरोना विषाणूविरुद्धच्या लढाईत महत्त्वाची भूमिका वठवते आहे. WHOनं कोरोना विषाणूमुळे होणाऱ्या कोव्हिड-19 या आजारास जागतिक आरोग्य संकट म्हणून जाहीर केल्यावरच जगभरातील राज्यकर्त्यांनी त्याकडे अधिक गांभीर्यानं पाहण्यास सुरुवात केल्याचं दिसलं. दुसऱ्या महायुद्धानंतर 1945 साली संयुक्त राष्ट्रांची स्थापना झाली, तेव्हा एका जागतिक स्तरावरील आरोग्य संघटनेविषयी चर्चा झाली आणि तीनच वर्षांत ती अस्तित्वातही आली - जागतिक आरोग्य संघटना किंवा World Health Organisation अर्थात WHO. WHOच्या प्रयत्नांमुळे देवी रोगाचं उच्चाटन, पोलियो सारख्या रोगांवर नियंत्रण शक्य झालं. इबोलावरची लस तयार करण्यातही WHOनं महत्त्वाची भूमिका बजावली. सध्या HIV-एड्स, इबोला, मलेरिया, टीबी अशा संसर्गजन्य आजारांबरोबरच, कॅन्सर आणि हृदयविकार तसंच पोषक आहार, अन्नसुरक्षा, मानसिक आरोग्य, नशामुक्ती अशा क्षेत्रांतही WHO काम करते आहे. असे असले तरी प्रगत देशांचे जागतिक आरोग्य संघटनेच्या कारभारात वर्चस्व असून त्यांचा प्रभाव असल्याने विकसनशील देशांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. भारताने सुरुवातीपासून जागतिक आरोग्य संघटनेला सहकार्य केले असून विविध राष्ट्रांना नेहमी आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत.

महत्वाचे शब्द : इबोला, मलेरिया, टिबी, हृदयविकार, अन्नसुरक्षा, विकसनशील, आरोग्य इत्यादी.

१.२ प्रस्तावना :

गेल्या सात दशकांत सार्वजनिक आरोग्याच्या क्षेत्रातील सुधारणांमध्ये जागतिक आरोग्य संघटनेचाही वाटा आहे. कुठल्याही नव्या आजाराची माहिती मिळवणं आणि ती लोकांपर्यंत पोहोचवणं, आजारांच्या साथी पसरत असतील तर त्याविषयी देशांना सावध करणं, लस आणि उपचारांविषयी संशोधन, आरोग्यासाठी निधी जमा करणं आणि तो गरज असेल तिथे पोहोचवणं अशी कामं ही संघटना करते. डब्ल्यूएचओच्या व्यापक आदेशात सार्वभौमिक आरोग्य सल्ला, सार्वजनिक आरोग्याच्या जोखमीवर देखरेख, आरोग्य आपत्कालीन प्रतिक्रियांचे समन्वय, मानवी आरोग्य प्रसार यांचा समावेश आहे.[१] डब्ल्यूएचओने सार्वजनिक आरोग्यासाठी केलेल्या अनेक कामांमध्ये प्रमुख भूमिका बजावली आहे, विशेषतः रोग निर्मूलन, पोलिओचे निर्मूलन आणि इबोला लसीचा विकास. त्याच्या सद्य प्राधान्यांमध्ये संसर्गजन्य रोगांचा समावेश आहे, विशेषतः एचआयव्ही / एड्स, इबोला, मलेरिया आणि क्षयरोग. १९४ सदस्य देशांच्या प्रतिनिधींनी बनलेला डब्ल्यूएचए एजन्सीची सर्वोच्च निर्णय घेणारी संस्था म्हणून काम करते. ३४ आरोग्य तज्ञ कार्यकारी मंडळाची निवड आणि सल्ला देते. डब्ल्यूएचए अधिवेशन महासंचालक निवडणे, ध्येय,

प्राधान्यक्रम, बजेट आणि क्रियाकलाप मंजूर करण्यास जबाबदार असतो. विद्यमान महासंचालक टेड्रोस ॲधानम, माजी आरोग्यमंत्री आणि इथिओपियाचे परराष्ट्रमंत्री यांनी १ जुलै २०१७ रोजी पाच वर्षांचा कार्यकाळ सुरू केला.[२]

डब्ल्यूएचओ सरकारी आरोग्य धोरणाला दोन उद्दीष्टांसह संबोधित करतो: पहिली गोष्ट म्हणजे, "आरोग्य समानता वाढवणारी आणि गरीब-समर्थक, लिंग-प्रतिसाद देणारी आणि मानवी हक्कांवर आधारित दृष्टीकोन एकत्रित करणारी धोरणे, कार्यक्रमांद्वारे आरोग्याच्या मूलभूत सामाजिक आणि आर्थिक निर्धारकांना संबोधित करणे" आणि दुसरे म्हणजे " आरोग्यदायी वातावरणाला चालना देण्यासाठी, प्राथमिक प्रतिबंध तीव्र करणे आणि आरोग्यास होणाऱ्या पर्यावरणाच्या धोक्यांमागील मूळ कारणांवर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी सर्व क्षेत्रातील सार्वजनिक धोरणांवर परिणाम करणे. "

१.३ जागतिक आरोग्य संघटना आणि भारत :

जागतिक आरोग्य संघटनेचे महासंचालक डॉ. टेड्रोस अदनोम घेबेरेयस यांनी भारताच्या माननीय पंतप्रधानांच्या उपस्थितीत 13 नोव्हेंबर 2020 रोजी 5 व्या आयुर्वेद दिनानिमित्त भारतात WHO GCTM ची स्थापना करण्याची घोषणा केली. माननीय पंतप्रधानांनी WHO च्या या उपक्रमाची प्रशंसा केली आणि नमूद केले की WHO GCTM जागतिक आरोग्य केंद्र म्हणून उदयास येईल, पुराव्यावर आधारित संशोधन, प्रशिक्षण आणि पारंपरिक औषधांबद्दल जागरूकता वाढवेल. समन्वय, अंमलबजावणी आणि उपक्रमांवर देखरेख ठेवण्याकरिता या केंद्राच्या स्थापनेसाठी एक संयुक्त कृती दलाची (JTF) निर्मिती करण्यात आली आहे. संयुक्त कृती दलामध्ये भारत सरकार, भारताचे स्थायी मिशन, जिनिव्हा आणि जागतिक आरोग्य संघटनेच्या प्रतिनिधींचा समावेश आहे. निवडक तांत्रिक उपक्रम आणि पूर्णपणे कार्यरत WHO GCTM च्या नियोजनासाठी या अंतर्गत, ITRA, जामनगर, गुजरात येथे एक हंगामी कार्यालय स्थापन केले जात आहे. आयुर्वेद आणि युनानी प्रणालीचे प्रशिक्षण आणि सराव यावर प्रमाणित दस्तऐवज विकसित करणे, रोगांचे आंतरराष्ट्रीय वर्गीकरण-11 च्या पारंपरिक औषध प्रकरणातील दुसरे मॉड्यूल सादर करणे, एम-योगासारखे ॲप विकसित करणे, इंटरनॅशनल फार्माकोपिया ऑफ हर्बल मेडिसिन (आयपीएचएम) आणि इतर संशोधन अभ्यास इ. च्या कार्यास समर्थन देणे यासह अनेक आघाड्यांवर आयुष मंत्रालयाने जागतिक आरोग्य संघटनेसोबत सहकार्य केले आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या सहकार्याने आगामी WHO-GCTM आणि इतर विविध उपक्रम जगभरात पारंपरिक औषध क्षेत्रात भारताला अग्रस्थानी राखण्यासाठी मदत करतील.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या अध्यक्षतेखालील केंद्रीय मंत्रिमंडळाने भारत सरकार आणि जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) यांच्यात यजमान देश करारावर स्वाक्षरी करून गुजरातमधील जामनगर येथे जागतिक आरोग्य संघटनेचे जागतिक पारंपरिक औषध केंद्र (WHO GCTM) स्थापन करण्यास मान्यता दिली आहे. WHO GCTM ची स्थापना आयुष मंत्रालयाच्या अंतर्गत जामनगरमध्ये केली जाईल. जगभरातील पारंपारिक औषधांसाठी हे पहिले आणि एकमेव जागतिक केंद्र (कार्यालय) असेल.

WHO GCTM ची स्थापना आयुष मंत्रालयाच्या अंतर्गत जामनगरमध्ये केली जाईल. जगभरातील पारंपारिक औषधांसाठी हे पहिले आणि एकमेव जागतिक केंद्र (कार्यालय) असेल.

15 वर्षांनंतर 2017 मध्ये, देशाचे नवे राष्ट्रीय आरोग्य धोरण जाहीर झाले. 15 मार्च 2017 ला झालेल्या केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत राष्ट्रीय आरोग्य धोरण 2017 ला मंजुरी मिळाली. सध्याच्या तसेच सामाजिक, आर्थिक, तंत्रज्ञान संबंधित, रोगविषयक शास्त्र, याविषयीच्या बदलत्या परिस्थितीमुळे निर्माण झालेल्या समस्यांची दखल या धोरणात घेण्यात आली आहे. आरोग्य आणि कुटूंब कल्याण केंद्रीय परिषदेच्या आणि मंत्री गटाच्या मंजूरीपूर्वी विविध

संबंधित घटक, तसेच प्रादेशिक घटकांशी चर्चा केल्यानंतरच हे नवे धोरण आकाराला आले. 2025 पर्यंत सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या 2.5% पर्यंत सार्वत्रिक आरोग्यावरचा खर्च वाढवण्यावर या धोरणात प्रामुख्याने भर देण्यात आला आहे. आरोग्य आणि स्वास्थ्य केंद्रांमार्फत सर्वंकष प्राथमिक आरोग्य सुविधा पुरवण्यावर यात लक्ष पुरवण्यात आले आहे. सर्वच वयोगटातल्या व्यक्तींना शक्य त्या उच्च स्तरावरच्या आणि दर्जेदार आरोग्य आणि स्वास्थ्य सेवा पुरवण्याचे उद्दिष्ट या धोरणात ठेवण्यात आले आहे. आरोग्य सेवा पुरवण्याच्या खर्चात कपात, व्याप्ती वाढवणे आणि दर्जा उंचावणे याद्वारे हे उद्दिष्ट गाठता येऊ शकते. साधन संपत्तीच्या दोन तृतीयांश किंवा त्यापेक्षा अधिक भाग प्राथमिक सुविधांवर आणि 1000 व्यक्तीमागे दोन खाटा सुनिश्चित करणे यावर या धोरणात भर देण्यात आला आहे. गोल्डन अवर अर्थात वैद्यकीय दृष्ट्या रुग्णाच्या आयुष्यासाठी अतिशय महत्वाच्या अशा काळात ही सेवा उपलब्ध होईल यावर लक्ष पुरवण्यात आले आहे. या धोरणाची ठळक वैशिट्ये याप्रमाणे आहेत:

१. प्रतिबंधात्मक आणि प्रोत्साहनपर आरोग्य सुविधांबाबत आश्वस्त करणाऱ्या दृष्टिकोनाचा अवलंब

२. आरोग्य कार्ड आणि आरोग्य सुविधा यांची जोडणी, देशात सर्वत्र ही सुविधा उपलब्ध करण्याची या धोरणात शिफारस रुग्णाला केंद्र स्थानी ठेवणारा दृष्टिकोन - आरोग्य सेवेच्या दर्जाविषयी, अनुचित प्रथेविषयी तक्रारी आणि तंटे यांचे जलदगतीने निवारण करण्यासाठी स्वतंत्र यंत्रणा स्थापन करण्याची शिफारस या धोरणात करण्यात आली आहे.

३. पोषण मूल्ये कमी असल्यामुळे निर्माण होणारे कुपोषण कमी करण्यावर भर देण्यात आला आहे.

४.सार्वजनिक रुग्णालये आणि सुविधांच्या दर्जाचे ठराविक काळाने मूल्यमापन, प्रमाणित नियामक ढाचा निर्माण करण्यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

५. स्वदेशी उत्पादनासाठी स्थानिक उत्पादकांना प्रोत्साहन देण्याची गरज या धोरणात अधोरेखित करण्यात आली आहे.

६. डिजिटल आरोग्य प्रणाली- चिकित्सा सेवा प्रणालीची परिणामकारकता सुधारण्यासाठी डिजिटल उपायाची व्याप्ती वाढवण्यावर भर देण्यात आला आहे.

७. आरोग्यविषयक उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी धोरणात्मक खरेदीसाठी खाजगी क्षेत्राचा सहभाग

2017 -18 च्या अर्थसंकल्पात आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाची 47352 .51 कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली. या आधीच्या वर्षाशी तुलना करता यात 27 .7 % वाढ झाली आहे.15 डिसेंबर 2017 ला केंद्रीय मंत्रिमंडळाने राष्ट्रीय वैद्यकीय आयोग विधेयकाच्या मसुद्याला मंजुरी दिली. या धोरणातील तरतुदी खालीलप्रमाणे आहे.

१. वैद्यकीय शिक्षण सुधारणा क्षेत्रात दूरगामी कार्य करणे

२. वैद्यकीय शिक्षण केंद्रीआणि फल निष्पत्ती आधारित नियमन

३. नियामकामधे कार्याचे योग्य विभाजन सुनिश्चित करणे

४. वैद्यकीय शिक्षणाचा दर्जा राखण्यासाठी उत्तरदायी आणि पारदर्शी पद्धती निर्माण करणे

१.४ नव्या राष्ट्रीय आरोग्य कायद्याचे अपेक्षित लाभ :

१. वैद्यकीय शिक्षण संस्थाबाबत कठोर नियामक नियंत्रण समाप्त करणे

२. वैद्यकीय शिक्षण क्षेत्र खुले करण्यामुळे या क्षेत्रात पायाभूत सुविधांच्या भरीव नवी गुंतवणूक येण्यासाठी मोठी मदत होणार आहे

३. आयुष चिकित्सा पद्धतीशी उत्तम ताळमेळ

४. वैद्यकीय महाविद्यालयात 40 % जागांच्या नियमांमुळे कोणत्याही आर्थिक स्थितीतल्या बुद्धिमान विद्यार्थ्याला वैद्यकीय जागा मिळणे शक्य

१.५ राष्ट्रीय पोषण अभियान :

कुपोषण चक्र रोखण्यासाठी, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय आणि महिला आणि बाल विकास मंत्रालय यांच्या संयुक्त प्रयत्नाने साकारलेल्या राष्ट्रीय पोषण अभियानाला, मंत्रिमंडळाने मंजुरी दिली. कुपोषण, अशक्त बालकांचे प्रमाण कमी करणे करण्याचे उद्दिष्ट या अभियानात ठेवण्यात आले आहे. 10 कोटीहून अधिक जनतेला याचा लाभ अपेक्षित आहे. 2017 च्या डिसेंबरपासून सुरु होत असलेल्या या मिशनसाठी 9046 .17 कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. . 2017 -18 पर्यंत 315 जिल्हे,2018 -19 पर्यंत 235 जिल्हे,तर 2019 -20 पर्यंत उर्वरित जिल्ह्यांचा समावेश केला जाणार आहे.

ठळक वैशिष्ट्ये:

१. कुपोषण रोखण्यासाठीच्या विविध योजनांच्या योगदानाचा ढाचा निश्चित करणे

२. जलदगती सहयोग यंत्रणा उभारणे

३. आयसीटी वर आधारित देखरेख यंत्रणा

४. उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांना प्रोत्साहन देणे

५. माहिती तंत्रज्ञानावर आधारित उपकरणे वापरण्यासाठी अंगणवाडी कर्मचाऱ्यांना प्रोत्साहन देणे

६. अंगणवाडी कर्मचाऱ्यांकडून रजिस्टरचा वापर थांबवणे

७. अंगणवाडी केंद्रावर बालकांची उंची मोजमापाला सुरवात करणे

८. सामाजिक लेखा परीक्षण

९. पोषण संसाधन केंद्रे स्थापन करणे, विविध कार्यक्रमाद्वारे जन आंदोलनाद्वारे पोषणासंदर्भात जनतेला व्यापक सहभागासाठी प्रोत्साहित करणे.

मानसिक आरोग्य कायदा 2017 :

भारतात मानसिक आरोग्यासाठी अधिकारावर आधारित वैधानिक ढाचा या कायद्यात अंतर्भूत आहे. गुणवत्ता सुधारणा आणि मानसिक सेवांसाठी संस्थात्मक बळकटी या कायद्याद्वारे प्रदान करण्यात येत आहे. केंद्रीय आणि राज्य मानसिक प्राधिकरण स्थापन करण्याची व्यवस्था यात आहे.

हा कायदा मानसिक आरोग्य विषयक सेवा प्रदान करण्यात सरकारी आणि खाजगी क्षेत्राच्या दायित्वात वाढ करत आहे. नामनिर्देशित प्रतिनिधी, उपचार, स्वच्छता, याबाबत महिला आणि बालकांसाठी यात विशेष कलम आहे. इलेक्ट्रिक झटक्याने उपचार आणि सायको सर्जरीला अटकाव करण्यात आला आहे.

एच आय व्ही आणि एड्स (प्रतिबंध आणि नियंत्रण) कायदा 2017 :

संयुक्त राष्ट्रांकडून निर्धारित शाश्वत विकास उद्दिष्टा अंतर्गत 2030 पर्यंत याचे उच्चाटन करणे
एड्स बाधीत व्यक्तीप्रती नोकरी, शैक्षणिक आस्थापने, सरकारी अथवा खाजगी कार्यालये तसेच विमा आणि आरोग्य सुविधा देताना भेदभाव केला जाऊ नये यावर कायद्याचा कटाक्ष.18 वर्षापेक्षा कमी वय असलेल्या एड्स बाधित व्यक्तीला घरात राहण्याचा आणि घरातल्या सुखसोयींचा आनंद घेण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. न्यायालयाच्या

आदेशांखेरीज आणि संबंधीत व्यक्तीच्या संमतीवाचून,एड्सबाधित व्यक्तीला आपल्याला एड्सची लागण झाली आहे हे जाहीर करण्याची सक्ती केली जाऊ शकत नाही. एचआयव्ही बाधित व्यक्तींशी संबंधित खटले गुप्तता राखत त्वरेने निपटारा करण्याचे या कायद्यात सूचित करण्यात आले आहे.

१.६ भारतातील आरोग्य व्यवस्थेची स्थिती :

सार्वजनिक आरोग्य क्षेत्रात भारताची कामगिरी सुमार दर्जाची आहे. देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पनापैकी (GDP) जेमतेम एक टक्का रक्कम सार्वजनिक आरोग्यावर खर्च करण्यात येते. आरोग्य क्षेत्रावर सगळ्यांत कमी रक्कम खर्च करणाऱ्या देशांमध्ये भारताचा समावेश होतो. सर्वसमावेशक आणि चांगल्या दर्जाची आरोग्य सुविधा पुरवणाऱ्या सरकारी रुग्णालयांची संख्या अपुरी आहे. तिथपर्यंत पोहोचणंही अनेकांना अवघड असतं. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची अवस्था बिकट आहे. खासगी दवाखाने गोरगरिबांच्या आवाक्यापलीकडचे आहेत. देशव्यापी आरोग्य विमा योजनेद्वारे 50 कोटी भारतीयांना आरोग्य सुविधा पुरवण्यात येणार आहे आणि प्रत्येक कुटुंबाकरता दरवर्षी आरोग्य कवच म्हणून एकूण 5,00,000 रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. देशातल्या सगळ्यांत गरीब जनतेला ही योजना सामावून घेईल अशी आशा आहे. देशातली 29 टक्के जनता दारिद्र्यरेषेखालची आहे. याव्यतिरिक्त कनिष्ठ मध्यमवर्गही मोठ्या प्रमाणावर आहे. सर्व आघाड्यांवर पिचलेले असे हे दोन वर्ग. महिन्याला ठरावीक उत्पनाचा स्त्रोत यांच्याकडे नसतो. काहींकडे नोकरीही नसते. यांची मालमत्ताही तुटपुंजी असते. प्रचंड व्याजदरांची कर्ज त्यांच्या डोक्यावर असतात आणि तशात त्यांना आरोग्यसेवेसाठी पैसा खर्च करावा लागतो. आरोग्य विमा योजना तितक्याशा परिणामकारक नाहीत असं एका अभ्यासाद्वारे समोर आलं आहे. छत्तीसगडचं उदाहरण घ्या. सरकारनं गरिबांना आरोग्य विम्याची सुविधा उपलब्ध करून देखील बहुतांश लोकांना आपल्या खिशातूनच पैसे खर्च करावे लागत आहेत. आरोग्य विम्याच्या लाभार्थींपैकी खासगी रुग्णालयात उपचार घेणाऱ्या 95 टक्के जणांना आणि सरकारी रुग्णालयात उपचार घेणाऱ्या 66 टक्के लोकांना उपचारासाठी स्वतःचेच पैसे खर्च करावे लागले असं या अभ्यासात म्हटलं आहे. सरकारी रुग्णालयात औषधोपचार मोफत मिळणं अपेक्षित असतं. पण बऱ्याचदा रुग्णांना यासाठी पैसे खर्च करावे लागतात. त्यांना रुग्णालयाबाहेर असणाऱ्या मेडिकलमधून औषधं विकत घ्यावी लागतात कारण रुग्णालयामधला औषधांचा साठा संपलेला असतो. विस्कळीत, अनियमित आणि निष्काळजी असं भारतातील खासगी आरोग्य सेवेचं वर्णन करावं लागेल. बऱ्याचदा काही खासगी रुग्णालयं त्यांच्या रुग्णांकडून बेधडकपणे जास्त फी आकारतात. त्यामुळे रुग्णांमध्ये आणि हॉस्पिटल प्रशासनामध्ये बाचाबाची झाल्याची अनेक उदाहरणं सापडतील. बऱ्याच जणांना हे वाटतं, खासगी रुग्णालयं गरिबांसाठी नाहीतच. कारण गरिबांसाठी काही कॉट आरक्षित ठेवाव्या असं बंधन सरकारनं घातलं आहे. ही अटदेखील ते पाळत नाही असं म्हटलं जातं.

१.७ संशोधनाचे महत्त्व : प्रस्तुत संशोधनात जागतिक आरोग्य संघटना आणि भारताची आरोग्य क्षेत्रातील स्थिती, भूमिका व योगदान यांचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

१.८ संशोधनाचे उद्देश :

१. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या कार्याचा आढावा घेणे.
२. जागतिक आरोग्य संघटनेचे उद्दिष्टे अभ्यासणे.
३. भारताचे आरोग्य क्षेत्रातील योगदान अभ्यासणे.
४. भारताच्या आरोग्यविषयक स्थितीचे अध्ययन करणे.

१.९ निष्कर्ष :

१. जागतिक आरोग्य संघटनेने जागतिक आरोग्य क्षेत्रात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडली आहे असे दिसते.

२. जगातील सर्वांना आरोग्य सुविधा पुरवून महामारीचे उच्चाटन करून रोगमुक्त जगाची निर्मिती करण्यासाठी जागतिक आरोग्य संघटना कटिबद्ध असल्याचे दिसते.

३. भारत सरकारने आरोग्य क्षेत्रातील सुधारणांसाठी वेळोवेळी विविध प्रकारचे उपक्रम राबविले असल्याचे दिसते.

४. अद्यापही भारतातील आरोग्य क्षेत्राची कामगिरी सुमार दर्जाची असून फार मोठी लोकसंख्या आरोग्य सुविधांपासून वंचित असल्याचे दिसते.

१.१० संदर्भ :

१. Vora Devendra, Health ln Your Hand, 2018.

२. फडीया कुलदीप, आंतरराष्ट्रीय संगठन,2020.

३. Clive Archer, International Organizations, 1983.

४. देवळाणकर शैलेंद्र, समकालीन जागतिक राजकारण, २०२०.

५. World Health Organization Report, 2020.

६. दैनिक लोकसत्ता वर्तमानपत्र, २०२१.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रातील योगदान

Dr.Ashok Dnynoba Dunghav ,
Political science Head of Department ,
Shankarao Patil Mahavidyalaya, Bhoom, Dist.Osmanabad .
Mob No. 845 9332512.

१.१ गोषवारा :

भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, राजनीतिज्ञ, तत्त्वज्ञ, समाजसुधारक, पत्रकार, वकील, दलित बौद्ध चळवळीचे प्रेरणास्थान आणि भारतीय बौद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवक महामानव १४ एप्रिल १८९१ रोजी बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म झाला. प्रचंड बुद्धिमत्ता, समाजासाठी असीम त्याग करणारे, दलित समाजाला हक्क मिळवून देणारे, महाडचा सत्याग्रह, मनुस्मृतीचे दहन, मंदिर सत्याग्रह, शेतकऱ्यांचा कैवारी, गोलमेज परिषद, पुणे करार, स्वतंत्र मजूर पक्ष, बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना, दलित शिक्षण संस्थेची स्थापना, पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना, महिलांसाठी कार्य, स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग अशा कितीतरी गोष्टी बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या जीवनात केल्या. समाजासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य खर्ची घातले. समाजामधील तळागाळातील व्यक्तींचा प्रामुख्याने विचार केला. शिक्षणासाठी, समाजाच्या कल्याणासाठी आयुष्यभर संघर्ष केला. शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा, असा गुरुमंत्र दिला. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आणि स्वतंत्र भारताचे पहिले न्यायमूर्ती होते. ते एक प्रख्यात कार्यकर्ते आणि समाजसुधारक होते. डॉ भीमराव आंबेडकर यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य दलितांच्या आणि मागासवर्गीयांच्या उत्कर्षासाठी दिले. दलितांचा मशीहा म्हणून ते प्रसिद्ध आहेत. आज समाजात दलितांचे स्थान प्राप्त झाले आहे. त्याचे सर्व श्रेय डॉ भीमराव आंबेडकर यांना जाते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लोकांच्या कल्याणासाठी आणि त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी महत्वपूर्ण योगदान दिले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाचे महत्त्व जाणले होते. ते शिक्षणाच्या माध्यमातून आपल्या समाजात जे मागास लोक आहेत त्यांना सुधरविण्यासाठी प्रयत्न करत होते. त्यांनी समाजातील मागास आणि अस्पृश्य जातिजमातीतील लोकांना स्वतः शिक्षण घेण्यासाठी आणि समाजात घडत असलेल्या वाईट चालिरीतींचा, गोष्टींचा विरोध करण्यासाठी प्रोत्साहित केले. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्वतः एक न्यायवादी, राजनीतीज्ञ, अर्थशास्त्री, मानवतावादी, लेखक होते. ते स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदेमंत्री होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय इतिहासातील एक महान व्यक्ती आणि आपल्या देशाचे खरे नायक होते.

महत्वाचे शब्द : *अर्थशास्त्री, मानवतावादी, अस्पृश्य, संविधान, कष्टकरी, अर्थशास्त्रज्ञ इत्यादी.*

१.२ प्रस्तावना :

व्यक्तिवाद आणि समूहकल्याण यांच्यातील तणावांची डॉ. आंबेडकरांना स्पष्ट जाणीव होती. समकालीन समाजवादी विचार आणि चळवळीबद्दल ते जागरूक तर होतेच पण त्या विचारांचा प्रभावही डॉ. आंबेडकरांवर पडला होता. तथापि, उदारमतवाद आणि समाजवाद यांच्यातून एकाचीच निवड करणे त्यांना फारसे पसंत नसावे. त्याऐवजी उदारमतवादी राजकीय प्रेरणा आणि समाजवादाची परिवर्तनाची दृष्टी यांची सांगड घालण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता.

आपल्या आयुष्याच्या अखेरीस लोकशाही मूल्ये आणि समाजवादी मूल्ये यांचा संयोग त्यांनी बुद्ध धम्माच्या चौकटीत घडवून आणला. मात्र, या सर्व प्रयत्नांमध्ये त्यांनी उदारमतवादी प्रेरणांचा पूर्णपणे त्याग केला असेही दिसत नाही. उदारमतवाद आणि समाजवाद यांच्यातील वैचारिक द्वंद्वाचे प्रतिबिंब त्यांच्या मांडणीत पडल्याचे जाणवत राहते. त्यामुळेच कम्युनिस्टांच्या 'क्रांतिवादा' बद्दल ते साशंक होते;

वैचारिक द्वंद्वाचा परिपाक म्हणजे डॉ. आंबेडकरांच्या लिखाणात, विचारात उदारमतवादाचा शिक्का बसलेली तत्त्वे येतात; पण त्यांचा पुरस्कार केलेला असतो तो मात्र परिवर्तनवादी संदर्भात. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारात सातत्याने ज्यांचा उल्लेख येतो ती तत्त्वे म्हणजे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव ही तत्त्वे होत. लोकशाही राज्यपद्धती, समाजवाद, राज्यसमाजवाद.

हिंदू तत्त्वज्ञानाची चिकित्सा, धम्म या विविध संदर्भातील बाबासाहेबांच्या विचारात एक समान सूत्र दिसते. ते म्हणजे स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव या तत्त्वत्रयींचा पाठपुरावा त्यांच्या लेखनात आणि भाषणांतही या तत्त्वांचा पुन:पुन्हा उल्लेख येतो.

महाडच्या परिषदेपुढे केलेल्या भाषणापासून (१९२७) तर 'बुद्ध अँड हिज् धम्म' (१९५७) पर्यंतच्या लेखनात; तसंच इतर अप्रकाशित लेखनातही स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव यांचे संदर्भ येतात; त्यांचा पुरस्कार केलेला दिसतो. म्हणजे या तत्त्वांचा पाठपुरावा त्यांनी जीवनाच्या कोणत्या तरी एकाच टप्प्यावर केला असे नाही तर हयातभर केला. तसेच हा पुरस्कार जीवनाच्या एखाद्याच क्षेत्रापुरता नाही. म्हणजे फक्त समाजकारणात ही तत्त्वे आणि आर्थिक किंवा धार्मिक बाबतीत दुसरी असे होत नाही. सामाजिक व्यवहारांच्या सर्व क्षेत्रासाठी या तत्त्वांचा पुरस्कार बाबासाहेब करतात. त्यांच्या दृष्टीने ही तत्त्वे सर्वस्पर्शी आहेत.

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव हे त्यांनी आदर्शच मानले. 'ॲनायइलेशन ऑफ कास्ट' मध्ये ते म्हणतात, ''मला विचाराल तर माझा आदर्श समाज म्हणजे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभावावर आधारित समाज असेल.'' (WS खंड १, पृ. ५७) ऑक्टोबर १९५४मध्ये आकाशवाणीवरून केलेल्या भाषणातही त्यांनी या तत्त्वांचा आपले 'सामाजिक तत्त्वज्ञान' म्हणून स्पष्टपणे उल्लेख केला. सर्व विवेचनाचा निष्कर्ष असा, की स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव या तत्त्वांचा उल्लेख डॉ. आंबेडकरांच्या विचारात अनेक ठिकाणी येतो एवढेच या त्रिसूत्रीचे महत्त्व नाही, तर त्यांच्या सर्व लिखाणातही या तीन तत्त्वांशी सुसंगत अशीच मांडणी आढळते. सर्व मानवी संबंध या तत्त्वांवर आधारित असावेत असा त्यांचा आग्रह होता. उदाहरणार्थ, 'बहिष्कृत भारत'. डॉ. आंबेडकर म्हणतात, 'समता हे सार्वजनिक नीतीचे एक मुख्य तत्त्व आहे. राजकीय, धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक बाबतीत समतेचे तत्त्व लागू करणे म्हणजे समाजरचना नीतीच्या पायावर करणेच होय; (अभ्यासाची साधने, खंड २, पृ. २९८-९९) म्हणजेच डॉ. आंबेडकरांेचे तत्त्वचिंतन; राजकीय विचार, धर्मचिकित्सा या तिन्हींमध्ये या तत्त्वांचा पाठपुरावा आढळतो; राजकारण, अर्थव्यवहार आणि धर्मकारण यांना या तत्त्वांचाच आधार असावा असा त्यांचा आग्रह होता.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुभावाचा आपला आग्रह भांडवलशाही विचाराच्या चौकटीतला नाही हे डॉ. आंबेडकरांनी अन्यत्रही स्पष्ट केले आहे. इतकेच काय पण आपला या तंत्रासाठीचा आग्रह म्हणजे श्रमजीवी जनतेचा या तत्त्वांसाठीचा आग्रह आहे असेही ते सुचवतात.

मताधिकार, मूलभूत अधिकार यांचा केवळ घटनेत समावेश करणे पुरेसे नाही, त्या अधिकारांचा उपयोग करण्याची क्षमता आणि मुभा असली पाहिजे यावर बाबासाहेबांचा भर होता. स्वातंत्र्य म्हणजे जीवितवित्ताचे हक्क घटनेत नोंदवणे एवढेच नाही. अगदी व्यक्तीचा विचार केला तरी व्यक्ती विकासाच्या संधी प्रत्यक्ष उपलब्ध असणे म्हणजे स्वातंत्र्य. अशा स्वातंत्र्यात केवळ व्यक्तिवादी हक्कांना फारसे महत्त्व रहात नाही तर समाजातील भिन्न गटांना, विशेषत: शोषित जनसमूहांना स्वातंत्र्यभोगासाठीच सामर्थ्य प्राप्त करून देणे हाच स्वातंत्र्याचा अर्थ ठरतो; बाबासाहेबांना स्वातंत्र्याचा हा भावात्मक अर्थच अभिप्रेत होता. आंबेडकर 'स्वातंत्र्य' ही कल्पना प्रस्थापित मर्यादित अर्थानी वापरत नव्हते; सामान्य जनांना स्वातंत्र्य मिळणे म्हणजे दडपण आणि शोषणापासून अभय मिळणे असा अर्थ त्यांना अभिप्रेत होता. या अर्थानी त्यांचा स्वातंत्र्याविषयक विचार हा समताविचाराशी संलग्न असाच आहे. स्वातंत्र्य आणि समता या परस्परविरोधी बाबी न राहता ते परस्परपूरक आणि एकमेकांना आशय आणि अर्थ प्राप्त करून देणारे विचार ठरतात. म्हणूनच स्वातंत्र्याचा अर्थ सांगता सांगता ते संधीच्या समानतेपर्यंत पोचतात आणि 'एक व्यक्ती एकमत' या सूत्राऐवजी 'एक व्यक्ती एक मूल्य' या सूत्रापर्यंत येतात, अशा प्रकारे स्वातंत्र्य आणि समता यांच्यातले द्वैत संपतं आणि एका तत्त्वाचा पाठपुरावा म्हणजे दुसऱ्याचाही पाठपुरावा ठरतो.

समतेच्या तत्त्वाचे उल्लेख डॉ. आंबेडकरांच्या विचारात अनेक ठिकाणी येतात; पण समतेची चर्चा त्यांनी फारशा विचाराने केलेली नाही. त्यांचा मुख्य रोख विषमतेविरुद्ध होता. हिंदू समाजातील जातीव्यवस्था हा त्यांना समता आणि स्वातंत्र्य यांच्या प्रस्थापनेतला मुख्य अडथळा वाटत होता. त्यामुळे जातींची निर्मिती कशी झाली, त्यांचे उच्चाटन कसे करता येईल या प्रश्नांची चर्चा त्यांनी सातत्याने केलेली दिसते. जातीव्यवस्थेमुळे हिंदू समाज विस्कळीत झाला आहे आणि जातींच्या श्रेणीबद्ध रचनेमुळे विविध जातींनी एकत्र येऊन या व्यवस्थेचा मुकाबला करण अशक्य आहे, असं ते म्हणतात. प्रामुख्याने हिंदू समाजाचा विषमाधिष्ठित व्यवहार आणि त्याला मान्यता देणारी विषमतामूलक हिंदू तत्त्वज्ञान यांच्यावर प्रकाश टाकणारे लेखन बाबासाहेबांनी केले आहे. निव्वळ समतेपेक्षा समान दर्जा, समान संधी, न्याय्य वाटप यांचे महत्त्व बाबासाहेबांना जास्त वाटत

होते. टोकाचा व्यक्तिवाद जसा ते नाकारतात तसाच समाजातील विविधता भरडून टाकणारा समूहवादही त्यांनी नाकारला. त्यामुळेच केवळ समतेच्या उद्घोषापेक्षा न्याय कल्पना त्यांना महत्त्वाची वाटते. Equality आणि Equity यात फरक करून ते न्यायात्मकतेचा पाठपुरावा करतात.

स्वातंत्र्य आणि समता यांच्यापेक्षाही डॉ. आंबेडकरांना बंधुभावाचे तत्त्व जास्त महत्त्वाचे वाटते. स्वातंत्र्य आणि समता या तत्त्वांवरील हल्ले थोपवण्याचे काम बंधुभावनाच करेल असा त्यांचा विश्‍वास होता. आपल्या सभोवतालच्या मानवमात्रांबद्दलचे प्रेम हीच स्वातंत्र्य समतेविरुद्धच्या हल्ल्याविरुद्धची खरी हमी आहे; बंधुभावामुळे समाजात संवाद, सहकार्य आणि सहजीवन यांना वाव मिळतो. समाज गतीक्षम बनतो.

बाबासाहेबांच्या लेखन-भाषणामधील तत्कालीन राजकारणाचे आणि वाद-प्रतिवादाचे संदर्भ बाजूला केले तर १) त्यांच्या सर्व चिंतनामध्ये एक सातत्य असल्याचे लक्षात येते. शोषणरहित समाज, सहजीवन कसे निर्माण करता येईल याबद्दलचे हे चिंतन आहे. २) स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव ही या सहजीवनाची तात्त्विक बैठक असून डॉ. आंबेडकरांनी राजकारण, धर्म, अर्थव्यवस्था या सर्वच क्षेत्रांमध्ये ही तत्त्वे प्रमाण मानून विचार मांडले; स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव या तत्त्वांचा स्वीकार करताना डॉ. आंबेडकरांनी त्यांच्यात उदारमतवादापेक्षा अगदी वेगळा आशय समाविष्ट केला. ३) या तत्त्वांच्या आड येणाऱ्या जात आणि वर्ग या घटकांचा संघर्षपूर्ण मार्गांनी मुकाबला करण्याची गरज त्यांनी प्रतिपादन केली. त्यामुळे स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव या तत्त्वांचा पाठपुरावा करणे याचा अर्थ प्रस्थापित व्यवस्थेच्या परिवर्तनाचा पाठपुरावा करणे असा होतो. बाबासाहेबांना अभिप्रेत असणारे हे परिवर्तन मूल्य व्यवस्था आणि समाजव्यवस्था दोन्हींमध्ये आहे. ४) 'ब्राह्मणशाही आणि भांडवलशाही' यांचा मुकाबला करणे याचाच अर्थ जातीविहीन आणि वर्गविहीन समाजासाठी झगडणे. ५) डॉ. आंबेडकरांनी निर्देशित केलेले दोन्ही शत्रू आज सुसंघटित आणि प्रबळ आहेत. इतकेच नाही तर त्यांचे साटेलोटेही आहे. या परस्परसंबंधांमुळे जातीसंस्थेला भौतिक पाठबळ नव्याने प्राप्त होत असलेले दिसते.

एकेकाळी मुंबईतील सिद्धार्थ महाविद्यालयात शिकणे आणि शिकवणेही प्रतिष्ठेचे मानले जात होते, त्या शिक्षण संस्थेत आता शिकायला आणि शिकवायला जाणारेही धास्तावलेले असतात, हे बाबासाहेबांनंतरच्या नेत्यांचे कर्तृत्व समजायचे का? खरे तर पुढे सिद्धार्थ महाविद्यालय, आंबेडकर महाविद्यालय, मिलिंद महाविद्यालय आणि वडाळ्यातील सिद्धार्थ विहार वसतिगृह ही आंबेडकरी चळवळीची केंद्रेच झाली. सामाजिक-सांस्कृतिक क्रांतीच्या उठावाची ती ठाणी झाली होती. सिद्धार्थ विहारातूनच दलित पँथरचा झंझावात सुरू झाला आणि त्याने महाराष्ट्रच नव्हे तर सारा देश ढवळून काढला. आज त्या पीपल्स सोसायटीची, सिद्धार्थ महाविद्यालयाची, सिद्धार्थ विहार वसतिगृहाची काय अवस्था आहे? बाबासाहेबांनी आपल्या हयातीत उभ्या केलेल्या या संस्थेची मालमत्ता आज काही हजार कोटी रुपयांची आहे. त्यासाठीच आता ही संस्था आपल्या ताब्यात कशी राहील, यासाठी आरपीआयमधील गटांनी आणि त्यांच्या गटाधिपतींनी पीपल्सचा राजकीय आखाडा बनविला आहे. बाबासाहेबांनंतर त्यांच्या अनुयायांनी एक तरी त्यांची संस्था नीट चालविली का, की वाटोळे करण्यातच धन्यता मानली असे दिसते.

१.३ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय व सामाजिक कार्य :

बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार म्हणजे स्वराज्य, राष्ट्रवाद, लोकशाही, मूलभूत हक्क, अल्पसंख्यकाचे हितरक्षण, समाजवाद, साम्यवाद, बौद्ध धर्म इत्यादी संबंधीची विचार होते. डॉ. आंबेडकरांनी भारतातील विविध राजकीय प्रश्नासंबंधी आणि राजकीय तत्वज्ञानासंबंधीची मते आपल्या अनेक लेखातून, पुस्तकातून आणि भाषणांतून मांडली आहेत. तेच बाबासाहेबांचे राजकीय विचार आहेत. डॉ. आंबेडकरांचे काही राजकीय विचार हे त्यांनी घटना परिषदेच्या अधिवेशात केलेल्या भाषणातूनही व्यक्त झालेले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या विचारांचा तत्कालीन राजकारणावर तसेच स्वातंत्र्याच्या राजकारणावर प्रभाव पडला आहे.

बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजवादाचा पुरस्कार केला होता. परंतु त्यांना रशिया, चीन व इतर साम्यवादी देशातील एकपक्ष पद्धतीचा समाजवाद मान्य नव्हता. देशातील समाजवादी व्यवस्था, राजकीय तसेच आर्थिक क्षेत्रात लोकशाहीचा स्वीकार करून आणि उद्योगधंद्यावर सरकारची मालकी प्रस्थापित करून समाजवादी व्यवस्था प्रस्थापित होऊ शकते. असे त्यांना वाटत

होते. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाही समाजवादाचा पुरस्कार केला होता. त्यामुळे त्यांना मार्क्सवाद किंवा साम्यवादाचा विचार अत्पूर्ण आणि सदोष वाटत होता. डॉ. आंबेडकरांनी साम्यवादावर आणि रशियातील साम्यवाद पद्धतीवर जोरदार टीका केली होती. साम्यवादातील दोष दाखविताना त्यांनी म्हटले होते की, १) साम्यवादात केवळ आर्थिक किंवा भौतिक जीवनाला महत्त्व दिले जाते. २) साम्यवाद धर्मविरोधी आहे. ३) साम्यवाद स्वातंत्र्यविरोधी आहे. साम्यवाद लोकशाहीच्यै विरोधात आहे. ४) साम्यवादी राष्ट्रांनीसुद्धा साम्राज्यवादी धोरण स्वीकारुन अनेक लहान-लहान राष्ट्रांना आपल्या नियंत्रणाखाली ठेवले आहे.

अल्पसंख्याकाच्या हिताचे रक्षण करणे हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा व कार्याचा केंद्रबिंदू होता. भारतीय समाजजीवनात अल्पसंख्याक लोकांवर होणारे अन्याय लक्षात घेऊन डॉ. आंबेडकरांनी सुरुवातीपासून अल्पसंख्याकाच्या हिताचे रक्षण झाले पाहिजे असा विचार मांडला व त्यासाठीच सतत प्रयत्न केले.

इ.स. १९३१-३२ मध्ये झालेल्या गोलमेज परिषदांमध्येही डॉ. आंबेडकरांनी अल्पसंख्याकाच्या रक्षणाचीच भूमिका घेतली होती आणि मुसलमानांप्रमाणेच अस्पृश्यांनाही स्वतंत्र्य मतदारसंघ असावेत अशी मागणी केली होती. भारताची राज्यघटना तयार करणाऱ्या राज्यघटना समितीत आणि राज्यघटना मसुदा समितीतसुद्धा स्पृश्य हिंदूचे बहुमत होते हे लक्षात घेऊन त्यांनी अल्पसंख्याकांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी मागण्या केल्या होत्या, त्यापैकी –

१. अस्पृश्यांना अल्पसंख्यक म्हणून घोषिक करावे.
२. अस्पृश्यांच्या हिताचे रक्षणासाठी स्वतंत्र्य यंत्रणा स्थापन करावी.
३. अस्पृश्यांना घटनात्मक तरतूद करून काही सवलती द्याव्यात आणि अशी घटनात्मक तरतूद केवळ बहुमताने बदलता येणार नाही अशी अशी व्यवस्था करावी.

अस्पृश्यांच्या हिताचे रक्षण करण्याच्या अद्देशानेच भारताच्या राज्यघटनेतील कलम ३३० ते ३४२ यात अस्पृश्यांसाठी आणि मागासलेल्या जाती-जमातीसाठी खास सवलती मान्य केल्या आहेत.

१.४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार व कार्ये :

बाबासाहेब आंबेडकर हे अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून ओळखले जातात. त्यांचा मुख्य विषय अर्थशास्त्र होता. या विषयावर त्यांनी विपुल लेखन केले आहे. आदर्श चलन पद्धती, कृषी उद्योग, खासगी सावकार प्रतिबंधक विधेयक, जातीचे अर्थशास्त्र, आर्थिक पायाभरणी इत्यादी विषयावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विचार मांडले आहेत. भारताची केंद्रिय बँक - भारतीय रिझर्व बँकेच्या स्थापनेत बाबासाहेबांचे मोठे योगदान आहे.

भारताच्या कीर्तिवंत सुपुत्रांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव अग्रस्थानी आहे. भारत देशाच्या इतिहासातील पहिले सर्वश्रेष्ठ अर्थशास्त्रज्ञ हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होत. देशाच्या सामाजिक-राजकीय क्षितिजावर त्यांचा उदय इ.स. १९२० च्या दशकात झाला. समाजाच्या, अस्पृश्य म्हणून हिणविल्या गेलेल्या अगदी तळातील वर्गाच्या पुनरुत्थानासाठी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि धार्मिक पातळीवर तेव्हापासूनच त्यांचा संघर्ष सुरू होता. बाबासाहेब एक थोर विचारवंत होते आणि त्यांनी अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, विधिज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, पत्रकार, संसद सदस्य आणि या सर्वांच्या पलीकडे जाऊन समाजसुधारक आणि मानवाधिकारांचा रक्षक या नात्याने केलेले कार्य अतुलनीय आहे. देशभरातील अस्पृश्य समाजाला एकवटून, संघटित करून सामाजिक समतेच्या ध्येयाप्रत जाण्याच्या दृष्टीने राजकीय मार्ग कसा अवलंबायचा, याविषयी त्यांनी दिशादर्शन केले.

अस्पृश्य समाजात मध्ये जन्मलेल्या बाबासाहेबांनी देश-विदेशातल्या तीन खंडांतून उच्च शिक्षण प्राप्त केले. कोलंबिया विद्यापीठाची अर्थशास्त्रातील पीएच. डी. (१९१७), लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून डॉक्टर ऑफ सायन्सची पदवी तसेच लंडनमधील ग्रेज इन्ची बार ॲट लॉ (१९२३) अशा अतिउच्च पदव्या त्यांनी संपादित केल्या. दलित समाजातील विद्यार्थ्याने त्या काळात अशा प्रतिष्ठेच्या पदव्या मिळविणे ही अद्वितीय बाब होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा मूळ अभ्यासविषय अर्थशास्त्र हाच होता. बाबासाहेबांनी अर्थशास्त्रात विपुल लिखाण केले असून, या विषयावर त्यांची तीन प्रमुख पुस्तके आहेत. : १) ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲन्ड फायनान्स ऑफ दि ईस्ट इंडिया कंपनी,

२) दि इव्होल्यूशन ऑफ प्रोव्हिन्शियल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया आणि ३) दि प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी : इट्स ओरिजिन अॅन्ड इट्स सोल्यूशन.

पहिली दोन पुस्तके सार्वजनिक वित्तव्यवस्थेवरील असून, त्यातील पहिल्या पुस्तकात ईस्ट इंडिया कंपनीच्या इ स. १७९२ ते इ.स. १८५८ या काळातील वित्तव्यवहारावर भाष्य केले आहे. दुसरे पुस्तक ब्रिटिशांच्या आमदनीतील भारतात वित्तीय व्यवहारांमधील केंद्र आणि राज्य संबंधांवर भाष्य करते. हा कालखंड इ.स. १८३३ ते इ.स. १९२१ असा आहे. त्यांचे तिसरे पुस्तक चलनविषयक अर्थशास्त्रावरील एक उत्कृष्ट ग्रंथ मानला गेला आहे. या पुस्तकात इ.स. १८०० पासून इ.स. १८९३ पर्यंतच्या कालखंडात विनिमयाचे माध्यम म्हणून भारतीय चलनाची कशी उत्क्रांती झाली, हे बाबासाहेबांनी सांगितले आहे. तसेच १९२० च्या दशकाच्या पूर्वार्धात सुयोग्य चलनाची निवड करण्यात आलेल्या अडथळ्यांचीही चर्चा त्यांनी केली आहे. भारतात परतल्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अर्थशास्त्रावर एकही पुस्तक लिहिले नाही. मात्र, त्यांच्या कार्याचा आढावा घेतल्यास त्यांच्यातील अर्थतज्ज्ञ वारंवार डोकावत राहतो.

बॉम्बे लेजिस्लेटिव्ह असेम्ब्लीचे सदस्य असताना (१९२६) ग्रामीण भागातील गरिबांच्या समस्यांविषयीचे त्यांचे समग्र आकलन त्यांनी उभारलेल्या जनआंदोलनांमध्ये प्रतिबिंबित होते. शेतीमधील खोती पद्धतीविरुद्ध त्यांनी केलेल्या यशस्वी आंदोलनामुळे अनेक ग्रामीण गरिबांची आर्थिक शोषणातून मुक्तता झाली. महार वतन या नावाखाली सुरू असलेल्या शुद्ध गुलामगिरीविरुद्ध त्यांनी आवाज उठविल्यानंतर ग्रामीण भागातील गरिबांचा मोठा वर्ग शोषणमुक्त झाला. सावकारांच्या मनमानीला चाप लावण्यासाठी त्यांनी असेम्ब्लीमध्ये विधेयक आणले. औद्योगिक कामगारांच्या क्षेत्रात डॉ. आंबेडकरांनी इ.स.१९३६ मध्ये स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. त्याकाळी कामगारांचा आवाज बुलंद करणाऱ्या अन्य संघटना होत्याच; मात्र त्यांना अस्पृश्य कामगारांच्या मानवाधिकारांशी काहीही देणे-घेणे नव्हते. नव्या राजकीय पक्षाने ही उणीव भरून काढली. त्याचप्रमाणे व्हॉइसरॉयज् एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलचे कामगार सदस्य या नात्याने १९४२ ते १९४६ या काळात डॉ. आंबेडकर यांनी कामगारविषयक धोरणात आमूलाग्र सुधारणा घडवून आणल्या. त्यात सेवायोजन कार्यालयाची स्थापना ही महत्त्वपूर्ण घटना होती आणि स्वतंत्र भारतातील औद्योगिक संबंधांची तीच पायाभरणी ठरली. बाबासाहेबांनी पाटबंधारे, ऊर्जा आणि इतर सार्वजनिक बांधकामे ही खातीही सांभाळली. देशाचे पाटबंधारे धोरण निश्चित करण्यात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.

१.५ संशोधनाचे उद्देश :

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनकार्य थोडक्यात अभ्यासणे.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक योगदानाचे अध्ययन करणे.
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या राजकीय कार्य अभ्यासणे.
४. डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक व शैक्षणिक कार्याचे अध्ययन करणे.

१.६ निष्कर्ष :

१. भारताला सशक्त लोकशाही राष्ट्र बनविण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मोलाचे योगदान असून राज्यघटनेच्या निर्मितीत त्यांचा मोलाचा वाटा असल्याचे दिसते.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आर्थिक क्षेत्रातील विकासाची संकल्पना योग्य पद्धतीने नियोजनपूर्वक राबविण्यासाठी मोठे योगदान दिल्याचे दिसते.
३. भारताच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व शैक्षणिक विकासात आंबेडकरांची महत्वाची भूमिका दिसते.
४. अत्यंत साधारण कुटुंबातून आलेल्या बाबासाहेबांनी आपल्या कर्तृत्वाच्या जोरावर असाधारण कार्य केल्याचे दिसते.

१.७ संदर्भ :

१. कुंभार नागोराव, विठ्ठल पी. , "सर्वदर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

२. जगताप हर्ष, "आंबेडकरवाद."

३. आंबेडकर बाबासाहेब, " रानडे, गांधी अँड जिन्ना"

४. कीर धनंजय," डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवनचरित्र .

५. आंबेडकर बाबासाहेब, " द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी"

६. दैनिक सम्राट वर्तमानपत्र, २०२०.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

जागतीक कोरोना काळात ग्रंथालयातील वापर व बदलते स्वरूप

श्री. नागेश दिनकर माने
ग्रंथालय लिपिक
देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.
manenagesh555@gmail.com

डॉ. रसिका आर.वडाळकर
ग्रंथपाल/सहाय्यक प्राध्यापक
डॉ.जी.वाय.पाथ्रिकर कॉलेज ऑफ सीएस ॲन्ड आयटी
ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विभाग एम.जी.एम.विद्यापीठ, औरंगाबाद
rasikadighade@gmail.com

१) प्रस्तावना

२१ वे शतक हे माहिति तंत्रज्ञानाचे युग म्हणुन ओळखले जाते. या युगामध्ये माहिति तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात मोठया प्रमाणात संशोधन झाल्यामुळे नवनवीन तंत्रज्ञान उदयास आले आहे. या नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून ग्रंथालय क्षेत्रात आमुलाग्र बदल झालेला दिसून येत आहे. ग्रंथालयात संगणक, झेरॉक्स मशीन, मायक्रोफील्मस,रीडर,दुरचीत्रवाणी संच फॅक्स इंटरनेट इ. साधनांचा वापर सुरू झाला. कोरोना काळात ग्रंथालय हे डिजीटल झाले असल्यामुळे घरात बसल्या जागेत एका क्लीकवर वाचकाला पुस्तके व इतर लेख वाचता आले. प्रस्तुत लेखामध्ये जागतीक कोरोना काळात ग्रंथालयाचा परिचय दिला आहे.

२) व्याख्या

२.१ टेरेन्स आर स्मिथ

टेरेन्स स्मिथ यांच्या मते डिजीटल ग्रंथालय म्हणजे शास्त्रशुध्द पध्दतीने तयार केलेले व अधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून त्याची व्यवस्थित मांडणी करून ते वापरण्यासाठी विविध पध्दतीने व विविध अंगानी वापरण्याजोग्या मार्गासहित उपलब्ध अधुनिक साहित्य संग्रह होय.

२.२ पारंपारिक ग्रंथालये करीत असलेली ग्रंथ आणि तत्सम माहिती संग्रंह, तालिकीकरण, माहितीचा शोध आणि वितरण इ. कार्य अधुनिक माहिती संग्रह संप्रेषण तंत्रज्ञान आज्ञावली यांच्या साहयाने केलेली यंत्रणा म्हणजे अधुनिक ग्रंथालय होय.

माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापराने इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमांच्या प्रभावाचा ग्रंथालयाच्या विकासावर चांगला परिणाम झालेला दिसून येतो. त्याचाच परीणाम म्हणून अभासी ग्रंथालये भिंतीविना ग्रंथालय इ—ग्रंथालय, जवळजवळ पूर्ण इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालयाचा आभास निर्माण करणारी ग्रंथालये अशी नवीन संकल्पना उदयास आली.

३) आधुनिक ग्रंथालयाची आवश्यकता/ गरज

आधुनिक ग्रंथालयाची निर्मीती ही पुढील काळाची गरज आहे. पुढील काळात ग्रंथालय हे अजीवन राहण्यासाठी त्याचा वापर आधुनिक ग्रंथालयामध्ये करणे आवश्यक ठरते आहे. पुढील काळात एखादे पुस्तक जुने किंवा जिर्ण झाले तर त्या पुस्तकास स्कॅन करून ठेवल्यास त्याचा उपयोग पुढील पिढीस ही उपयोगी ठरतो आहे.

ग्रंथालयाती वाचकांच्या आवडीमुळे ई.बुक्स, इ— जर्नल्स, ई—डेटाबेसची मागणी वाढताना दिसून येते आहे. वाचकांना हवी असणारी नेमकी आणि त्वरीत माहिती दयावी लागत असल्यामुळे

ग्रंथालयांना माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर आश्यक बनला आहे. यामुळे वाचक आणि ग्रंथालय सेवक यांचा वेळ वाचवण्यास मदत होत आहे.

ग्रंथालयातील माहिती तंत्रज्ञानामुळे माहितीचा फार विस्फोट झाला आहे. व त्यामुळे बदल होत गेले संगणक संप्रेशन वर्ल्ड वाईल्ड वेब या साधनाचे प्रकाशन क्षेत्रात अमुलाग्र बदल घडून होत आहे. १. पारंपारिक २. संगणकीकृत ३. इलेक्ट्रॉनिक्स ४. हाब्रीड आधुनिक ग्रंथालये असे बदल घडत आहेत. माहिती तंत्रज्ञानामुळे माहाविद्यालयीन व विद्यापिठीय ग्रंथालयाची व्याप्ती वाढत आहे. आम्ही आमच्या देवगिरी महाविद्यालय औरंगाबाद येथे आमचे भव्य असे ग्रंथालय आहे. या ग्रंथालयामध्ये "वर्क फ्रॉम होम " च्या काळात ग्रंथालयाच्या तंत्रज्ञानामुळे शिक्षक, प्राध्यापक, विद्यार्थी व संशोधकास उपयुक्त असे नोटस,ग्रंथ/पुस्तके त्यांना त्यांच्या मोबाईलवर एका क्लीक मध्ये त्यांच्यापर्यंत पोहचवण्याचे काम ग्रंथालयाने केले आहे. याचा सांगण्याचा उददेश म्हणजे आजचे ग्रंथालयाती तंत्रज्ञानामुळे बदलते स्वरूप यामुळे लक्षात येते. ग्रंथालयातील तंत्रज्ञानामुळे जे दृष्टीबाधीत विद्यार्थी आहेत त्यांना त्यांच्या पेन ड्राईव्हमध्ये सिल्याबस प्रमाणे ऑडिओ पुस्तके देतो व त्यांच्या मेमरी कार्ड मध्येसुध्या त्यांना देतो कारण मोबाईमध्ये त्यांना ऐकता येतील म्हणुन व ते ऐकुण विद्यापीठाचे पेपर सहजपणे सोडवतात. त्यामुळे ग्रंथालयाती तंत्रज्ञानामुळे वाचकांना फार मोठा आधार झाला आहे. व दृष्टीबाधीत विद्यार्थ्यांना ग्रंथालामुळे पुढे शिकण्यास वाव भेटत आहे.

४.ग्रंथालयातील तंत्रज्ञानाचे महत्व

ग्रंथालयातील तंत्राचा वापर करून ग्रंथालयातील जुनी माहिती महत्वपूर्ण माहिती असते. त्यांचा उपयोग संशोधनासाठी केला जाउ शकतो. परंतु अशी साधने दुर्मिळ आणि अत्यल्प स्वरूपात असल्याने ती संशोधकांना ग्रंथालयाच्या बाहेर देता येत नाही म्हणून त्या वाचकांना त्याचा लाभ घेता येत नाही परंतु आजच्या आधुनिक युगात त्याचे जुने झालेले ग्रंथ त्याचा उपयोग स्कॅन करून डिजीटल करता येते व त्याचा उपयोग करता येतो व वाचता येते. अशा या तंत्रामुळे ग्रंथालयातील स्तर वाढून त्याला महत्व प्राप्त झाले आहे. आधुनिक तंत्रामुळे भाषा, वेळ, श्रम व पैसे या स्वरूपातील अडथळे दुर झाले आहेत.

५. ग्रंथालयाचा विकास

आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयाचा फार मोठा बदल झाला आहे. त्यामध्ये ग्रंथ निवड, ग्रंथ देवघेव, तालिकीकरण वर्गीकरण, संदर्भ सेवा आणि वाचकांच्या सेवा देता येतात याच्यामुळे ग्रंथालयामध्ये देण्यात येणारी सेवेमध्ये अचुकता येते. ग्रंथालयाचा खालील तंत्रज्ञानामुळे विकास झाला आहे.

५.१ संगणकीकृत ग्रंथालय :—

या प्रकारच्या ग्रंथालयामध्ये वाचनाचे साहित्य हे कागदावर प्रिंट स्वरूपात उपलब्ध असते. परंतू ग्रंथालयाती आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून वाचन साहित्य संगणकीकृत केले जाते.

५.२ व्हर्च्युअल ग्रंथालये /अभासी ग्रंथालय :—

व्हर्च्युअल ग्रंथालय म्हणजे चार भिंतीच्या बाहेरील ग्रंथालय होय. यातील सर्व वाचनसाहित्य हे आपल्या एका क्लीकवर वाचकांना माहिती मिळू शकते. फार आदोगर पेन पेन्सील व पाटी वही याचा वापर होत असे आता त्याचा वापर न होता व्हर्च्युअल पध्दतीचा म्हणजे आधुनिकीकरणाचा फार मोठा उपयोग करत आहेत आदोगरच्या ग्रंथालयामध्ये एखादा ग्रंथ वाचायचे म्हणले की ज्या ठिकाणी राहाण्यासाठी आपण आहोत त्या ठिकाणहुण आपल्या ग्रंथालयापर्यंत ग्रंथ वाचनासाठी यावे लागत. आताचा बदल लक्षात घेता व्हर्च्युअल ग्रंथालयामुळे आपण बसल्या जागेत एका क्लिकवर

आपल्या पुढे ग्रंथ वाचण्यास मिळतो व व्हर्च्युअल ग्रंथालयामुळे आपला वेळ वाचत आहे. या ग्रंथालयमुळे ज्ञान संपदा भर भरून भेटत आहे.

५.३ इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालय :—

हे ग्रंथालय ग्रंथालय इलेक्टॉनिक आणि डिजिटल स्वरूपाचे असतात. डिजीटल स्वरूपात तो डेटा जतन केला जातो. आणि नेटवर्कच्या माध्यमातून तो वापरात येतो. उदा. सिडी, चिप्स, डिव्हीडी, हार्ड डिस्क, मेमरी इत्यादी स्वरूपात संग्रह केला जातो. आता आपल्या ग्रंथालयात क्लाउड बेसीस प्रणाली फार मोठया प्रमाणात चालु आहे त्याला फक्त संगणक व नेट लागते त्याचा आय डी पासवर्ड टाकला कि फार न वेळ घेता सॉफटवेअर लगेच चालु होते यामुळे इलेक्ट्रॅानिक ग्रंथालयाध्ये ग्रंथालयाचा फार मोठा विकास होण्यास मदत होत आहे.

६.सारांश

ग्रंथालयातील तंत्रज्ञानामुळे आज मोठया प्रमाणात विद्यार्थ्यी व संशोधकास घरी बसुन सुध्दा आपल्यास हवे असेल ते पुस्तक/ग्रंथ माहिती मिळू शकते. इ—बुक्स,इ—जर्नल्स, इ— सेवा यामुळे आपला योग्य रित्या अभ्यास करू शकतो. शिक्षणामध्ये खंड न पडता इ—ग्रंथालयामुळे जागतिक कोरोना काळात शिक्षण अविरतपणे चालु राहिले.

भारतीय डिजीटल ग्रंथालय या सारख्या ग्रंथालयामुळे विद्यार्थ्यांना त्याचा खुपच फायदा झाला अनेक ओपन रिसोर्सेसमुळे हवी असलेली माहिती एका क्लीक वरती घरीच बसुन मिळवता आले. अशाप्रकारे तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे ग्रंथालयाचा विकास झाला आहे व होत राहील.

संदर्भ साधने

१. कोण्णुर,सुजाता आणि कोण्णुर, अनुप (२००९).माहिती तंत्रज्ञान संपूर्ण ओळख, डायमंड पब्लीकेशन पुणे.
२. निकोसे सत्यप्रकाश (२००७). आधुनिक ग्रंथालयाचे व्यस्थापन, प्रज्ञा प्रकाशन नागपूर.
३. फडके, द.ना. (२००५). ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण,युनिव्हर्सल प्रकाशन पुणे.
४. पवार, एस. पी (२००९).ग्रंथालय व माहितीशास्त्र ,फडके प्रकाशन, कोल्हापुर.
५. फडके, द.ना. (२०१०). ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, युनिव्हर्सल प्रकाशन पुणे

पर्यावरण सुरक्षा आणि शाश्वत विकास

Dr. Sudarshan Venkatrao Sonavane,
Dept. of Geography,
Shankarrao Jawale Patil College, Lohara .
TQ : Lohara Dist: Osmanabad
Mob: 9822589247
Email: sudarshansonavane2930@gmail.com.

१.१ गोषवारा :

पर्यावरणामुळे आपल्याला असे असंख्य फायदे मिळतात ज्यांची आपण आयुष्यभर परतफेड करू शकत नाही. ते जंगल, झाडे, प्राणी, पाणी आणि हवा यांच्याशी जोडलेले आहेत. झाडे पाणी शुद्ध करतात, पुराची शक्यता कमी करतात नैसर्गिक संतुलन राखतात. निसर्गाने स्वच्छ आणि आरोग्यदायी वातावरण कसे ठेवता येईल हे आपल्यावर सोपवले होते. त्यामुळे पर्यावरणाची सुरक्षा करणे क्रमप्राप्त ठरते. शाश्वत विकास किंवा टिकाऊ विकास (टिकाऊ विकास), पर्यावरण आणि विकास जागतिक आयोगाच्या अनुषंगाने धरणी किंवा टिकाऊ विकास ज्याच्या अंतर्गत पिढीच्या गरजा भागविल्या जाणाऱ्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशिवाय तडजोड करता येईल. म्हणूनच, पर्यावरण संरक्षणाशिवाय विकास टिकाऊ होऊ शकत नाही, म्हणजेच सध्याच्या काळात नैसर्गिक संसाधनांचा वापर भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन कसा केला पाहिजे जेणेकरून आर्थिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण यांच्यात इच्छित संतुलन स्थापित केले जाऊ शकेल. शाश्वत विकासामध्ये आपण मनुष्याच्या विकासासाठी निसर्गाचा अशा प्रकारे वापर केला पाहिजे की निसर्गाने पर्यावरणाला हानी पोहोचू नये आणि निसर्ग आणि विकासामध्ये संतुलन राखू शकेल.

महत्वाचे शब्द : *संतुलन, आरोग्यदायी, संसाधन, आर्थिक विकास, जागतिक आयोग इत्यादी...*

१.२ प्रस्तावना :

पर्यावरण हे नैसर्गिक वातावरण आहे जे पृथ्वी नावाच्या या ग्रहावरील जीवनाची वाढ, पालनपोषण आणि विनाश करण्यास मदत करते. पृथ्वीवरील जीवसृष्टीच्या अस्तित्वामध्ये नैसर्गिक वातावरण मोठी भूमिका बजावते आणि ते मानव, प्राणी आणि इतर सजीवांना नैसर्गिकरित्या वाढण्यास आणि विकसित होण्यास मदत करते. परंतु मानवाच्या काही वाईट आणि स्वार्थी कृतींमुळे आपल्या पर्यावरणावर परिणाम होत आहे. हा सर्वात महत्त्वाचा विषय आहे की प्रत्येकाने आपल्या पर्यावरणाचे संरक्षण कसे करावे हे जाणून घेतले पाहिजे जेणेकरून ते कायमचे सुरक्षित ठेवता येईल आणि या ग्रहावरील जीवसृष्टीचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी निसर्गाचा समतोल राखता येईल. पर्यावरण म्हणजे सर्व नैसर्गिक परिसर जसे की जमीन, हवा, पाणी, वनस्पती, प्राणी, घन पदार्थ, कचरा, सूर्यप्रकाश, जंगल आणि इतर गोष्टी. निरोगी वातावरणामुळे निसर्गाचा समतोल राखला जातो तसेच पृथ्वीवरील सर्व सजीवांची वाढ, पालनपोषण आणि विकास होण्यास मदत होते. जर आपण निसर्गाच्या शिस्तीच्या बाहेर काहीही चुकीचे केले तर ते संपूर्ण वातावरण म्हणजे वातावरण, जलमंडल आणि लेपोस्फियरला त्रास देते. नैसर्गिक वातावरणाव्यतिरिक्त, मानवनिर्मित वातावरण देखील अस्तित्वात आहे जे तंत्रज्ञान, कामाचे वातावरण, सौंदर्यशास्त्र, वाहतूक, गृहनिर्माण, उपयुक्तता, शहरीकरण इ. मानवनिर्मित पर्यावरणाचा नैसर्गिक पर्यावरणावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम होतो, ज्याचे आपण सर्वांनी मिळून जतन केले पाहिजे. नैसर्गिक वातावरणातील घटकांचा वापर संसाधन म्हणून केला जातो, परंतु काही मूलभूत भौतिक गरजा आणि जीवनाचा उद्देश पूर्ण करण्यासाठी मानवाकडूनही त्याचा वापर केला जातो. आपण आपल्या नैसर्गिक संसाधनांना आव्हान देऊ नये आणि पर्यावरणाला इतके प्रदूषित किंवा कचरा टाकणे थांबवू नये. आपल्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीला महत्त्व देऊन त्यांचा नैसर्गिक शिस्तीत राहून वापर केला पाहिजे. पृथ्वीवरील जीवनाचे पालनपोषण करणे ही

निसर्गाने दिलेली देणगी आहे. आपण आपले जीवन चालू ठेवण्यासाठी जे काही वापरतो ते पाणी, हवा, सूर्यप्रकाश, जमीन, वनस्पती, प्राणी, जंगले आणि इतर नैसर्गिक गोष्टींसारख्या पर्यावरणाच्या अंतर्गत येते. पृथ्वीवर निरोगी जीवनाचे अस्तित्व शक्य करण्यात आपले पर्यावरण खूप महत्त्वाची भूमिका बजावते. आधुनिक युगात मानवनिर्मित तंत्रज्ञान प्रगतीमुळे आपले पर्यावरण दिवसेंदिवस खराब होत चालले आहे. त्यामुळे पर्यावरण प्रदूषण ही आज आपल्यासमोरील सर्वात मोठी समस्या बनली आहे. पर्यावरणीय प्रदूषणाचा आपल्या दैनंदिन जीवनावर सामाजिक, शारीरिक, आर्थिक, भावनिक आणि बौद्धिक दृष्ट्या विविध पैलूंवर नकारात्मक परिणाम होत आहे. पर्यावरणाच्या प्रदूषणामुळे अनेक आजार होतात ज्याचा त्रास माणसाला आयुष्यभर भोगावा लागतो. ही एक समुदायाची किंवा शहराची समस्या नाही, ही एक जागतिक समस्या आहे जी स्वतःच्या प्रयत्नाने सोडवली जाऊ शकत नाही.

१.३ पर्यावरण सुरक्षेची आवश्यकता :

प्रदूषणापासून निरोगी आणि सुरक्षित राहण्यासाठी आपण आपल्या पर्यावरणाप्रती आपल्या चुका आणि स्वार्थ सुधारला पाहिजे. यावर विश्वास ठेवणे कठिण आहे, परंतु हे खरे आहे की प्रत्येकाने केलेल्या थोड्याशा सकारात्मक कृतीमुळे वातावरणात मोठा फरक पडू शकतो. वायू आणि जलप्रदूषणामुळे विविध आजार व विकारांमुळे आपले आरोग्य धोक्यात येत आहे. एका दिवसातील कोणतीही गोष्ट निरोगी म्हणता येणार नाही, कारण आपण जे खातो त्यावर कृत्रिम खतांच्या दुष्परिणामांचा आधीच परिणाम झालेला असतो ज्यामुळे सूक्ष्मजीवांमुळे होणा-या रोगाशी लढण्यासाठी आपल्या शरीराची प्रतिकारशक्ती कमी होते आणि ती कमकुवत होते. म्हणूनच, निरोगी आणि आनंदी राहूनही, आपल्यापैकी कोणीही कधीही आजारी पडू शकतो. म्हणूनच, ही जगभरातील एक प्रमुख समस्या आहे जी सर्वांच्या सतत प्रयत्नांनी सोडवली पाहिजे. पर्यावरण संरक्षण कार्यक्रमात सक्रियपणे सहभागी होण्यासाठी आपण जागतिक पर्यावरण दिनाच्या मोहिमेत सहभागी झाले पाहिजे.

पृथ्वीवर जीवन शक्य करणाऱ्या सर्व नैसर्गिक गोष्टींमध्ये पाणी, हवा, सूर्यप्रकाश, जमीन, अग्नी, जंगले, प्राणी, वनस्पती इ. असे मानले जाते की पृथ्वी हा विश्वातील एकमेव ग्रह आहे ज्यामध्ये जीवनासाठी आवश्यक वातावरण आहे. पर्यावरणाशिवाय आपण येथील जीवनाचा अंदाज लावू शकत नाही त्यामुळे भविष्यात जीवनाची शक्यता सुनिश्चित करण्यासाठी आपण आपले वातावरण सुरक्षित आणि स्वच्छ ठेवले पाहिजे. जगभरात पृथ्वीवर राहणाऱ्या प्रत्येक माणसाची जबाबदारी आहे. सर्वांनी पुढे येऊन पर्यावरण रक्षणाच्या मोहिमेत सहभागी व्हावे. निसर्गाचा समतोल राखण्यासाठी पर्यावरण आणि सजीव यांच्यामध्ये विविध चक्रे नियमितपणे होत असतात. तथापि, अशी चक्रे विस्कळीत झाल्यास, निसर्गाचा समतोल देखील बिघडतो, ज्याचा परिणाम मानवी जीवनावर होतो. आपले वातावरण आपल्याला आणि अस्तित्वाच्या इतर प्रकारांना हजारो वर्षे पृथ्वीवर वाढण्यास, विकसित करण्यास आणि भरभराट करण्यास मदत करते. मानव हा पृथ्वीवर निसर्गाने निर्माण केलेला सर्वात हुशार प्राणी मानला जात असल्याने त्यांना विश्वातील गोष्टी जाणून घेण्याची प्रचंड उत्सुकता असते ज्यामुळे त्यांना तंत्रज्ञान प्रगती होते. प्रत्येकाच्या जीवनातील अशा तांत्रिक प्रगतीमुळे पृथ्वीवरील जीवनाची शक्यता धोक्यात येते कारण आपले पर्यावरण हळूहळू नष्ट होत आहे. नैसर्गिक हवा, माती आणि पाणी प्रदूषित होत असल्याने एक दिवस ते जीवनासाठी इतके घातक बनल्याचे दिसते. मानव, प्राणी, वनस्पती आणि इतर सजीवांच्या आरोग्यावरही त्याचा वाईट परिणाम दिसून येऊ लागला आहे. हानिकारक रसायनांचा वापर करून कृत्रिमरित्या तयार केलेली खते माती खराब करत आहेत जी अप्रत्यक्षपणे आपल्या शरीरात जमा झालेल्या अन्नाद्वारे आपण दररोज खातो. औद्योगिक कंपन्यांमधून दररोज निर्माण होणारा हानिकारक धूर नैसर्गिक हवा प्रदूषित करत आहे ज्यामुळे आपण प्रत्येक क्षणी श्वास घेत असताना आपल्या आरोग्यावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम होतो. आपण आपले जीवन सुधारण्यासाठी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विकसित आणि विकसित केले पाहिजे परंतु भविष्यात ते आपल्या पर्यावरणाचा कोणत्याही प्रकारे ऱ्हास करणार नाही याची नेहमी खात्री बाळगावी. नवीन तंत्रज्ञानामुळे पर्यावरणाचा समतोल कधीही बिघडणार नाही याची आपण खात्री केली पाहिजे.

१.४ पर्यावरण सुरक्षा आणि शाश्वत विकास :

शाश्वत विकासाला (Sustainable Development) मानवाने त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करून टिकवून ठेवल्या पाहिजेत, तसेच भावी पिढ्या त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करू शकतील याची खात्री करून घ्यावी या कल्पनेला संबोधले जाते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, हा समाज संघटित करण्याचा एक मार्ग आहे ज्याद्वारे तो भविष्यातील पिढ्यांसाठी संसाधनांच्या उपलब्धतेशी तडजोड न करता दीर्घ कालावधीसाठी अस्तित्वात राहू शकतो. शाश्वत विकास म्हणजे भविष्यातील पिढ्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता वर्तमान गरजा पूर्ण करणारा विकास. शाश्वत विकास हा लोकांसाठी संसाधने संपल्याशिवाय संसाधने वापरण्याचा मार्ग आहे. याचा अर्थ पर्यावरणाची हानी न करता किंवा प्रभावित न करता विकास करणे. भविष्यातील पिढ्यांसाठी पर्यावरणाच्या गुणवत्तेशी तडजोड न करता देशाच्या आर्थिक विकासाचा दृष्टीकोन म्हणून शाश्वत विकासाची व्याख्या केली जाऊ शकते. आर्थिक विकासाच्या नावाखाली, पर्यावरणाच्या हानीची किंमत जमिनीचा ऱ्हास, मातीची धूप, वायू आणि जल प्रदूषण, जंगलतोड इ.च्या रूपात दिली जाते. हे नुकसान वस्तू आणि सेवांच्या अधिक दर्जेदार उत्पादनाच्या फायद्यांपेक्षा जास्त असू शकते.

१.५ शाश्वत विकास उद्दिष्टे :

१. पर्यावरणीय समस्या कमी करणाऱ्या विकासाचा प्रचार करणे.
२. भावी पिढ्यांसाठी पर्यावरणाच्या गुणवत्तेशी तडजोड न करता सध्याच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करणे.

१.६ शाश्वत विकास साधण्यासाठी आवश्यक बाबी :

खालील मुद्द्यांचे पालन केल्यास शाश्वत विकास साधता येईल.

१. मानवी क्रियाकलापांवर मर्यादा घालून हे साध्य केले जाऊ शकते.
तंत्रज्ञानाचा विकास इनपुट
२. प्रभावी असावा आणि इनपुटचा वापर न करता.
३. उपभोगाचा दर मोक्षाच्या दरापेक्षा जास्त नसावा.
४. नूतनीकरणीय संसाधनांसाठी, वापराचा दर नूतनीकरणक्षम पर्यायांच्या उत्पादनाच्या दरापेक्षा जास्त नसावा.
५. सर्व प्रकारचे प्रदूषण कमी केले पाहिजे.
६. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा समंजस वापर करून हे साध्य करता येते.

१.७ संशोधनाचे महत्व :

प्रस्तुत संशोधनात पर्यावरण सुरक्षा आणि शाश्वत विकास यांच्यातील परस्पर संबंध अभ्यासण्यात आले आहेत.

१.८ संशोधनाचे उद्दिष्टे :

१. पर्यावरण सुरक्षा संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. पर्यावरण सुरक्षेची आवश्यकता अभ्यासणे.
३. शाश्वत विकास आणि पर्यावरण सुरक्षा यांच्यातील परस्पर संबंध अभ्यासणे.
४. शाश्वत विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या बाबींचे अध्ययन करणे.

१.९ निष्कर्ष :

१. पर्यावरण प्रदूषण रोखण्यासाठी पर्यावरणाचे संरक्षण करणे आवश्यक असल्याचे दिसते.
२. पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी मानवी प्रयत्नांची अत्यंत आवश्यकता असल्याचे दिसते.

३. पर्यावरणाचे संवर्धन केले तरच सजीव सृष्टीच्या समोरील आव्हाने कमी होतील असे दिसते.

४. पर्यावरण संरक्षण कार्यक्रम शाश्वत विकास संकल्पना प्रत्यक्ष व्यवहारात आणल्यास यशस्वी होईल असे दिसते.

१.१० संदर्भ :

१. घोरपडे तुषार, पर्यावरण परिस्थितीकी, २०२०.
२. सवदी ए. बी., भूगोल व पर्यावरण, २०२१.
३. Sustainable Development Program, UNO Report, 1975.
४. www.Wikipedia.com.
५. दैनिक लोकसत्ता वर्तमानपत्र, २०२१.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

भारतीय प्रशासन में हिंदी भाषा का व्यावहारिक महत्त्व

Dr.C.G.Kadekar
Hindi Department, Shankarrao Jawale Patil College, Lohara.
Dist : Osmanabad.
Mob No : 7875199525.

१.१ गोषवारा :

राजभाषा देश के भिन्न भिन्न भागों को एक सूत्र में पिराने का कार्य करती है इसके माध्यम से जनता न केवल अपने देश की नीतियों और प्रशासन को भलीभांति समझ सकती है, बल्कि उसमें स्वयं भी भाग ले सकती है। प्रजातंत्र की सफलता के लिए ऐसी व्यवस्था अत्यंत आवश्यक है। हिंदी भारत संघ की राजभाषा होने के साथ ही ग्यारह राज्यों और तीन संघ शासित क्षेत्रों की भी प्रमुख राजभाषा है। संविधान की आठवीं अनुसूची में शामिल अन्य इक्कीस भाषाओं के साथ हिंदी का एक विशेष स्थान है। देश में तकनीकी और आर्थिक समृद्धि के साथ-साथ अंग्रेजी पूरे देश पर हावी होती जा रही है। हिंदी को भारत में राजभाषा का दर्जा प्राप्त है। किसी भी भाषा को राजभाषा बनने के लिए उसमें सर्वव्यापकता, प्रचुर साहित्य रचना, बनावट की दृष्टि से सरलता और वैज्ञानिकता, सब प्रकार के भावों को प्रकट करने की सामर्थ्य आदि गुण होने अनिवार्य होते हैं। यह सभी हिंदी भाषा में हैं।

महत्वपूर्ण शब्द : *राजभाषा, प्रजातंत्र, अनुसूची, संविधान, तकनीकी, सर्वव्यापक, सरलता, वैज्ञानिकता आदी !*

१.२ प्रास्ताविक :

एक भाषा के रूप में हिंदी न सिर्फ भारत की पहचान है बल्कि यह हमारे जीवन मूल्यों, संस्कृति एवं संस्कारों की सच्ची संवाहक, संप्रेषक और परिचायक भी है। बहुत सरल, सहज और सुगम भाषा होने के साथ हिंदी विश्व की संभवतः सबसे वैज्ञानिक भाषा है जिसे दुनिया भर में समझने, बोलने और चाहने वाले लोग बहुत बड़ी संख्या में मौजूद हैं। यह विश्व में तीसरी सबसे ज्यादा बोली जाने वाली भाषा है जो हमारे पारम्परिक ज्ञान, प्राचीन सभ्यता और आधुनिक प्रगति के बीच एक सेतु भी है। हिंदी भारत संघ की राजभाषा होने के साथ ही ग्यारह राज्यों और तीन संघ शासित क्षेत्रों की भी प्रमुख राजभाषा है। संविधान की आठवीं अनुसूची में शामिल अन्य इक्कीस भाषाओं के साथ हिंदी का एक विशेष स्थान है। देश में तकनीकी और आर्थिक समृद्धि के साथ-साथ अंग्रेजी पूरे देश पर हावी होती जा रही है। हिन्दी देश की राजभाषा होने के बावजूद आज हर जगह अंग्रेजी का वर्चस्व कायम है। हिन्दी जानते हुए भी लोग हिन्दी में बोलने, पढ़ने या काम करने में हिचकने लगे हैं। इसलिए सरकार का प्रयास है कि हिन्दी के प्रचलन के लिए उचित माहौल तैयार की जा सके।

राजभाषा हिंदी के विकास के लिए खासतौर से राजभाषा विभाग का गठन किया गया है। भारत सरकार का राजभाषा विभाग इस दिशा में प्रयासरत है कि केंद्र सरकार के अधीन कार्यालयों में अधिक से अधिक कार्य हिंदी में हो। इसी कड़ी में राजभाषा विभाग द्वारा प्रत्येक वर्ष 14 सितंबर को हिंदी दिवस समारोह का आयोजन किया जाता है। 14 सितंबर, 1949 का दिन स्वतंत्र भारत के इतिहास में बहुत महत्त्वपूर्ण है। इसी दिन संविधान सभा ने हिंदी को संघ की राजभाषा के रूप में स्वीकार किया था। इस निर्णय को महत्व देने के लिए और हिन्दी के उपयोग को प्रचलित करने के लिए साल 1953 के उपरांत हर साल 14 सितंबर को हिन्दी दिवस मनाया जाता है। 14 सिंतबर, 2017 को राजभाषा विभाग द्वारा नई दिल्ली के विज्ञान भवन में हिंदी दिवस समारोह का आयोजन किया गया। इस अवसर पर राष्ट्रपति रामनाथ कोविन्द ने देश भर के विभिन्न मंत्रालयों / विभागों/ कार्यालयों के प्रमुखों को राजभाषा कार्यान्वयन में उत्कृष्ट कार्य हेतु पुरस्कृत किया गया। इस अवसर पर उन्होंने कहा, "हिन्दी अनुवाद की नहीं बल्कि संवाद की भाषा है। किसी भी भाषा की तरह हिन्दी भी मौलिक सोच की भाषा है। मुझे इस बात की खुशी है कि आज सरकार के कर्मचारियों तथा नागरिकों को मौलिक पुस्तक लेखन के लिए पुरस्कार दिये गये हैं।"

हिंदी दिवस के अवसर पर सरकारी विभागों में हिंदी की प्रतियोगिताएं भी आयोजित की जाती हैं। साथ ही हिंदी प्रोत्साहन सप्ताह का आयोजन किया जाता है। हिंदी के प्रयोग को बढ़ावा देने के लिए सरकार ने अनेक पुरस्कार योजनाएं शुरू की हैं।

सरकार द्वारा हिंदी में अच्छे कार्य के लिए "राजभाषा कीर्ति पुरस्कार योजना" के अंतर्गत शील्ड प्रदान की जाती है। हिंदी में लेखन के लिए राजभाषा गौरव पुरस्कार का प्रावधान है। आधुनिक ज्ञान विज्ञान में हिंदी में पुस्तक लेखन को प्रोत्साहन देने के लिए भी सरकार पुरस्कार प्रदान करती है। इन प्रोत्साहन योजनाओं से हिंदी के विस्तार को बढ़ावा मिल रहा है।

१.३ भारतीय प्रशासन में हिंदी भाषा का व्यावहारिक महत्त्व :

केंद्र सरकार के कार्यालयों में हिंदी का अधिकाधिक उपयोग सुनिश्चित करने हेतु भारत सरकार के राजभाषा विभाग द्वारा उठाए गए कदमों के परिणामस्वरूप कंप्यूटर पर हिंदी में कार्य करना अधिक आसान एवं सुविधाजनक हो गया है। इसी क्रम में राजभाषा विभाग द्वारा वेब आधारित सूचना प्रबंधन प्रणाली विकसित की गई है जिससे भारत सरकार के सभी कार्यालयों में हिंदी के उत्तरोत्तर प्रयोग से संबंधित तिमाही प्रगति रिपोर्ट तथा अन्य रिपोर्टें राजभाषा विभाग को त्वरित गति से भिजवाना आसान हो गया है। सभी मंत्रालयों और विभागों ने अपनी वेबसाइटें हिंदी में भी तैयार कर ली हैं। सरकार के विभिन्न मंत्रालयों एवं विभागों द्वारा संचालित जन कल्याण की विभिन्न योजनाओं की जानकारी आम नागरिकों को हिन्दी में मिलने से गरीब, पिछड़े और कमजोर वर्ग के लोग भी लाभान्वित होते हुए देश की मुख्यधारा से जुड़ रहे हैं। देश की स्वतंत्रता से लेकर हिन्दी ने कई महत्वपूर्ण उपलब्धियां प्राप्त की हैं। भारत सरकार द्वारा विकास योजनाओं तथा नागरिक सेवाएं प्रदान करने में हिंदी के प्रयोग को बढ़ावा दिया जा रहा है। हिंदी तथा प्रांतीय भाषाओं के माध्यम से हम बेहतर जन सुविधाएं लोगों तक पहुंचा सकते हैं। इसके साथ ही विदेश मंत्रालय द्वारा "विश्व हिंदी सम्मेलन" और अन्य अंतरराष्ट्रीय सम्मेलनों के माध्यम से हिंदी को अंतरराष्ट्रीय स्तर पर लोकप्रिय बनाने का कार्य किया जा रहा है। इसके अलावा प्रत्येक वर्ष सरकार द्वारा "प्रवासी भारतीय दिवस" मनाया जाता है जिसमें विश्व भर में रहने वाले प्रवासी भारतीय भाग लेते हैं। विदेशों में रह रहे प्रवासी भारतीयों की उपलब्धियों के सम्मान में आयोजित इस कार्यक्रम से भारतीय मूल्यों का विश्व में और अधिक विस्तार हो रहा है। विश्वभर में करोड़ों की संख्या में भारतीय समुदाय के लोग एक संपर्क भाषा के रूप में हिन्दी का इस्तेमाल कर रहे हैं। इससे अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर हिन्दी को एक नई पहचान मिली है। यूनेस्को की सात भाषाओं में हिंदी को भी मान्यता मिली है।

भारतीय विचार और संस्कृति का वाहक होने का श्रेय हिन्दी को ही जाता है। आज संयुक्त राष्ट्र जैसी संस्थाओं में भी हिंदी की गूंज सुनाई देने लगी है। पिछले वर्ष सितंबर माह में हमारे प्रधानमंत्री द्वारा संयुक्त राष्ट्र महासभा में हिंदी में ही अभिभाषण दिया गया था। विश्व हिंदी सचिवालय विदेशों में हिंदी का प्रचार-प्रसार करने और संयुक्त राष्ट्र में हिंदी को आधिकारिक भाषा बनाने के लिए कार्यरत है। उम्मीद है कि हिंदी को शीघ्र ही संयुक्त राष्ट्र की आधिकारिक भाषा का दर्जा भी प्राप्त हो सकेगा।

हिंदी आम आदमी की भाषा के रूप में देश की एकता का सूत्र है। सभी भारतीय भाषाओं की बड़ी बहन होने के नाते हिंदी विभिन्न भाषाओं के उपयोगी और प्रचलित शब्दों को अपने में समाहित करके सही मायनों में भारत की संपर्क भाषा होने की भूमिका निभा रही है। हिंदी जन-आंदोलनों की भी भाषा रही है। हिंदी के महत्त्व को गुरुदेव रवीन्द्र नाथ टैगोर ने बड़े सुंदर रूप में प्रस्तुत किया था। उन्होंने कहा था, 'भारतीय भाषाएं नदियां हैं और हिंदी महानदी'। हिंदी के इसी महत्व को देखते हुए तकनीकी कंपनियां इस भाषा को बढ़ावा देने की कोशिश कर रही हैं। यह खुशी की बात है कि सूचना प्रौद्योगिकी में हिन्दी का इस्तेमाल बढ़ रहा है। आज वैश्वीकरण के दौर में, हिंदी विश्व स्तर पर एक प्रभावशाली भाषा बनकर उभरी है। आज पूरी दुनिया में 175 से अधिक विश्वविद्यालयों में हिन्दी भाषा पढ़ाई जा रही है। ज्ञान-विज्ञान की पुस्तकें बड़े पैमाने पर हिंदी में लिखी जा रही है। सोशल मीडिया और संचार माध्यमों में हिंदी का प्रयोग निरंतर बढ़ रहा है। भाषा का विकास उसके साहित्य पर निर्भर करता है। आज के तकनीकी के युग में विज्ञान और इंजीनियरिंग के क्षेत्र में भी हिंदी में काम को बढ़ावा देना चाहिए ताकि देश की प्रगति में ग्रामीण जनसंख्या सहित सबकी भागीदारी सुनिश्चित हो सके। इसके लिए यह अनिवार्य है कि हिन्दी और अन्य भारतीय भाषाओं में तकनीकी ज्ञान से संबंधित साहित्य का सरल अनुवाद किया जाए। इसके लिए राजभाषा विभाग ने सरल हिंदी शब्दावली भी तैयार की है। राजभाषा विभाग द्वारा राष्ट्रीय ज्ञान-विज्ञान मौलिक पुस्तक लेखन योजना के द्वारा हिंदी में ज्ञान-विज्ञान की पुस्तकों के लेखन को बढ़ावा दिया जा रहा है। इससे हमारे विद्यार्थियों को ज्ञान-विज्ञान संबंधी पुस्तकें हिंदी में उपलब्ध होंगी। हिन्दी भाषा के माध्यम से शिक्षित युवाओं को रोजगार के अधिक अवसर उपलब्ध हो सकें, इस दिशा में निरंतर प्रयास भी जरूरी है।

हिंदी विश्व स्तर पर एक प्रभावशाली भाषा बनकर उभरी है और जितना अधिक हम हिंदी और प्रांतीय भाषाओं का प्रयोग शिक्षा, ज्ञान विज्ञान, प्रौद्योगिकी आदि में करेंगे, उतनी ही तेज गति से भारत का विकास होगा। भारत की संविधान सभा ने 14 सितंबर 1949 को भारत की राजभाषा के रूप में हिंदी को स्वीकार किया था। व्यावहारिक हिन्दी की भाषा सटीक, सुस्पष्ट, गम्भीर, वाच्यार्थ प्रधान, सरल तथा एकार्थक होती है। इसमें कहावतें, मुहावरे, अलंकार तथा उक्तियाँ आदि का जरा भी प्रयोग नहीं किया जाता है। इसकी भाषा संरचना में तटस्थता, स्पष्टता एवं निर्वेयक्तिकता स्पष्ट रूप से विद्यमान रहती है। कर्मवाच्य प्रयोग का बाहुल्य दिखाई देता है। वर्तमान दौर में तकनीकी के आगमन के बाद जनसंचार के विभिन्न माध्यमों में हिन्दी का वर्चस्व तेजी से बढ़ने लगा है। जनसंचार के इन माध्यमों की हिन्दी सामान्य बोलचाल के निकट होती है। लेकिन मानकता की दृष्टि से वह भी निधारित मापदण्ड पर सही नहीं ठहरती। इसका कारण है कि जनसंचार का मुख्य उद्दश्य समाज के विशाल वर्ग तक सामाजिक जीवन के विभिन्न क्षेत्रों की सूचना को सम्प्रेषण करना है और भारत जैसे विशाल राष्ट्र में सरल और सुबोध भाषा के द्वारा ही विशाल जनसमुदाय तक अभिव्यक्ति सम्भव हो सकती है। इसीलिए जनसंचार के माध्यमों में हिन्दी के अतिरिक्त अन्य भाषाओं के शब्दों का व्यावहारिक प्रयोग उसे मानकता से परे करता है।

इन रूपों के अतिरिक्त व्यापार, वाणिज्य, विधि, खेल आदि अनेक क्षेत्रों में हिन्दी के रूप पारिभाषिक के साथ-साथ स्वतंत्र भी थे। इन क्षेत्रों की अपनी विशिष्ट भाषा के कारण इसका प्रयोग सीमित रूप में ही किया जा सकता था। इन क्षेत्रों से सम्बन्धित लोगों में ही इस भाषा के अर्थ को समझने की क्षमता होती है। हिन्दी के इन विभिन्न रूपों और अनेक अन्य रूपों में भाषा का जो स्वरूप होता है वह कार्यालयी हिन्दी में प्रयुक्त नहीं होता। कार्यालयी हिन्दी इससे भिन्न पूर्णतः मानक एवं पारिभाषिक शब्दों को ग्रहण करके चलती है। कार्यालयी हिन्दी सामान्य रूप से वह हिन्दी है जिसका प्रयोग कार्यालयों के दैनिक कामकाज में व्यवहार में लिया जाता है। विभिन्न विद्वानों ने यह माना है कि चाहे वह किसी भी क्षेत्र का कार्यालय हो, उसमें प्रयोग में ली जाने वाली हिन्दी कार्यालयी हिन्दी ही कहलाती है। डॉ. डी.के. जैन का मत है कि-"वह हिन्दी जिसका दैनिक व्यवहार, पत्राचार, वाणिज्य, व्यापार, प्रशासन, विज्ञान एवं प्रौद्योगिकी, चिकित्सा, योग, संगीत, ज्योतिष, रसायनशास्त्र आदि क्षेत्रों में प्रयोग होता है, उसे कार्यालयी या कामकाजी हिन्दी कहा जाता है।" (प्रयोजनमूलक हिन्दी, पृष्ठ 9) इसी तरह डॉ. उषा तिवारी का मानना है कि "सरकारी कामकाज में प्रयुक्त होनें वाली भाषा को प्रशासनिक हिन्द्री या कार्यालयीन हिन्दी कहा जाता है। हिन्दी का वह स्वरूप जिसमें प्रशासन के काम में आने वाले शब्द, वाक्य अधिक प्रयोग में आते हों।

१.४ अनुसंधान का महत्त्व :
प्रस्तुत संशोधन में हिंदी भाषा का व्यावहारिक महत्त्व तथा प्रशासन प्रणाली में हिंदी भाषा के स्थान का अध्ययन किया गया है!

१.५ अनुसंधान के उद्देश :

१. दुनिया में हिंदी भाषा के स्थान का अध्ययन करना !
२. भारतीय राजभाषा के रूप में हिंदी भाषा की अहम भूमिका का पता लगाना !
३. प्रशासनिक व्यवहार में हिंदी भाषा का महत्त्व का अध्ययन करना !
४. हिंदी भाषा का वर्तमान महत्त्व तथा स्थान का अध्ययन करना !

१.६ निष्कर्ष :

१. हिंदी भाषा का दुनिया के महत्वपूर्ण देशों में महत्वपूर्ण स्थान दिखाई देता है !
२. भारत में राजभाषा के रूप में हिंदी भाषा को बहुत सन्मान दिया जाता है, यह दिखाई देता है !
३. कार्यालयीन भाषा तथा प्रशासनिक भाषा के रूप में हिंदी भाषा का इस्तेमाल होते हुये दिखाता है !
४. वर्तमान समय में हिंदी भाषा का महत्त्व अनन्यसाधारण है, ये स्पष्ट दिखाई देता है !

१.७ संदर्भ :

१. तिवारी उषा, प्रयोजनमूलक हिन्दी !
२. किरण प्रभा, व्यावहारिक हिंदी
३. त्रिपाठी विश्वनाथ, हिंदी अलोचना
४. चतुर्वेदी महेंद्र, व्यावहारिक हिंदी
५. www.mygov.in.
६. The Hindu, Daily Newspaper, 2020

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

युक्रेन-रशिया युद्धाचा परिणाम आणि भारताची भूमिका

सहा.प्रा. मोटे भैरवनाथ बब्रूवान
अर्थशास्त्र विभाग
शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय लोहारा

प्रस्तावना :

युक्रेन-रशिया युद्ध हे ८-९ वर्षांपासून चालू होते, ज्याला आपण 'हायब्रिड वॉर' (एकही गोळी न चालवता युद्ध पुकारणे) किंवा 'ग्रे झोन वॉर' (युद्ध नाही आणि शांतताही नाही) म्हणत होतो. त्या अंतर्गत युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण झाली होती. सायबर आक्रमणे होत होती, घुसखोरांना आत घुसवण्यात आले होते, खासगी लष्कराचा वापर केला जात होता. शेवटी रशियाने पारंपरिक युद्धाला प्रारंभ केला. प्रारंभी वाटले होते की, हे नुसतेच ढोंग आहे, खरे युद्ध चालू झालेले नाही; परंतु रशियाने हवाईदलाचा वापर केला, तोफांचा मारा चालू झाला, त्यांचे रणगाडे आत घुसले आणि नंतर खरोखरचे युद्ध चालू झाले. त्यांनी युक्रेनचे अनेक वायूतळ आणि लष्करीतळ नष्ट केले आहेत. एवढेच नाही, तर रशियाने चेर्नाेबिल अणूभट्टीवरही ताबा मिळवला. युक्रेनची राजधानी कीव याला रशियाच्या सैन्याने वेढा घातला आहे. या युद्धात युक्रेनचे सैन्य किती दिवस टिकेल ? याविषयी शंका आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. युक्रेन-रशिया युद्धाचा परिणाम याचा अभ्यास करणे.
2. युक्रेन-रशिया युद्धाचा भारताची भूमिकाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे त्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वृत्तपत्र, इंटरनेट या दुय्यम स्त्रोताचा प्रामुख्याने उपयोग केला आहे.

१. युक्रेनमधून विद्यार्थ्यांना परत आणणे भारतासमोर मोठे आव्हान !

हे युद्ध किती दिवस चालेल, याविषयी कुणीही सांगू शकत नाही. त्यामुळे आपण या युद्धाचा भारतावर काय परिणाम होणार आहे, याचे विश्लेषण करायला पाहिजे. युक्रेनमध्ये शिकायला गेलेल्या १८ सहस्र विद्यार्थ्यांपैकी ४ सहस्र विद्यार्थ्यांना परत आणण्यात आले आहे आणि १४ सहस्रांहून अधिक विद्यार्थी तेथे अडकले आहेत. हे सर्व विद्यार्थी तेथे वैद्यकीय शिक्षणासाठी गेले होते. त्यांना गुणवत्ता सूचीनुसार भारतीय वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये प्रवेश मिळाला नाही आणि खासगी महाविद्यालयांमध्ये वैद्यकीय शिक्षणासाठी प्रतिवर्षी अनुमाने २० लाख रुपये व्यय येतो. त्यामुळे ते युक्रेनला गेले. यासाठी तेथे अनुमाने ३ लाख रुपये वर्षाला फी आहे. तसेच तेथे रहाण्याचा व्यय भारताएवढाच आहे. त्यामुळे केवळ ४-५ लाख रुपयांमध्ये तेथे वैद्यकीय शिक्षण घेता येऊ शकते. त्यामुळे तेथे एवढ्या मोठ्या संख्येने विद्यार्थी शिक्षणाला जात असतात.

युक्रेनमधून हवाई मार्गाने विद्यार्थ्यांची सुटका करण्याचा मार्ग बंद झाला आहे. नुकतेच भारताचे पंतप्रधान मोदी रशियाचे राष्ट्राध्यक्ष पुतिन यांच्याशी बोलले. तेव्हा या विषयावरही चर्चा झाली. त्यातून जे पुढे येत आहे, ते असे आहे की, या विद्यार्थ्यांना हवाई मार्गाने परत आणणे कठीण दिसत आहे. हे युद्ध अधिक काळ चालले, तर या विद्यार्थ्यांना रस्त्याच्या मार्गाने शेजारच्या राष्ट्रांमध्ये नेण्यात येईल आणि तेथून त्यांना भारतात आणण्यात येईल. युक्रेनच्या शेजारी पोलंड आणि अन्य ३-४ राष्ट्रे आहेत. तेथे परिस्थिती सामान्य आहे. या देशांमध्ये हे विद्यार्थी जातील आणि तेथील सीमांवर पोचल्यावर भारतीय दूतावासाचे अधिकारी त्यांना साहाय्य करतील. युद्धभूमीच्या बाहेर असलेल्या लोकांनाच रस्त्याच्या मार्गाने जाता येणे शक्य आहे. ज्या भागात युद्ध चालू

आहे, तेथे स्वत:चे रक्षण करणे एवढेच अडकलेल्या विद्यार्थ्यांच्या हातात आहे. जोपर्यंत ते पश्चिमेकडील देशांमध्ये जाऊ शकत नाही, तोपर्यंत त्यांना मोठा त्रास सहन करावा लागणार आहे. आशा करूया की, युद्धाचा लवकर निर्णय लागून हे विद्यार्थीही लवकर भारतात परत येतील.

२. युद्धाचा वायू आणि खनिज तेल यांचा पुरवठा अन् मूल्य यांवर होणारा परिणाम !

भारत अनुमाने ८० टक्के कच्चे तेल आयात करतो. अरब, मेक्सिको, रशिया, आफ्रिकी देश आणि काही प्रमाणात अमेरिका येथून हे तेल आयात केले जाते. या युद्धामुळे तेलाचे मूल्य लगेचच वाढून ते प्रति बॅरल १०५ डॉलरपर्यंत पोचले आहे. भारत विविध राष्ट्रांकडून कच्चे तेल खरेदी करत असतो. यासंदर्भात भारताने 'लाँग टर्म कॉन्ट्रॅक्ट' (दीर्घकालीन करार) केलेले आहेत. असे असूनही तेलाच्या पुरवठ्यामध्ये अडथळा आला, तर त्याचे मूल्य वाढू शकते. आंतरराष्ट्रीय बाजारात तेलाचे मूल्य प्रचंड वाढले असतांनाही भारत तेलाचे मूल्य स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न करत आहे. सध्या चालू असलेल्या निवडणुका संपेपर्यंत तरी हे मूल्य वाढू दिले जाणार नाही.

भारताकडे खनिज तेलाचा ७० ते ८० दिवसांचा 'स्टॅट्रेजिक रिझर्व्ह' (आपत्कालिन ठेवलेला राखीव साठा) आहे. याचा अर्थ एवढे दिवस तेलाचा पुरवठा झाला नाही, तरी भारत या साठ्यामधून देशाला तेल पुरवू शकतो. त्यामुळे तेलाचे मूल्य स्थिर राहील. याखेरीज आंतरराष्ट्रीय समुद्रामध्ये कच्चे तेल घेऊन अनेक जहाजे येत असतात. त्यांच्याकडून तेल खरेदी केले, तर तेल स्वस्त दरात पडते. यासमवेतच भारत स्थानिक तेल उत्पादन वाढवण्याचा प्रयत्न करील. असे असले, तरी आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीवर एक देश म्हणून भारताचे नियंत्रण अल्प असते. त्यामुळे अशा संकटसमयी सर्वसामान्य भारतियांनी हातभार लावणे महत्त्वाचे आहे. आपण काही नियम आणि सूचना यांचे पालन केले, तर २५ ते ३० टक्के वायू आणि तेल वाचवू शकतो.

३. युद्धामुळे होणार्‍या व्यापारावरील परिणामांना तोंड देण्यास भारताने सावध राहणे आवश्यक !

भारताचा युक्रेन आणि रशिया यांच्याशी अल्प व्यापार आहे. काल भारताचा मुंबई शेअर बाजाराचा निर्देशांक ४ टक्क्यांनी, तर रशियाचा शेअर बाजार ५० टक्क्यांनी खाली आला. तसेच आंतरराष्ट्रीय शेअर बाजार त्याहूनही खाली आहे. या युद्धाचा भारतीय रुपयावर थोडाफार परिणाम होईल. रुपयाचे मूल्य उणे-अधिक होऊ शकते. भारताकडे प्रचंड प्रमाणात विदेशी चलन म्हणजे डॉलर्सचा साठा आहे. त्यामुळे या परिस्थितीचा रुपयावर विशेष परिणाम होण्याची शक्यता अल्प आहे. युरोप आणि अमेरिका हे रशियावर मोठ्या प्रमाणात निर्बंध लादत आहेत. या पार्श्वभूमीवर शस्त्रास्त्रांच्या किंमतीवर परिणाम होऊ शकतो. भारत आणि रशिया संयुक्तपणे 'ब्राह्मोस' नावाचे क्षेपणास्त्र सिद्ध करत आहेत. त्याची फिलीपिन्सकडून मोठ्या प्रमाणात मागणी मिळाली होती. त्याच्या निर्मितीवरही थोडाफार परिणाम होऊ शकतो.

४. भारताने चीनपासून सावध रहाणे आवश्यक !

या लढाईमध्ये भारताने सध्या तटस्थ भूमिका घेतलेली आहे; पण लक्षात घेतले पाहिजे की, रशियाची कृती ही अवैध होती. यावर आपण विशेष बोलत नसलो, तरी या सगळ्या गोष्टींवर चीन लक्ष ठेवून आहे. तज्ञांच्या मनात अशी भीती आहे की, ज्याप्रमाणे रशियाने युक्रेनच्या विरोधात दादागिरी केली आणि युरोप अन् जगातील सर्वांत मोठे लष्करी संघटन असलेले 'नाटो' (उत्तर अटलांटिक करार संघटना) यांचे त्याला सैनिकी प्रत्युत्तर देण्याचे धाडसही झाले नाही. 'नाटो'मध्ये लढण्याची क्षमता राहिली नाही, हे रशियाला समजले आहे. दुर्दैवाने ते चीनलाही कळलेले आहे. त्यामुळे चीन रशियासारखा प्रकार तैवानमध्ये करू शकतो का ? चीन भारताच्या लडाख आणि अरुणाचल प्रदेशमध्ये असा प्रकार करू शकतो का ? आणि केला, तर काय होईल ? तैवानचा विषय वेगळा आहे; पण चीनने असा प्रकार भारतात केला, तर तो रक्तबंबाळ होईल, एवढे नक्की.

५. भारताने संरक्षण क्षेत्रात आत्मनिर्भर होण्याशिवाय पर्याय नाही !

केवळ माहिती युद्ध आणि मानसिक युद्ध करून होत नाही. तुम्हाला पारंपरिक युद्धाचीही सिद्धता करावी लागते. त्यासाठी भारतीय सैन्य सदैव सिद्ध असते; परंतु त्यांना देशवासियांची साथ मिळणे आवश्यक आहे. हे युद्ध कधीपर्यंत चालेल, हे कुणीही सांगू शकत नाही; पण त्याच्या परिणामांना तोंड देण्यासाठी भारतियांना सदैव सिद्ध रहावे लागेल. चीनने भारतावर युद्ध लादले, तर भारताला लढण्यासाठी सिद्ध रहावे लागेल; कारण नाटो आणि अमेरिका हे अतिशय निष्क्रीय झाले आहेत. जर्मनीच्या

सैन्यप्रमुखाने सांगितले, “आमचे सैन्य युद्धासाठी सिद्ध नाही !” त्यामुळे भारतावर संकट आले, तर त्याला स्वतःच्या पायावरच उभे रहावे लागेल, हा या युक्रेन युद्धाचा सर्वांत मोठा धडा आहे.

संदर्भ:

१] - https://www.mearsheimer.com/wp-content/uploads/2019/06/Why-the-Ukraine-C...
२] - https://twitter.com/mironov_fm/status/1499092871265361927
३] - https://www.routledge.com/Public-Choice-Theory-and-the-Illusion-of-Grand...
४] - https://www.youtube.com/watch?v=_mDgH3dTR4w
५] - https://www.youtube.com/watch?v=K4xIfHzO0GI

रशिया - युक्रेन युद्ध आणि जग

Prof. Dr. Acharya V.D.
Dept. of Political Science,
Shankarrao Jawale Patil College, Lohara, Dist- Osmanabad.
Mob No : 9423581532
Email ID : acharyavd@rediffmail.com

१.१ प्रस्तावना :

सोव्हिएत रशियाचे (युएसएसआर) विघटन होऊन 15 नवीन देशांची निर्मिती झाली. या 15 देशांमध्ये युक्रेन आणि रशियाचाही समावेश होता. 1991 पूर्वी, सोव्हिएत रशिया जगातील कम्युनिस्ट गटाचे नेतृत्व करत होता आणि त्याची अमेरिकेशी जोरदार स्पर्धा होती.जगातील महासत्ता असलेला देश रशियाने (Russia) आपल्या शेजारी देश युक्रेनवर (Ukraine) क्षेपणास्त्रे डागायला सुरुवात केली तेव्हा युद्धाच्या भीतीने अनेक लोक घाबरले होते. विविध देशांत तणावाची स्थिती निर्माण झाली. काही वेळातच हे युद्ध असल्याचे स्पष्ट झाले. युक्रेन आणि रशियाच्या सीमा एकमेकांना मिळतात. युक्रेनलाही आपली ताकद वाढवण्यासाठी नाटोमध्ये सामील व्हायचे होते. युक्रेनने आपल्या भौगोलिक स्थितीचा फायदा घेत अमेरिकेला नाटोचे सदस्य बनवण्याची मागणी केली. युक्रेनचे राष्ट्राध्यक्ष गेल्सिन्की यांच्या या वागण्याने पुतिन चांगलेच चिडले होते. त्याने युक्रेन सीमेवर आपले सैन्य पाठवण्यास सुरुवात केली. रशियाच्या युक्रेनसोबतच्या तणावाचे हे तात्कालिक कारण आहे.

महत्वाचे शब्द : *सोव्हिएत, महासत्ता, अमेरिका, क्षेपणास्त्र, नाटो, युद्ध इत्यादी.*

१.१ प्रस्तावना :

ज्याप्रमाणे स्वतंत्र भारत आणि पाकिस्तान एकाच दिवशी अस्तित्वात आले. त्याचप्रमाणे रशियन प्रजासत्ताक आणि युक्रेनही एकाच दिवशी अस्तित्वात आले. हा दिवस 25 डिसेंबर 1991 होता. या दिवशी सोव्हिएत रशियाचे (युएसएसआर) विघटन होऊन 15 नवीन देशांची निर्मिती झाली. या 15 देशांमध्ये युक्रेन आणि रशियाचाही समावेश होता. 1991 पूर्वी, सोव्हिएत रशिया जगातील कम्युनिस्ट गटाचे नेतृत्व करत होता आणि त्याची अमेरिकेशी जोरदार स्पर्धा होती. त्यानंतर सोव्हिएत रशिया आणि अमेरिका यांच्यातील तीव्र शत्रुत्वाचा सामना करावा लागला, दोन्ही देश अनेकदा युद्धाच्या
टोकाला आले. 1945 ते 1991 हा काळ जग शीतयुद्ध म्हणून ओळखू लागला. पण अमेरिका या शर्यतीत विजयी झाली आणि 25 डिसेंबर 1991 रोजी यूएसएसआर 15 देशांमध्ये विभागली गेली. यामुळे अमेरिका संपूर्ण जगाचा पुढारी बनला.

1991 मध्ये ते अनेक भागांमध्ये विभागले गेले. रशियन नागरिकंमध्ये नाराजीची लाट पसरली. त्या वेळी रशियाची स्थिती खूपच कमकुवत होती. इच्छा नसतानाही त्याला आपल्या साम्राज्याचा ऱ्हास सहन करावा लागला. USSR च्या विघटनानंतरही, अमेरिकेची रशियावर दडपशाही राहिली. नाटो (नॉर्थ अटलांटिक ट्रीटी ऑर्गनायझेशन) या लष्करी संघटनेच्या माध्यमातून यूएसएसआरपासून विभक्त झालेल्या देशांना अमेरिकेने पोसण्यास सुरुवात केली आणि या देशांना आपल्या प्रभावाखाली घेण्यास सुरुवात केली. 1991 मध्ये, यूएसएसआरमधून विभक्त होत 15 देश बनले. हे देश आहेत आर्मेनिया, अझरबैजान, बेलारूस, एस्टोनिया, जॉर्जिया, कझाकिस्तान, किर्गिझस्तान, लाटविया, लिथुआनिया, मोल्दोव्हा, रशिया, ताजिकिस्तान, तुर्कमेनिस्तान, युक्रेन आणि उझबेकिस्तान. 2004 मध्ये, या 15 देशांपैकी 3, लॅटव्हिया, लिथुआनिया आणि एस्टोनिया नाटोचे सदस्य झाले. याचा अर्थ अमेरिका आता रशियाच्या गळ्यातला ताईत झाली होती. कारण बाल्टिक प्रदेशात असलेले हे तीन देश युएसएसआरमधून बाहेर पडले आणि त्यांच्या सीमा रशियाला मिळाल्या. नाटो देशांमध्ये एक करार आहे की, NATO च्या कोणत्याही एका देशावर हल्ला झाला तर NATO च्या सर्व सदस्यांनी त्याला स्वत:वर केलेला हल्ला समजला जाईल आणि लष्करी सामर्थ्याने प्रत्युत्तर देतील. नाटोमध्ये सध्या 30 देश आहेत. अशा प्रकारे अमेरिकेने नाटोच्या माध्यमातून रशियाला वेढा

घातला. युक्रेन आणि रशियाच्या सीमा एकमेकांना मिळतात. युक्रेनलाही आपली ताकद वाढवण्यासाठी नाटोमध्ये सामील व्हायचे होते. युक्रेनने आपल्या भौगोलिक स्थितीचा फायदा घेत अमेरिकेला नाटोचे सदस्य बनवण्याची मागणी केली. युक्रेनचे राष्ट्राध्यक्ष गेल्सिन्की यांच्या या वागण्याने पुतिन चांगलेच चिडले होते. त्याने युक्रेन सीमेवर आपले सैन्य पाठवण्यास सुरुवात केली. रशियाच्या युक्रेनसोबतच्या तणावाचे हे तात्कालिक कारण आहे.

१.३ रशिया - युक्रेन युद्धाचे कारणे :

रशिया उघडपणे युक्रेनचे पाश्चात्य जगाचे कठपुतळी असे वर्णन करतो. रशियाचे म्हणणे आहे की, अमेरिकेसह नाटो सदस्य देशांनी पूर्व युरोप आणि युक्रेनमध्ये त्यांच्या लष्करी कारवाया करणार नाहीत याची लेखी हमी द्यावी. युक्रेन हे कधीच स्वतंत्र राष्ट्र नव्हते, असेही पुतीन म्हणतात. जेव्हा अमेरिका नाटोच्या नावाखाली पूर्व युरोपमध्ये कारवाया वाढवत होती, तेव्हा पुतिनही गप्प बसले नाहीत. पुतिन यांनी आधीच सांगितले आहे की, जर ते त्यांच्या नियंत्रणाखाली असतील तर ते यूएसएसआरचे विघटन उलटवून टाकतील. पुतिन यांचा रशियाच्या राजकारणात 1999 मध्ये प्रवेश झाला होता. यानंतर ते 2000 मध्ये राष्ट्रपती झाले. तेव्हापासून ते 1991 ची कथित 'ऐतिहासिक चूक' सुधारण्यात मग्न आहेत. पुतिन यांनी 1999 मध्ये चेचन्याला रशियाशी जोडले. तेव्हापासून, पुतिन युएसएसआरचे प्राचीन वैभव प्राप्त करण्यात गुंतले आहेत. आज पुतिन यांनी जे धोरणात्मक पाऊल उचलले आहे, तेच पाऊल पुतिन यांनी 2008 मध्ये केले होते. युएसएसआरचा भाग असलेल्या जॉर्जियाच्या दोन राज्यांना त्यांनी स्वतंत्र देश म्हणून मान्यता दिली आणि तेथे आपले लष्करी तळ बनवले. 2014 मध्ये, पुतिन यांनी युक्रेनचा भाग असलेल्या क्रिमियाला ताब्यात घेतले. क्रिमिया हा काळ्या समुद्रातील एक प्रदेश आहे. हे युक्रेन आणि रशिया या दोन्ही देशांच्या जवळ आहे. येथील बहुसंख्य लोक रशियन भाषा बोलतात. पुतिन यांनी प्रथम येथे रशिया समर्थक सरकार बनवले, नंतर आपले सैन्य पाठवून हा भाग ताब्यात घेतला.

क्रिमियावरील रशियाच्या ताब्यामुळे अमेरिका आणि नाटो तणावात होते. रशियाला रोखले नाही, तर युक्रेनचे स्वतंत्र अस्तित्वही धोक्यात येऊ शकते, हे अमेरिकेला समजले. त्यामुळेच युक्रेनला नाटोमध्ये सामावून घेण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. यावर पुतिन यांचा विरोध होता. खरं तर, युक्रेनच्या लोकसंख्येवर रशियाचा मोठा प्रभाव आहे. येथे पाचपैकी एक जण रशियन बोलतो. येथे रशियाचा सांस्कृतिक प्रभाव आहे. जर आपण युक्रेनच्या पूर्वेकडील भागाबद्दल बोललो तर येथील लोक स्वतःला रशियाच्या जवळचे समजतात तर पश्चिमेकडील लोक स्वतःला युरोपच्या जवळचे समजतात. हा या देशातील वर्चस्वाचा लढा आहे. युक्रेनचा पूर्व भाग रशियाला लागून आहे आणि इथले लोक रशियन बोलतात तर पश्चिमेकडे ते अगदी उलट आहे.

रशियाचा असा दावा आहे की त्याला युक्रेनमधील लोकांना युक्रेनच्या जुलूमशाहीपासून मुक्त करायचे आहे. 24 फेब्रुवारी रोजी, युक्रेनची राजधानी कीवमध्ये पहाटे बॅलिस्टिक क्षेपणास्त्रांनी हल्ला करायला सुरुवात केली, तेव्हा रशियाने पुन्हा एकदा सांगितले की ते युक्रेनच्या लोकांना मुक्त करण्यासाठी हा हल्ला करत आहे आणि शहरे ताब्यात घेण्याचा त्यांचा हेतू नाही.राष्ट्राध्यक्ष पुतिन यांनी प्रथम युक्रेनच्या लुहान्स्क आणि डोनेस्तक या दोन प्रदेशांना स्वतंत्र देश म्हणून मान्यता दिली. हे दोन्ही प्रदेश युक्रेनच्या पूर्वेकडील भागात आहेत. येथे रशिया रणनीती अंतर्गत फुटीरतावादी शक्तींना समर्थन देतो, या प्रदेशाचे रशियाच्या ऐतिहासिक प्रजासत्ताकाचा भाग असल्याचे उघडपणे वर्णन करतो. या रणनीतीवर काम करताना, पुतिन यांनी 21 फेब्रुवारी रोजी युक्रेनच्या दोन प्रदेशांना सार्वभौम राष्ट्र म्हणून मान्यता दिली.

१.४ रशिया व युक्रेन युद्ध आणि जग :

रशिया 146 दशलक्ष लोकसंख्येसह एक प्रचंड देश असताना, त्याच्या अर्थव्यवस्थेला जागतिक अर्थव्यवस्थेत मर्यादित महत्त्व आहे. तथापि, ते तेल, वायू आणि कच्च्या मालाचा प्रमुख पुरवठादार आहे. युरोपियन अर्थव्यवस्थेवर रशियाचा प्रभाव अमेरिकेपेक्षा कितीतरी जास्त लक्षणीय असण्याची शक्यता आहे. युरोपातील चाळीस टक्के नैसर्गिक वायू आणि 25 टक्के तेल रशियातून येते. युरोपीय नेत्यांनी पुतीन यांच्यावर पुरवठा कमी केल्याचा आरोप आधीच केला आहे. साथीच्या रोगांच्या पुरवठ्यातील अडथळ्यांमुळे एका दशकाहून अधिक काळातील सर्वोच्च पातळीवर फुगलेल्या अन्नधान्याच्या किमतींवर

आणखी परिणाम होण्याची शक्यता आहे. रशिया हा जगातील सर्वात मोठा गहू पुरवठादार आहे आणि एकूण जागतिक निर्यातीच्या जवळपास एक चतुर्थांश हिस्सा युक्रेनचा आहे. इजिप्त आणि तुर्की सारख्या काही देशांवर गंभीर परिणाम होण्याची शक्यता आहे कारण त्यांच्या 70 टक्के धान्याची आयात याच प्रवाहातून होते.

तुर्की आधीच आर्थिक संकटात असल्याने प्रचंड दबावाखाली असेल. युक्रेन 'ब्रेडबास्केट ऑफ युरोप' आपल्या 40 टक्क्यांहून अधिक गहू आणि मका मध्य पूर्व किंवा आफ्रिकेत पाठवते. दरम्यान, युद्धाच्या पहिल्या दिवशीच तेलाच्या किंमती वाढल्या असून ब्रेंटने 2014 नंतर प्रथमच 100 डॉलर प्रति बॅरलचा टप्पा ओलांडला आहे. ज्या सोन्याच्या किमतीत वाढ होण्याची शक्यता वर्तवली जात होती, त्यात आधीच वाढ झाली आहे. पॅलेडियम, ऑटोमोटिव्ह एक्झॉस्ट सिस्टम आणि मोबाईल फोनमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या धातूच्या किंमती देखील रशियावरील निर्बंधांमुळे वाढू शकतात, जे धातूचा सर्वात मोठा निर्यातदार आहे. त्यामुळे साहजिकच संपूर्ण जगाला रशिया व युक्रेन यांच्या युद्धाची झळ पोहचेल.

१.५ संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. रशिया व युक्रेन संबंधाचा आढावा घेणे.
२. रशिया व युक्रेन युद्धास जबाबदार कारणांचा शोध घेणे.
३. रशिया व युक्रेन युद्धात अमेरिकेची असणारी भूमिका अभ्यासणे.
४. जगाच्या संदर्भात रशिया व युक्रेन युद्धाचे अध्ययन करणे.

१.६ निष्कर्ष :

१. युक्रेन हा सोव्हिएत रशियाचा एक भाग असल्याने रशियाला युक्रेन मध्ये इतर देशांचा हस्तक्षेप मान्य नसल्याचे दिसते.
२. नाटो मधील युक्रेनची सहभागी होण्याची इच्छा रशिया व युक्रेन यांच्या युद्धामागील मुख्य कारण असल्याचे दिसते.
३. नाटो व अमेरिकेने युक्रेन युद्धात प्रत्यक्ष सहभाग घेतला नाही असे दिसते.
४. खाद्य पदार्थ व ऊर्जा क्षेत्रावर रशिया व युक्रेन यांचा प्रभाव असल्याने या युद्धाचे पडसाद संपूर्ण जगावर पडल्याचे दिसून येते.

१.७ संदर्भ :

१. खन्ना व्ही.एन. , आंतरराष्ट्रीय संबंध.
२. पाटील वी.बी., आंतरराष्ट्रीय संबंध.
३. तोडकर बी. डी., आंतरराष्ट्रीय संबंध.
४. देवळाणकर शैलेंद्र, समकालीन जागतिक राजकारण.
५. The Economics Times Daily Newspaper, 2022.

वर्तमानकाळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण : एक अभ्यास

Dr Panjab Shivharrao Padul.
Section officer,
Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.
Email ID : pspadul@gmail.com
Mob. 8975055555.

१.१ गोषवारा :

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताने अलिप्ततावादी धोरणाचा अवलंब केला. ज्यावेळेस संपूर्ण जग दोन बाजूंमध्ये विभागले जात होते त्यावेळेस कोणतीही बाजू न निवडण्याचे भारताने ठरवले. दोन शतके भारत परकीय सत्तेच्या अधिपत्याखाली होता. परिणामी जागतिक स्तरावर महासत्तांच्या संघर्षात आपले स्वातंत्र्य कोणाच्यातरी अधीन राहून गमावणे भारतीय नेत्यांना पटणारे नव्हते. इंडो-पॅसिफिक सागरी क्षेत्र आणि नव्याने उदयास येत असलेली ऑस्ट्रेलिया, भारत, जपान आणि अमेरिका यांची चतुर्भुज युती म्हणजेच क्वाड ही भारताच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधातील मोठी विसंगती असल्याचे मानले जात आहे. इंडो पॅसिफिक प्रदेश आणि क्वाड यांचे विरोधक आणि समर्थक या दोघांचेही याबाबतीत एकमत झाले आहे. अलिप्ततावादी धोरण आणि लष्करी स्वायत्तता ही दोन तत्वे प्रदीर्घ काळ भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा अविभाज्य भाग होती. आता इंडो-पॅसिफिक आणि क्वाडच्या निमित्ताने भारत या तत्वांपासून काहीसा दूर जात चालला आहे. यावर काही प्रमाणात टीका होत असली तरी याचे स्वागतही केले जात आहे. सध्या भारत त्याच्या पारंपरिक अलिप्ततवादी धोरणापासून दूर जात एका वेगळ्या प्रकारे परराष्ट्र धोरणाची आखणी करत आहे. असे असले तरीही आजूबाजूच्या आशियाई देशांना क्वाडचे महत्व पटवून देणे हे आव्हानात्मक असणार आहे. क्वाड आणि चीन यांच्यातील संघर्षाबाबत आशियात मोठ्या प्रमाणावर चिंतेचे वातावरण आहे. आशियातील ही नवी दरी समजून घेत अनेक देशांनी अलिप्ततवादी धोरणाचा अवलंब केला आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर भारताला जी चिंता वाटत होती त्याप्रकारची चिंता आता या देशांनाही आहे.

महत्वाचे शब्द *: अलिप्तवादी, महासत्ता , ऑस्ट्रेलिया, जपान, अमेरिका, इंडो - पॅसिफिक, चीन, आशिया इत्यादी.*

१.२ प्रस्तावना :

भारताचे प्राचीन काळापासून जगातील इतर देशांशी सौहार्दाचे संबंध होते. पण ब्रिटिश राजवटीमध्ये त्यांच्या वसाहतवादी हेतूने प्रेरित परराष्ट्र धोरणामुळे भारताच्या इतर देशांशी असणाऱ्या संबंधामध्ये बदल झाला. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची स्थूल जडणघडण स्वातंत्र्यपूर्व काळातच झाली. ब्रिटिशांच्या परराष्ट्र धोरणावर टीका करून राष्ट्रीय चळवळीतील धुरिणांनी सार्वभौमत्व, प्रादेशिक अखंडता आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्व या तत्त्वांवर आधारित परराष्ट्र धोरणाचा पुरस्कार केला. स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून ते आजपर्यंत देशाच्या परराष्ट्र धोरणनिर्मितीवर पंतप्रधानांचा विशेष प्रभाव दिसून येतो. स्वातंत्र्यानंतर पहिले पंतप्रधान व परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार नेहरू यांनी ब्रिटिशांच्या परराष्ट्र धोरणातील कटू अनुभवापासून बोध घेत देशाचे परराष्ट्र धोरण आखले. अलिप्ततावाद, वसाहतवाद आणि साम्राज्यवादाला विरोध, वर्णद्वेष विरोध, जागतिक शांतता, प्रादेशिक सहकार्य, नि:शस्त्रीकरणाला पाठिंबा ही भारतीय परराष्ट्र धोरणाची तत्त्वे आहेत. स्वातंत्र्यानंतर देशाची स्थिती बिकट होती. पाकिस्तान अमेरिकाप्रणीत लष्करी गटात सामील झाला व साम्यवादी सोव्हिएत रशियाच्या तत्कालीन नेतृत्वाला भारतातील नेतृत्व बुझ्रा वाटत होते. तसेच भारतीय नेत्यांनाही साम्यवादातील अतिरेक मान्य होण्यासारखे नव्हते. यामुळे भारताने कोणत्याही गटाशी आपली बांधिलकी न दाखवता अलिप्ततावादाचा पुरस्कार केला. भारताच्या या धोरणाचा पुढे लाभही झाला. कारण देशाला दोन्ही महासत्तांकडून सहकार्य मिळाले. भारताने वसाहतवादाचा विरोध करून आशिया, लॅटिन अमेरिका व आफ्रिकेतील राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्य लढ्याला पाठिंबा दिला. तसेच आर्थिक साम्राज्यवादाला विरोध करून समानता व पारदर्शता यावर आधारित नवीन आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्थेची (NIEO) मागणी केली.

पाकिस्तान व चीनशी झालेल्या युद्धानंतर व भारताच्या पाश्चिमात्य देशांशी असणाऱ्या असमान संबंधामधून नेहरूप्रणीत आदर्शवादी परराष्ट्र धोरणाच्या मर्यादा दिसून आल्या. इंदिरा गांधींच्या काळामध्ये परराष्ट्र धोरणामध्ये आदर्शवाद ते वास्तववाद असा बदल झाला. वाढती सन्यशक्ती व वेगाने आकार घेत असलेला आण्विक कार्यक्रम, बांग्लादेशाच्या निर्मितीतील भूमिका, शांततामय आण्विक चाचणी, अण्वस्त्रप्रसार बंदी (NPT) करारावर सही करण्यास नकार व भारत व सोव्हिएत रशिया यांच्यातील करार हा बदल दर्शवतो. नव्वदच्या दशकामध्ये सोव्हिएत रशियाचे पतन, शीतयुद्धाची समाप्ती झाली. याचवेळी भारत आर्थिक संकटातून वाटचाल करत होता. परिणामी, जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या माध्यमातून अमेरिकेच्या संपर्कात यावे लागले. यानंतर भारताने एलपीजी मॉडेलचा अंगीकार करून अर्थव्यवस्था खुली केली. या घटनेमुळे भारताचे परराष्ट्र धोरण व्यूहात्मक बाबींकडून भू-आर्थिक बाबींकडे झुकले. या संरचनात्मक बदलामुळे भारताची परकीय मदतीकडून थेट परकीय गुंतवणुकीकडे वाटचाल सुरू झाली. याचवेळी भारताने 'पूर्वेकडे पहा' या धोरणाचा (Look East Policy) अंगीकार केला. यावेळी पूर्व आशियायी देशांमध्ये वेगाने आर्थिक विकास घडून येत होता. यामुळे पर्यटन, व्यापार आणि आर्थिक सहकार्य यांना चालना देण्याचा प्रयत्न होता. यानंतर 'गुजराल सिद्धांता'च्या साहाय्याने शेजारील देशांशी देवाणघेवाणीची अपेक्षा न करता संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न होता. यामुळे बांग्लादेशासोबत गंगा पाणी वाटप करार झाला. यानंतरचा कालखंड 'प्रबुद्ध राष्ट्रीय हिता'ने (Enlightned National Interest) प्रेरित होता. भारताने १९९८मध्ये अणू चाचण्या केल्या, इस्रायलशी संबंध प्रस्थापित केले व सोबतच पश्चिम आशियायी राष्ट्रांबरोबर ऊर्जा राजनय सुरू ठेवला. भारताने नेहमी बहुध्रुवी जागतिक व्यवस्थेचा पुरस्कार केला. BRICS, IBSA, G20, G4आदी संस्थांद्वारे उदयोन्मुख आर्थिक सत्तांबरोबर सहकार्याला बळ देण्याचा प्रयत्न केला. तसेच अमेरिका-भारत अणुकरारानंतर अमेरिकेशीही जवळचे संबंध प्रस्थापित केले.

केंद्रातील भाजपप्रणीत सरकारचा परराष्ट्र धोरणावर अधिक भर आहे. नरेंद्र मोदींच्या नव्या मंत्रिमंडळामध्ये परराष्ट्र धोरण व राष्ट्रीय सुरक्षा या विषयांशी निगडित पदांचा भार या क्षेत्रातील तज्ज्ञ नोकरशहांकडे दिला आहे. याचाच अर्थ सरकारच्या दृष्टीने आंतरराष्ट्रीय संबंध, परराष्ट्र धोरण व राजनय हे महत्त्वपूर्ण विषय आहेत. मात्र या सरकारने यूपीए सरकारची धोरणे तशीच पुढे चालू ठेवली आहेत. त्यांचा कल पाश्चिमात्य राष्ट्रांकडे झुकलेला दिसतो. तसेच शेजारील देशांशी संबंधांना खूप महत्त्व दिले आहे. भारताच्या 'नेबरहूड फर्स्ट' या धोरणाने सध्या वेग घेतला आहे. कारण दक्षिण आशियातील श्रीलंका, बांगलादेश, भूतान आणि मालदीव या देशांमध्ये सध्या भारतीय राज्याला व धोरणाला अनुकूल असे राजकीय पक्ष व नेते सत्तेत आहेत. उदा. बांग्लादेश जमीन हस्तांतरणाचा करार, सागरमाला, मौसम या परियोजनांवरून राष्ट्रीय सत्तेवर भर दिला जात असल्याचे स्पष्ट होते. देशांतर्गत आणि परराष्ट्र धोरणांच्या व्यापक एकीकरणाचा दृष्टिकोन दिसत आहे. उदा. मेक इन इंडिया, पंतप्रधान परदेश दौऱ्यामध्ये योग, भारतात रुजलेली बौद्ध व इस्लामिक संस्कृतीची परंपरा यावर भर देतात. यावरून सॉफ्ट पॉवर वाढवण्याकडे कल दिसून येतो. पूर्वीच्या 'लुक ईस्ट पॉलिसी'ऐवजी 'ॲक्ट ईस्ट' धोरण व 'लुक वेस्ट' धोरणाचे सूतोवाच केले आहे. भारत हा जगातील सर्वाधिक ऊर्जा वापर करणाऱ्या देशांपकी आहे. परिणामी, 'ऊर्जा सुरक्षा' हा भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा सर्वोच्च बिंदू बनला आहे. सध्याच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये सातत्याबरोबर बदलांची काही लक्षणे दिसत आहेत. यामध्ये व्यापाराबरोबर सुरक्षा, संस्कृती, भू-राजकीय व भू-सामरिक स्वरूपाचे विषय फार महत्त्वाचे आहेत.

१.३ वर्तमानकाळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण :

कोविडचा उगम चीनमधून झाला आणि त्यावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी चीनने वेळीच पावले उचलली नाहीत. तसेच या संकटाचा लाभ उठवत चीन भारतासह अनेक शेजारी देशांशी असलेल्या सीमावादांमध्ये आक्रमक भूमिका घेताना दिसत आहे. परिणामस्वरूप जागतिक जनमत सध्या चीनच्या विरोधात गेले आहे. चीनचे वर्तन सुधारण्यासाठी किंवा त्याला धडा शिकवण्यासाठी जग नवीन मांडणी करत आहे. आगामी जागतिक संरचनेत भारताला अधिक व्यापक भूमिका वठवण्याची संधी प्राप्त होत आहे. त्या पार्श्वभूमीवर आंतरराष्ट्रीय व्यवहारात भारताने आजवर केलेल्या वाटचालीचा थोडक्यात आढावा घेणे उद्बोधक ठरू शकते. स्वातंत्र्यापूर्वी साधारण २०० वर्षे भारत ब्रिटिशांच्या आणि त्यापूर्वी अनेक शतके अन्य राजवटींच्या गुलामगिरीत असल्याने स्वतंत्र परराष्ट्र धोरणाची आखणी आणि अंमलबजावणी करू शकला नव्हता. आधुनिक अर्थाने स्वतंत्र,

सार्वभौम राष्ट्र म्हणून भारताचे अस्तित्व १९४७ सालापासून सुरू झाले. स्वातंत्र्यानंतर देशाची अखंडता, एकात्मता, सुरक्षितता सुनिश्चित करणे हे कोणत्याही केंद्रीय शासनव्यवस्थेचे आद्य कर्तव्य. त्यानंतर नागरिकांच्या मूलभूत भौतिक गरजा भागवून त्यांना सर्वांगीण विकासासाठी सुयोग्य भवतालाची निर्मिती करणे गरजेचे ठरते. या मार्गावर वाटचाल करताना देशाच्या नैसर्गिक आणि मानवी साधनसंपदेच्या मर्यादा लक्षात घेता कोणताही देश पूर्णपणे स्वयंपूर्ण असू शकते नाही किंवा तो अन्य देशांपासून पूर्णपणे फटकून राहू शकत नाही. त्याला आपल्या गरजा, आशा-आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी अन्य देशांची मदत घ्यावी लागते, त्यांच्याशी विविध प्रकारची देवाण-घेवाण करावी लागते आणि त्यातूनच आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा पाया तयार होतो.

केंद्रात २०१४ साली नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील सरकार अस्तित्वात आल्यानंतर परराष्ट्र व्यवहारांत थोडे नवचैतन्य आल्याचे दिसले खरे, मात्र लवकरच या बाबतीत भ्रमनिरास झालेला जाणवले. मोदी यांनी त्यांच्या शपथविधीसाठी शेजारी देशांच्या नेत्यांना आमंत्रित केले होते. पण त्यातील सकारात्मकता पाकिस्तानच्या दहशतवादी हल्ल्यांनी नष्ट केली. मोदींनी पंतप्रधान म्हणून पहिला अधिकृत दौरा केला तो नेपाळचा. पण आज तोच नेपाळ चीनच्या कह्यात जाऊन भारतीय भूप्रदेशावर हक्क सांगत आहे. बांगलादेश, म्यानमार, श्रीलंका, मालदीव या देशांत चीनचा प्रभाव वाढत आहे. नेहरूंच्या काळात परराष्ट्र व्यवहारांत जसा त्यांच्या वैयक्तिक करिष्म्याचा वाटा होता तसाच मोदीही निर्माण करू पाहत आहेत. पण या दोघांनाही त्यात अपयश आल्याचे दिसते. मोदींनी परदेशी नेत्यांच्या भेटीत उठसूट त्यांना मिठ्या मारल्या. याने प्रसारमाध्यमांना खुसखुशीत खाद्य मिळत असले तरी परराष्ट्र धोरणाला काही पोषण मिळत नाही, हे दिसून आले आहे. ट्रम्प यांना मिठ्या मारूनही त्यांनी व्हिसा धोरणात भारताला फटका दिला. अमेरिकेच्या अधिक जवळ जाताना भारताला इराणसारखा मित्र दुखवावा लागत आहे. तेथून होणारा खनिज तेलपुरवठा बंद झाला आहे आणि तेथील चाबहारसारख्या महत्त्वाच्या प्रकल्पांचे भवितव्य अनिश्चित झाले आहे. चीनचे अध्यक्ष शी जिनपिंग यांनाही मोदींनी झोपाळ्यावर बसवून अलिंगन दिले. पण त्याच वेळी चीन लडाखमध्ये घुसखोरी करत होता. त्यामुळे चीनबाबत नेहरूंप्रमाणेच मोदींनीही हात पोळून घेतले आहेत. लडाखमध्ये झालेली चूक निस्तरण्यासाठी आता कितीही प्रयत्न केले तरी झालेले नुकसान भरून येत नाही. अमेरिकेच्या अधिक जवळ जाण्याने रशियाही भारतावर नाराज होत आहे. रशियाने आता पाकिस्तानला शस्त्रपुरवठा सुरू केला आहे. तसेच तो चीनच्या अधिक जवळ जात आहे. गेल्या काही वर्षांत भारताचे परराष्ट्र धोरण काहीसे वास्तववादी होताना दिसते. इतकी वर्षे इस्त्रायलशी चांगले संबंध असूनही तेलपुरवठादार अरब देशांना नाखुश करावे लागू नये म्हणून भारताने इस्त्रायलच्या संबंधांना अधिकृत मान्यता दिली नव्हती. ती आता देण्यात आली. हे थोडे वास्तवात येण्याचे लक्षण. मात्र, परराष्ट्र धोरणातील कल्पनाविलास अद्याप पूर्णपणे संपलेला नाही. अलिप्तवादाची जागा आता 'स्ट्रॅटेजिक ऑटोनॉमी'ने (व्यूहात्मक स्वायत्तता) घेतली आहे. म्हणजे सामरीक किंवा व्यूहात्मक निर्णय घेताना अन्य देशांचा दबाव येऊ न देता स्वायत्तपणे निर्णय घेणे. पण, देश जोपर्यंत आर्थिक, औद्योगिक, संरक्षण, संशोधन आणि ऊर्जा आदी क्षेत्रांत स्वयंपूर्ण बनत नाही, तोपर्यंत 'स्ट्रॅटेजिक ऑटोनॉमी' या संकल्पनेला काही अर्थ नाही.

१.४ निर्णायक वळणावर असणारे भारताचे परराष्ट्र धोरण :

सोविएत रशियाच्या पतनानंतर, भारताने लष्करी सहकार्यासाठी अमेरिकेसोबत संबंध सुधारण्याचे प्रयत्न सुरू केले. युनिपोलर किंवा एकध्रुवीय जगातील अमेरिकेच्या कृतींबाबत भारताला साशंकता होती. म्हणूनच रशियाच्या पुढाकाराने निर्माण झालेल्या स्ट्रेटेजिक त्रिकोणामध्ये भारताने चीनसह सहभाग घेतला. अर्थात पुढे यात ब्राझील आणि दक्षिण आफ्रिका जोडले गेल्याने ब्रिक्सचा उदय झाला. २००० मध्ये चीनच्या वाढत्या हालचाली आणि भारताच्या भूमी आणि सागरी सीमांवरील कारवाया लक्षात घेता संरक्षण आणि सुरक्षा सहकार्याच्या मुद्द्यांवर भारताने अमेरिकेची मदत घेतली. अमेरिकेपासून लष्करी स्वायतत्ता मिळवण्यासाठी भारताचा रशिया आणि चीनकडे अधिक कल होता. पण चीनच्या वाढत्या प्रभावामुळे निर्माण झालेली परिस्थिती सुधारण्यासाठी भारत-अमेरिका यांच्यातील संबंध सुधारत गेले. भारतासंबंधीचे हे चित्र उर्वरित आशियाच्या बाबतही दिसून आले आहे. आशियातील काही देशांनी अमेरिकेशी हातमिळवणी केली आहे. पण हा अपवाद वगळता इतर सर्व देशांनी स्वतंत्र राहण्याचे आणि स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्याचे धोरण अनुसरले आहे. चीनने परिस्थितीनुसार बाजू निवडण्याचे धोरण अनुसरले. आधी सोविएत रशिया आणि मग अमेरिका यांच्याशी जोडून घेण्याचा चीनने निर्णय घेतला. काही देशांनी अलिप्ततावादी

धोरणाचा अवलंब केला. परंतु त्या देशांसाठी अलिप्ततावाद आणि इतर देशांना पाठिंबा यांच्यातील रेषा पुसट होती. भारताने २०२० मध्ये भारतीय राष्ट्रावादाचे दर्शन जगाला घडवले आहे आणि त्यामुळे चीन राष्ट्रावादाला एक मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे. चीनच्या सीमेवर घटनांना वेग येत असला तरीही आशियाई राष्ट्रवाद हा बळकट आहे. अमेरिकेतील काही लोकांच्या मते 'राष्ट्रवाद' हा एकप्रकारे शाप आहे. पण आशियातील लढाईत राष्ट्रवाद हे एक प्रभावी शस्त्र ठरणार आहे. क्वाडचे यश दोन महत्वाच्या गोष्टींवर अवलंबून आहे. एक म्हणजे चीनवरील वाढत्या आर्थिक अवलंबित्वाला पर्याय निर्माण करणे आणि दुसरे म्हणजे चीनकडून राजकीय आणि सुरक्षा समर्थन मिळणाऱ्या आशियाई देशांसाठी राजकीय आणि आर्थिक सुरक्षिततेचे वातावरण निर्माण करणे.

केंद्रातील नवीन शासनाचा परराष्ट्र धोरणावर सर्वाधिक भर आहे. मेक इन इंडिया, डिजिटल इंडिया, क्लीन इंडिया यासारख्या महत्त्वाकांक्षी प्रकल्पांना परराष्ट्र धोरणाशी जोडले गेले आहे. हे प्रकल्प यशस्वी करण्यासाठी परराष्ट्र धोरण आणि राजनयाचा साधन म्हणून वापर होतो. भारताच्या आर्थिक विकासात परकीय भांडवलाचे वाढते महत्त्व लक्षात घेता असे भांडवल आकर्षित करण्यासाठी परराष्ट्र धोरण वापरले जात आहे. त्या दृष्टिकोनातून पंतप्रधान व राष्ट्रपती आपल्या दौऱ्यांची आणखी करीत आहेत. हे केवळ भारतातच घडत आहे, असे नाही, तर जगातील बहुसंख्य विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रे परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून आर्थिक विकास साधण्याचा प्रयत्न करत आहेत. ज्याप्रमाणे पंतप्रधान नरेंद्र मोदींचे सातत्याने परराष्ट्र दौरे चालू आहेत.

१.५ संशोधनाचे महत्त्व :

प्रस्तुत संशोधनात भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा आढावा घेऊन वर्तमानकाळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण अभ्यासले गेले आहे.

१.६ संशोधनाचे उद्देश :

१. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा थोडक्यात आढावा घेणे.
२. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे उद्दिष्ट अभ्यासणे.
३. भारताचे परराष्ट्र धोरणाच्या मार्गातील अडथळ्यांचा अभ्यास करणे.
४. वर्तमानकाळात भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील बदलांचा अभ्यास करणे.

१.७ निष्कर्ष :

१. भारताचे परराष्ट्र धोरण अलिप्तवादी असल्याचे दिसते.
२. भारताच्या परराष्ट्र धोरणात सुरुवातीपासून आदर्शवाद व जागतिक शांततेला महत्व देण्यात आल्याचे दिसते.
३. चीन हा भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या मार्गातील मुख्य अडथळा असल्याचे दिसते.
४. वर्तमानकाळात भारताच्या परराष्ट्र धोरणात राष्ट्रवाद व वास्तव वाद यांना झुकते माप दिल्याचे दिसते.

१.८ संदर्भ :

१. थरूर शशी, पॅक्स इंडिया.
२. Datta V.P., India's Foreign Policy Since Indipendence.
३. शिंदे वि. रा., अमृतकर प्रशांत, आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे सिद्धांत.
४. अमृतकर प्रशांत, आंतरराष्ट्रीय संबंध.
५. The Indian Express, Dailly Newspaper, 2020.
६. दैनिक लोकसत्ता वर्तमानपत्र, २०२१.

संयुक्त राष्ट्रसंघत भारताचे स्थान व महत्त्व

प्रा.संग्राम बाबुराव जाधव
(Assi.prof.CHB)
श्री छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय उमरगा

प्रस्तावना-:

युद्ध हे किती विनाशकारक व विध्वंसक आहे.हे जगाने पहिल्या महायुद्धात अनुभवले आहे,याचा परिणाम असा घडून आला की जगाला वाटू लागले,आता विध्वंसक कुठेतरी थांबले पाहिजे या विचाराने शांततेच्या विचारावर जग एकत्र यायला हवे,यासाठी शांतीचा संदेश देण्यासाठी विविध राष्ट्रांनी एकत्र येऊन "राष्ट्रसंघ"ही संकल्पना पहिल्या महायुद्धानंतर उदयास आली.तसेच अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष वूड्रो विल्सनचे १४ तत्वयातील एक तत्व म्हणजे राष्ट्रसंघ होय.पण पहिल्या महायुद्धानंतर जगाने शांततेकडे वाटचाल करण्यासाठी वूड्रो विल्सन चे 14 तत्त्वे आवश्यक वाटू लागले.पॅरिस तहामुळे जर्मनीवर निर्बंध लादल्यामुळे पुढे 21 वर्षांनी म्हणजेच 1940 ते 1946 या कालखंडात दुसरे महायुद्ध झाले.जगाने परत एकदा महाविनाश पांडव अनुभवला.आता जगाला कुठेतरी शांती गरजेची वाटू लागली.

जगात विविध धर्माची विचारसरणी ही शांतता नांदावी यासाठी प्रेरणा देणारी होती.पण जगाने अनुभवलेली दोन महायुद्ध एक महामंदी याचा परिणाम म्हणजेच शांतता निर्माण करणे गरजेचे आहे.यासाठी रशिया,अमेरिका,इंग्लंड,चीनइत्यादी देशांनी जगाला एकत्र येण्याचा संदेश दिला.वसाहतवाद,साम्राज्यवाद,वंशवाद,वर्णद्वेष याला विरोध करणारे वारे जगात वाहू लागले.दुसरे महायुद्ध चालू असतानाच युद्धोत्तर जगाची पुनर्रचना व जगात शांतता राहावी या दृष्टीने हालचाल सुरू झाली.इंग्लंडचे पंतप्रधान विस्टन चर्चिलव अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष एफ.डी. रूझवेल्ट यांनी "अटलांटिक सनद" जाहीर केली.रूझवेल्ट ने प्रथम "संयुक्तराष्ट्र" (Union Nation) हा शब्द प्रथम वापरला.जानेवारी 1942 ला अमेरिकेत वाईट हाऊस मध्ये रुझवेल्ट, चर्चिल यांच्यासोबत रशिया व चीनच्या प्रतिनिधींनी संयुक्त राष्ट्राच्या घोषणा पत्रावर सह्या केल्या. याचबरोबर चीनला स्वतंत्र राष्ट्राचा दर्जा देण्यात आला.सह्या केलेल्या राष्ट्रांनी परस्परात सहकार्याने वागण्याची व शत्रूराष्ट्रसी कोणताही गुप्त करार न करण्याची शपथ घेतली होती.

1 डिसेंबर 1943 रोजी तेहरान येथे रुझवेल्ट, स्टॅलिन व चर्चिल एकत्र येऊन जागतिक शांतता व सुरक्षितता राखण्यासाठीएक जागतिक संघटना निर्माण करावी अशी संयुक्त घोषणा केली.11 फेब्रुवारी 1945 ला 'याल्टा'परिषदेतील निर्णयानुसार जागतिक संघटना निर्माण करणे,जर्मनी वर नियंत्रण ठेवणे व बड्या राष्ट्राच्या नकाराधिकार(veto) योजनेला मान्यता देण्यात आली.22 एप्रिल ते 26 जून 1945 या काळात सॅनफ्रान्सिस्को येथे भरलेल्या परिषदेत 50 राष्ट्राच्या

प्रतिनिधीच्या उपस्थित इनो ची सनद तयार करण्यात आली.24 ऑक्टोंबर 1945 या दिवशी अधिकृतपणे स्थापना झाली.युनोची सुरुवात 'आम्ही संयुक्त राष्ट्राची जनता' या शब्दाने झाली.

उद्दिष्टे:-

1) आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता स्थापन करणे.
2) समान हक आणि स्वयंनिर्णय या तत्त्वांचा अंगीकार केलेल्या राष्ट्रांमधील मित्रत्वाच्या संबंधाचे वाढ करणे.
3) आर्थिक,सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानवी हिताच्या समस्या सोडविण्याकरिता आंतरराष्ट्रीय सहकार्य संपादन करणे.
4) मूलभूत स्वातंत्र्य आणि मानवी हक्का बद्दलचा आदर वाढविणे.

वरील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सात तत्त्वांचा अवलंब करण्यात आले.

तत्वे:-

1) सर्व सभासद राष्ट्राची सार्वभौमत्व समान आहे.
2) युनोच्या सनदेप्रमाणे जी बंधने सभासदांनी स्वीकारली असतील त्यांचे त्यांनी पालन करणे.
3) सभासदांनी स्वतःचे आंतरराष्ट्रीय तंटे समोपचाराच्या मार्गाने सोडवणे.
4) युनोच्या तत्त्वांना विघातक आणि विसंगत अशा मार्गापासून सभासद राष्ट्रांनी आंतरराष्ट्रीय संबंधापासून दूर राहावे.
5) युनोच्या प्रत्येक सनदशीर कार्यात सहकार्य करणे आणि युनोचा आदेश न जुमानणाऱ्या किंवा ज्या राष्ट्राविरोध युनो काही कृती करीत असेल त्यांना सहाय्य न करणे.
6) युनोचे सभासदत्व न स्वीकारलेली राष्ट्रीय देखील शांतता व सुरक्षितता यांना धोका पोहोचणार नाही,अशा रीतीने वागतील इकडे लक्ष देणे.
7) कोणत्याही देशाच्या अंतर्गत व्यवहारात युनो हस्तक्षेप करणार नाही.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे प्रमुख घटक

A)महासभा (General Assembly)

महासभा हा राष्ट्र संघाचा सर्वात मोठा घटक मानला जातो.सर्व सभासद राष्ट्राचे प्रतिनिधी मिळून महासभा बनते.प्रत्येक देशाला जास्तीत जास्त पाच प्रतिनिधी स्वरुपात पाठवता येते.परंतु प्रत्येक देशात मत मात्र एकच मिळते.महासभा ही वर्षातून एकदा भरते.या सभेत विविध प्रश्नावर दोन तृतीयांश बहुमताने निर्णय घेतले जातात.पण आमसभेचे निर्णय हे कायदेशीर दृष्ट्या सभासदावर बंधनकारक नसतात.हे निर्णय शिफारशवजा असतात.उदाहरणार्थ दक्षिण आफ्रिकेच्या वर्णद्वेषी याबाबत आमसभेने घेतलेले निर्णय अशाच स्वरूपाचे होते.

कार्य व अधिकार

1) राष्ट्रांना सभासदत्व देणे,तहकूब करणे,सदस्य राष्ट्राला काढून टाकणे.
2) सुरक्षा संबंध समितीचे 10(Non-permanent) बदलते सभासद निवडणे.
3) सामाजिक व आर्थिक मंडळावरील 18 सभासद निवडणे.
4) युनोचा अर्थसंकल्प मंजूर करणे व इतर घटकांच्या अर्थ व्यवहारावर नियंत्रण ठेवणे.
5) विविध शाखांच्या अहवालावर चर्चा करणे.
6) युनोच्या घटनेत दुरुस्ती करणे
7) युनोसाठी येणारा खर्च सभासद राष्ट्रात विभागून देण्याची जबाबदारी पार पाडणे
8)निशस्त्रीकरण, शास्त्रसंभाराचे नियंत्रण,आंतरराष्ट्रीय कायद्याची क्रमशः अंमलबजावणी करणे.
9) आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाच्या न्यायाधीश यांच्या नेमणुका करणे बाबत सुरक्षा मंडळात मदत करणे.
10) युनोच्या विविध उपसमिती यासाठी सभासदांची निवड करणे.

B) सुरक्षा समिती (Security Council)

हे युनोचे कार्यकारी मंडळ होय.प्रारंभी या समितीत सहा सभासद होते.17 डिसेंबर 1963 रोजी दहा सदस्य हंगामी निवड दर दोन वर्षांनी होते.तर पाच सदस्य हे स्थायी स्वरूपाचे आहेत.यात अमेरिका, चीन, रशिया, इंग्लंड व फ्रान्स हे देश स्थायी स्वरूपाचे नेतृत्व करतात.या देशांना नकाराधिकार (veto power)वापरता येते.1990 पर्यंत नकाराधिकाराचा वापर रशिया 120,अमेरिकेने 82, इंग्लंड ने 29, चीनने 17,फ्रान्सने 16 वेळा वापर केले आहे.

कार्य व अधिकार

1) महासभेला सुरक्षा समितीच्या कार्याचा अहवाल सादर करणे.
2) विश्वस्त राष्ट्रांच्या ताब्यातील प्रदेशावर नियंत्रण ठेवणे.
3) आमसभेततील धोरणांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणे.
4) मानवाचे मूलभूत अधिकार व स्वातंत्र्य यास जागतिक मान्यता मिळवून देणे.
5) सभासद राष्ट्राची दुसऱ्या सभासद राष्ट्र बाबतची तक्रार ऐकून घेणे.
6) एखाद्या देशाचे सभासदत्व रद्द वा स्थगित करण्यासाठी महासभेला शिफारस करणे.
7)शांततेचा भंग करणाऱ्या राष्ट्राला समोपचाराने सल्ला देणे,तो राष्ट्र न ऐकल्यास शस्त्र बळाने ताब्यात आणणे किंवा आर्थिक नाकेबंदी करणे.

C)आर्थिक व सामाजिक समिती (Economic and Social Council)

मानवाच्या आर्थिक व सामाजिक दर्जा उंचावणे हे या शाखेचे प्रमुख कर्तव्य होय.या समितीत प्रारंभी 18 सदस्यांची निवड केली जात.1963 मध्ये ही संख्या 27 झाली आहे. या समितीत सदस्य ची निवड तीन वर्षासाठी आमसभेचे कडून होते.यापैकी एक तृतीयांश सभासद दर वर्षी निवडत होतात.जगात जर चिरस्थायी शांतता निर्माण करावयाचे असेल तर लोकांचे जीवन प्रथम आरोग्यसंपन्न सुखी झाले पाहिजे.जीवनाच्या किमान गरजा चांगल्या प्रकारे भागविल्या पाहिजेत.यासाठी मानवी जीवन सुधारण्याकरिता विद्यमान आर्थिक व सामाजिक जीवनाचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास होणे आवश्यक आहे.यासाठी लोकांचे राहणीमान,आरोग्य,शिक्षण,संस्कृती व सामाजिक जीवन इत्यादी.इतर विविध अंगांचा अभ्यास करून त्यासंबंधीचे अहवाल सादर करून आपल्या शिफारशी आमसभेला सादर करणे हे या मंडळाचे प्रधान कार्य आहे यासाठी अनेक समित्या व संस्था युनोने स्थापन केले आहेत.

D) विश्वस्त मंडळ (Trusteeship Council)

पहिल्या महायुद्धानंतर विजय राष्ट्राच्या हाती पराभूत रस्त्याच्या वसाहती विश्वस्त नावाखाली सोपविल्या होत्या.तेव्हा राष्ट्र संघाचे अशी मागणी होती की विजय राष्ट्रांनी आपली मालकी दाखवू नये.पण राष्ट्रसंघाची अपेक्षा पूर्ण झाली नाही म्हणून हा अनुभव लक्षात घेऊन युनोने या कामासाठी विश्वस्त समिती स्थापन केली या मंडळावर तीन प्रकारचे सभासद असतात.

1)विश्वस्त म्हणून ज्या देशाकडे वसाहती सोपविल्या आहेत असे देश- ऑस्ट्रेलिया, बेल्जियम, फ्रान्स, इंग्लंड, न्यूझीलंड, अमेरिका, इटली,इत्यादी.
2) ज्या देशाकडे वसाहती नाहीत पण जे युनो च्या सुरक्षा समितीचे कायम सदस्य आहेत असे देश-चीन, रशिया
3) आमसभा काही सभासदांची तीन वर्षासाठी या मंडळावर निवड करते असे पाच निवडलेले सभासद या मंडळावर आहेत.

कार्य व अधिकार

1) विश्वस्त प्रदेशातील लोकांची राजकीय सामाजिक आर्थिक शैक्षणिक उन्नती साधने.
2) विश्वस्त प्रदेशाला वारंवार भेटी देऊन लोकांच्या प्रगतीची पाहणी करणे.
3) विश्वस्त प्रदेशाचा कारभार ज्या सभासद राष्ट्राकडून आला आहेत त्या अहवालावर चर्चा करणे.

E) आंतरराष्ट्रीय न्यायालय (International Court of Justice)

युनोचे आंतरराष्ट्रीय न्यायालय हेग(हॉलांड देशात)या शहरी भागात आहे.यात एकूण 15 न्यायाधीश असतात.आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाने दिलेला निर्णय हा संबंधित राष्ट्रास मान्य करावा लागतो.आमसभा व सुरक्षा मंडळ यांना आंतरराष्ट्रीय कायद्याबाबत उपस्थित झालेल्या प्रश्नांच्या बाबतीत सल्ला देण्याचे काम न्यायालय करते.पंधरा न्यायाधीश ची

निवड सुरक्षा समितीच्या शिफारशीने आमसभेकडून होते.त्यांची मुदत नऊ वर्षाचे असते.हे न्यायालय रस्ता रस्ता तील संघर्ष व वाद मिटवणे हे आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाचे कार्य आहे

F) सचिवालय (secretariat)

संयुक्त राष्ट्रसंघातील प्रशासन व्यवस्थेचा एक केंद्रबिंदू म्हणजे सचिवालय होय.त्याच्या प्रमुखास जनरल सेक्रेटरी किंवा सचिव म्हणतात.

कार्य-

1) सर्व उपसमिती यांचा प्रमुख सचिव म्हणून काम पाहणे.
2) वार्षिक अहवाल तयार करणे व ते मान्यतेसाठी आमसभेला पाठवणे.
3)सभासदांच्या मागणीनुसार खास अधिवेशन बोलावणे.
4) विविध शाखांच्या बैठकी व परिषदा आयोजित करणे.
5) सभासद राष्ट्रांनी विचारलेली माहिती पुरविणे.
6) न्यायाधीशांच्या नेमणुका करण्यासाठी सभासद राष्ट्राकडून न्यायाधीशांची नावे मागवणे.
7)सभासद राष्ट्रांची वर्गणी ठरविणे ती वसूल करणे देखरेख ठेवणे इत्यादी कामे करणे.

संयुक्त राष्ट्र संघात भारताचे स्थान व महत्त्व:-नेहरूंनी 1946 च्या आकाशवाणीवरील भाषणात ते म्हणतात की, कोणत्याही एका राष्ट्राचा उपग्रह म्हणून न राहता आम्ही एक स्वतंत्र राष्ट्र या नात्याने आंतरराष्ट्रीय परिषदेमध्ये भाग घेऊ.जागतिक शांतता व स्वातंत्र्य या उद्दिष्टांसाठी सर्व राष्ट्रांशी प्रत्यक्ष संपर्क साधून त्यांच्याशी मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करण्याची आमची आहे.आम्ही शक्यतो सत्ता गटाच्या राजकारणापासून अलिप्त राहू इच्छितो. पुढे जगात दोन महासत्ता म्हणून केंद्रित झाले होते. एक साम्यवादी तर दुसरी भांडवल वा भांडवल शाही या दोन्ही गटात न बसता भारत स्वातंत्र्य अस्तित्व निर्माण करील.भारत हा युनोचा संस्थापक सदस्य होता.जरी भारताला स्वातंत्र्य 1947 साली मिळाला. तरी ब्रिटिश भारत 1946 ला युनोचा सदस्य बनला. भारताची एक वेगळी छाप पडलेली दिसून येते.स्वतंत्र भारतात नेहरूंच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा प्रभाव युनोच्या तत्वावर आधारित होते.जसे की अलिप्तवादी चळवळ,पंचशील तत्वे इत्यादी. 1949 कोलंबिया विद्यापीठात नेहरू बोलत होतो,"आमच्या विदेश निती चा उद्देश लोकांचीगुलामगिरीतून मुक्तता राष्ट्रीय आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचे रक्षण,वांशिक भेदभावाने निर्मूलन तसेच निर्धंता,निरक्षरता समाप्त करणे." यावरून आपल्याला स्पष्ट समजून येते की,भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर समाजवादी लोकशाहीचा प्रभाव दिसून येतो.1954 साली पंचशील तत्त्वावर प्रथम सही करणारा देश हा चिन्ह होता. भारताने अलिप्तवादी चळवळसुरू करण्यासाठी अनेक कारणे होते. विशेष म्हणजे तिसरे महायुद्ध होऊ नये. म्हणून या अलिप्तवादी चळवळीचे धोरण जगासमोर स्पष्टपणे मांडण्यात आले.भारताच्या पंचशील तत्वाचापुढे अलिप्तवादी चळवळीवर झालेला परिणामदिसून येतो.तसेच देशाचे पहिले पंतप्रधान म्हणून पंडित नेहरू ने केलेल्या कार्याचा आढावा संयुक्त राष्ट्रांच्या समकालीन होता.काश्मीरचा प्रश्न असो,कांगो चा प्रश्न असो, व्हिएतनामचा प्रश्न असो,इंडोनेशिया चा प्रश्न असो, किंवा आशिया आफ्रिका खंडातील नवोदित राष्ट्रनिर्माण झाल्यावर नेहरूंनी अलिप्तवादी चळवळीचा प्रसार केला.जगात आज सद्यपरिस्थितीत अलिप्तवादी चळवळीचे 120 आहे.नेहरूंच्या अलिप्तवादी चळवळीमुळे संयुक्त राष्ट्रांमध्ये भारताचे स्थान मजबूत झाले आहे.1960 साली कांगोत भारतीय शांती सेना पाठवण्यात आली.समाजवादी व भांडवलवादी या गटात न बसता भारताने स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.याचा परिणाम संयुक्त राष्ट्र संघावर झालेला दिसून येतो.संयुक्त राष्ट्र संघाच्या देणगी देणाऱ्या देशाचा विचार केला तर भारताचा वाटा 0.78% ,अमेरिका 22%, जपान11%,चीन 5%व ब्रिटन5% वाटा दिसून येतो.भारताने एक कोटी 80 लाख डॉलर संयुक्त राष्ट्रात आपला वाटा देतो.संयुक्त राष्ट्रांमध्ये भारताचे मोठे स्थान आहे.हे सुरुवातीपासून दिसून येते.दुसऱ्या महायुद्धाच्या अखेरीस अमेरिकेने जपानवर अणवस्त्रा चा वापर केल्यामुळे रशियाच्या मनात अमेरिकेबाबत अविश्वास निर्माण झाला.त्याचा परिणाम रशियाने 1949 रोजी अनुचाचणी केली.यामुळे शीतयुद्धाला अणवस्त्रा परिणाम लाभले.शेती युद्धामुळे जग दोन गटात विभागले.यामुळे जगाची विभागणी दोन गटात झाली.भांडवलवाद व

साम्यवाद पण याला अपवाद ठरला ठरली ती नाम संघटना होय.नाम संघटना ही संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या उद्दिष्टे व तत्वांच्या समर्थनीय दिसून येते.म्हणून,संयुक्त राष्ट्रसंघात भारताचे स्थान अनमोल ठरते.भविष्यात संयुक्त राष्ट्र संघाच्या संरक्षण समितीत भारताला ताई सभासद म्हणून मान्यता मिळेल.अशी शक्यता निर्माण झालेली दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ:-

1) डॉ.श्रीनिवास सरदेसाई- आधुनिक जगाचा इतिहास उपरोक्त पृष्ठ क्रमांक 332 ते 350 विद्याबुक्स पब्लिशस औरंगाबाद-2020
2) डॉ.एस. एस. गाठाळ- आधुनिक जागतिक इतिहासातील स्थित्यंतरे उपरोक्त प्रश्न क्रमांक 383 ते 394 कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद 2001
3) आर.आर.पळसोकर(निवृत ब्रिगेडियर)- 4 ऑक्टोंबर 2015,महाराष्ट्र टाइम्स मराठी वृत्तपत्र संपादकीय लेख इनो मध्ये भारताचे स्थान रविवार
4) आचार्य धनंजय- विसाव्या शतकातील जग साई प्रकाशन नागपुर 2011
5) डॉ. श्रीनिवास सरदेसाई- आधुनिक जगाचा इतिहास उपरोक्त प्रश्न क्रमांक 356 विद्याबुक पब्लिकेशन औरंगाबाद 2020
6) https://en.m.wikipedia.org

रशिया - युक्रेन युद्धाचे भारतावरील परिणाम

प्रा. रामेश्वर शंकरराव धप्पाधुळे,
लोकप्रशासन विभाग,
शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा.
जिल्हा: उस्मानाबाद.
E-mail : dhappadhulers1978@gmail.com
मो.न. 9011622140.

Abstract :

रशियाने युक्रेनवर हल्ला केल्यानंतर युद्ध भडकले आहे. गेल्या २४ तारखेपासून युद्ध सुरू आहे. युद्धाचा आजचा ११ वा दिवस आहे. हे युद्ध असेच सुरूच राहिले तर आता संपूर्ण जागावर त्याचा परिणाम होणार आहे. रशिया-युक्रेन युद्धामुळे संपूर्ण जग महागाईच्या आगीत होरपळून निघण्याची भीती अर्थतज्ज्ञांकडून व्यक्त केली जात आहे. रशिया आणि युक्रेन हे मोठ्या प्रमाणावर गहू निर्यात करतात. युक्रेन मोठा सूर्यफूल तेल आणि मका उत्पादक देश आहे. युक्रेनमध्ये सुरू असलेल्या युद्धाचा सर्वांगीण (R ussia-Ukraine Crisis) परिणाम होईल. या युद्धामुळे युरोप, आफ्रिका आणि आशियातील नागरिकांचा अन्न पुरवठा आणि जीवनमान या दोन्हींवरील संकट (Russia Ukraine War) अधिक गडद झाले आहे, असे एपी वृत्तसंस्थेच्या वृत्तात म्हटले आहे. काळ्या समुद्राचा विस्तीर्ण प्रदेश सुपीक शेतांवर अवलंबून आहे. या भागाला जगाची 'ब्रेड बास्केट' म्हणून ओळखले जाते. या युद्धामुळे लाखो युक्रेनियन शेतकऱ्यांना पळून जावे लागल्याने संपूर्ण शेतीची शेती उद्ध्वस्त होण्याच्या मार्गावर आहे. या युद्धाचा संपूर्ण जगावर परिणाम झाल्यावर भारत सुद्धा अपवाद राहिलेला नाही, या युद्धाचा मोठा फटका भारतीय अर्थव्यवस्थेला पोहचला आहे.

महत्वाचा शब्द : *महागाई, युरोप, आशिया, आफ्रिका, जीवनमान, गहू, मका, सूर्यफूल, अर्थव्यवस्था इत्यादी.*

1.1 प्रस्तावना :

रशियाने युक्रेनवर २४ फेब्रुवारी २०२२ रोजी चौफेर हल्ले करून गेल्या काही महिन्यापासून वर्तवण्यात येणाऱ्या युद्धाची शक्यता प्रत्यक्षात खरी ठरवली आहे. अनेक महिन्यांपासून युक्रेन आणि रशिया यांच्यात सुरू असलेल्या युद्धजन्य तीव्र तणावाचा अखेर स्फोट झाला. युक्रेनविरोधात एकतर्फी युद्ध पुकारले. आणि ह्या कारवाईचे समर्थन करीत अन्य देशांनी यात हस्तक्षेप केल्यास गंभीर परिणामांना त्यांना तोंड द्यावे लागेल, अशी धमकीही दिली. युक्रेनच्या सहाय्यासाठी अमेरिका व युरोपियन देश येतील आणि यातून तिसऱ्या महायुद्धाची बिकट स्थिती उद्भवू शकते, असा अंदाज अनेक सामरिक अभ्यासक आणि राजकीय तज्ज्ञांनी लावला होता. परंतु तशी स्थिती अजून तरी आलेली नाही अमेरिकन व युरोपियन मीडिया या युद्धाला दुसऱ्या महायुद्धानंतरची सर्वात मोठी स्फोटक स्थिती म्हणून संबोधत आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर आशिया, आफ्रिका, दक्षिण अमेरिका या खंडात अनेक लहान-मोठ्या देशात अनेक युद्धे झाली. परंतु त्या युद्धाची व्याप्ती सीमित राहिली आहे. युक्रेन प्रकरणात नक्कीच तिसऱ्या महायुद्धसदृश्य परिस्थिती असली तरी अमेरिका व युरोपियन देश प्रत्यक्ष युद्धात उतरणार नसल्याने अशी भीषण स्थिती ओढवण्याची शक्यता मावळली आहे. आणि युक्रेनसारख्या अत्यंत लहान व दुर्बल देशाला रशियाच्या बलाढ्य महासत्तेच्या आक्रमणाला एकाकीपणे झुंजावे लागत आहे. ज्या नॉर्थ अटलांटिक ट्रिट्री ऑर्गनायझेशन अर्थात नेटो या समाजवादविरोधी व रशियाचा प्रभाव रोखणाऱ्या अमेरिका-युरोपच्या तथाकथित भांडवलदारी लोकशाहीच्या समर्थक आणि अमेरिकन साम्राज्यवादाचे साधन असलेल्या आंतरराष्ट्रीय (लष्करी) संघटनेत युक्रेनचा समावेश करण्याबाबत पुतिन यांना तीव्र आक्षेप आहे, त्या नाटोने युक्रेनचा त्यात प्रवेश झाला नसल्याची तांत्रिक बाब असताना आणि युक्रेनला नेटोत प्रवेश देवून सहाय्य करणार असल्याची भूमिका घेणाऱ्या नेटोने युक्रेनला प्रत्यक्ष ठोस लष्करी मदत अद्यापत: तरी केलेली नाही. आजच्या घडीला रशियासोबत पंगा घेत आपल्या देशाला युद्धात ढकलण्यास अमेरिकासहित कोणताही इतर देश तयार होत नाही. परिणामी युक्रेन एकाकी पडला आहे. मागील एका पत्रकार परिषदेत अमेरिकेचे अध्यक्ष ज्यो बायडन यांना रशियाने युक्रेनवर हल्ला केल्यास

अमेरिका युक्रेनच्या मदतीला लष्कर पाठवणार का असा प्रश्न जेव्हा विचारला गेला तेव्हा बायडेन यांनी नकारार्थी उत्तर दिले होते. अशा युद्धात अमेरिका उतरल्यास जागतिक युद्ध घडून येईल, असे त्यांनी उत्तर दिले होते. अमेरिका युद्धात न उतरण्याचे खरे कारण विश्व संहारक आण्विक युद्धाची विवेकपर जाणीव अमेरिकेला आहे हे नसून सद्यकाळात अशा प्रकारच्या युद्धाला सामोरे जाण्यास अमेरिकेची आर्थिक व राजकीय स्थिती नसणे हेच आहे. इराकप्रमाणे रशियाकडे संहारक अण्वस्त्रे नसती तर अमेरिका व दोस्त राष्ट्रांनी तत्काळ युद्धात सहभाग घेतला असता. युक्रेनवर युद्ध लादल्यानंतर रशियाकडून अण्वस्त्रांचा वापर करण्याची सतत धमकी दिली जात आहे यामुळेच. ही धमकी या युद्धात युक्रेनला प्रत्यक्षत: लष्करी फौजफाटा देत सहभाग देवू पाहणाऱ्या अमेरिका व तत्सम देशांना दिली जात आहे, हेही स्पष्टच आहे. रशियाचे परराष्ट्रमंत्री सर्जी लाव्हरोव यांनी 'अल जजीरा' या आंतरराष्ट्रीय वृत्तवाहिनीला दिलेल्या मुलाखतीत स्पष्टपणे म्हटले की, हे युद्ध जागतिक झाले तर अण्वस्त्रांचा वापर करण्यात येईल. लाव्हरोव रशियाला सरळ युद्धमैदानात उतरून आव्हान देणाऱ्या देशाविरुद्ध आपण अण्वस्त्रे वापरू असे सांगत या युद्धाचे महायुद्ध होऊ द्यायचे की नाही, याची जबाबदारी अमेरिका व दोस्त राष्ट्रांवर टाकत आहेत. याचा अर्थ, एकतर्फी नव्हे तर दुतर्फी स्थिती असल्याशिवाय तिसरे महायुद्ध संभवू शकत नाही. याचे उत्तरही यातून मिळू शकते. गेली ३० वर्षे युक्रेन रशियापासून स्वतंत्र होऊन लोकशाहीवादी पद्धतीने राज्यकारभार चालवीत आहे. त्यांना कम्युनिस्ट विचारधारेच्या नावाखाली चालणारी रशियन हुकुमशाही नको आहे, हेही एकवेळ समजू शकते. परंतु अमेरिकन साम्राज्यवादी वर्चस्वाच्या परिघातील नेटो या लष्करी संघटनेशी बांधून घेण्याच्या युक्रेनियन राष्ट्रवादी व नवनाझी राजकीय शक्तीच्या अट्टाहासाने हा तणाव युद्धापर्यंत नेला आहे. नेटो वगैरेंच्या भानगडीत न पडता युक्रेन तटस्थ स्वतंत्र लोकशाहीवादी देश राहू शकला असता. अमेरिकन साम्राज्यवादी व पुतीन यांची दडपशाही मान्य नसलेल्या आणि रशियाविरोधी युक्रेनियन राष्ट्रवादी व नवनाझी राजकारण करणाऱ्या विचार व प्रवाहाविरुद्ध काही विवेकी युक्रेनियन नागरिकांनी अशी मते मांडली आहे.

1.2 रशिया युक्रेन युद्धाचे जागतिक परिणाम :

युनायटेड नेशन्सच्या म्हणण्यानुसार, 50 दिवसांच्या युद्धात 46.56 लाख लोकांनी युक्रेन सोडले आहे. हे लोक आता शेजारच्या देशात निर्वासितांसारखे जीवन जगत आहेत. आतापर्यंत युक्रेन सोडून गेलेल्यांमध्ये 90 टक्के महिला आणि मुले असल्याचे संयुक्त राष्ट्रांचे म्हणणे आहे. अशा स्थितीत त्यांच्या तस्करीचा धोकाही वाढला असल्याची चिंता संयुक्त राष्ट्रांनी व्यक्त केली आहे. युद्धात आतापर्यंत 19,800 रशियन सैनिक मारले गेल्याचा युक्रेनचा दावा आहे. युक्रेनने 158 रशियन विमाने, 143 हेलिकॉप्टर, 798 रणगाडे, 358 तोफखाने, 1964 चिलखती वाहने, 1429 लष्करी वाहने, 76 इंधन टाक्या आणि 132 ड्रोन पाडल्याचा दावा केला आहे. यासोबतच युक्रेनने 64 अँटी एअरक्राफ्ट नष्ट करण्याचा दावाही केला आहे. पण, रशियाने 25 मार्च रोजी सांगितले की या युद्धात त्यांचे फक्त 1,351 सैनिक मारले गेले आहेत. 25 मार्च रोजी रशियाने दावा केला होता की, त्यांनी 14 हजार युक्रेनीयन सैनिकांना मारले आणि 16 हजार सैनिक जखमी केले. याशिवाय बुधवारी रशियाने मारियुपोलमध्ये 1 हजाराहून अधिक युक्रेनियन सैनिकांनी आत्मसमर्पण केल्याचा दावा केला आहे. इतक्या दिवसांच्या युद्धात युक्रेनचे नुकसान झाले आहे, परंतु रशियाची स्थितीही कमी झाली नाही. रशियावर जगभरातून निर्बंध लादण्यात आले आहेत, ज्यामुळे त्याच्या अर्थव्यवस्थेला मोठा धक्का बसला आहे.

संयुक्त राष्ट्राचे महासचिव अँटोनियो गुटेरेस म्हणतात की, जगातील 1.7 अब्ज लोक आधीच गरिबी आणि उपासमारीने झगडत आहेत, आता रशिया-युक्रेन युद्धामुळे त्यांची संख्या आणखी वाढू शकते. युनायटेड नेशन्सच्या म्हणण्यानुसार, जगातील 69 देशांमधील 1.2 अब्ज लोक वाईटरित्या प्रभावित होऊ शकतात. यापैकी 50 देश आफ्रिका आणि आशियातील आहेत. जगातील 36 पेक्षा जास्त गरीब देश गव्हासाठी रशिया आणि युक्रेनवर अवलंबून आहेत. युद्धामुळे गव्हाच्या किमती 30 टक्क्यांनी वाढल्या आहेत. रशिया आणि युक्रेनमधील युद्धामुळे या दोन देशांच्या अर्थव्यवस्थेला धोका तर आहेच, पण जगाच्या अर्थव्यवस्थेवर त्याचा नकारात्मक परिणाम होण्याची अपेक्षा आहे. गेल्या वर्षी सप्टेंबरमध्ये, संयुक्त राष्ट्रांनी 2022 मध्ये जागतिक अर्थव्यवस्थेत 3.6% वाढीचा अंदाज व्यक्त केला होता, परंतु आता तो 2.6% पर्यंत कमी करण्यात आला आहे. जगाचाच नाही तर भारताचा विकास दरही खाली आला आहे. युनायटेड नेशन्सने 2022 मध्ये भारताच्या GDP वाढीचा अंदाज

6.7 टक्क्यांवरून 4.6 टक्क्यांवर आणला आहे. वाढत्या किंमतींमुळे पिकांच्या लागवडीस युक्रेन असमर्थ आहे. त्यामुळे गहू, मका लागवडीला मोठा फटका बसला आहे. युक्रेन आणि रशियामधील गहू उन्हाळ्यात निर्यात केला जातो. गव्हासाठी संपूर्ण युरोप या दोन्ही देशांवर निर्भर असून त्याचा फटका बसण्याची शक्यता आहे. रशिया- युक्रेन युद्धाचा परिणाम प्रारंभिक परिणाम किमतींवर होणार आहे. ज्यामुळे इतर खाद्यपदार्थांच्या किंमती देखील वाढतील असं आंतरराष्ट्रीय मॉनिटरी फंड या संस्थेचं मत आहे. मात्र, शेतकरी पेरणी न करु शकल्यास त्याचा पुरवठ्यावर थेट परिणाम होण्याची शक्यता आहे. युक्रेनमधील युद्ध म्हणजे आफ्रिकेतील देशांवर थेट उपासमारी येण्याची भीती व्यक्त करण्यात येत आहे. काळ्या समुद्रातील निर्यातीतील अडचणींचा इजिप्तसारख्या देशांवर थेट परिणाम आहे. इजिप्त, रशिया आणि युक्रेनकडून मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या धान्य आयातीवर देश अवलंबून आहे. आफ्रिकी देशांच्या आर्थिक गंगाजळीवर देखील परिणाम होणार आहे. दुसरीकडे आयात करणाऱ्या देशांची देखील मोठी यादी आहे. यात अफगाणिस्तान, इथिओपिया, सीरिया, येमेनसारख्या देशांना मोठा फटका बसणार असून उपासमार होण्याची देखील भीती व्यक्त करण्यात आली आहे.

1.3 रशिया - युक्रेन युद्धाचे भारतावर होणारे परिणाम :

युक्रेनवर रशियाने हल्ला केला, तर त्याचा थेट परिणाम भारतावरसुद्धा होईल, असं आधीपासूनच बोललं जात होतं. आता ते वास्तवात उतरताना दिसतं आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत तेलाच्या किंमती गगनाला भिडल्या आहेत. स्वाभाविकपणे याचा परिणाम येत्या काही दिवसांत भारतावरही होईल. भारतीय रुपयासुद्धा या संकटामुळे गर्तेत अडकला आहे. रशियाने 2424 फेब्रुवारीला युक्रेनमध्ये 'विशेष सैनिकी मोहीम' सुरू करण्याची घोषणा केली. त्या वेळी सुरू झालेल्या युद्धाला 13 दिवस उलटत असताना भारतीय अर्थव्यवस्थेवरही याचे परिणाम होताना दिसत आहेत. रुपया कमकुवत झाला की डॉलर मिळवण्यासाठी जास्त रुपये भरावे लागतात. म्हणजे आपण परदेशात जात असलो आणि डॉलरची आपल्याला गरज असली, तर आधी 67 रुपये देऊन एक डॉलर मिळत होता, त्याऐवजी आता एका डॉलरकरता 77 रुपये भरावे लागतील.

ज्येष्ठ पत्रकार आलोक जोशी म्हणतात, "आयफोन, इलेक्ट्रॉनिक्सचं इतर सामान, ऑटोमोबाइल क्षेत्रातील सुटे भाग, परदेशात शिकायला जाण्यासाठीचा खर्च, या सगळ्याबाबतीत महागाई वाढेल. रंग तयार करण्यासाठी कच्चं तेल वापरलं जातं. या पार्श्वभूमीवर गेल्या महिन्यात रंगांची किंमत 50 टक्क्यांनी वाढली."

युद्धामुळे तेलाचे दर वाढले, तेलाचे दर वाढल्याचा थेट परिणाम पेट्रोल व डिझेलच्या किंमतींवर होतो. अन्नधान्य शेतांमधून कारखान्यांपर्यंत, कारखान्यांमधून दुकानांपर्यंत पोचवण्यासाठी वाहनं वापरली जातात आणि वाहनं पेट्रोल नि डिझेलवर चालतात. प्राध्यापक अरुण कुमार म्हणतात, "महागाईचा परिणाम गुंतवणुकीवर होतो. वस्तू महागल्या, तर लोक गुंतवणूक करायला धजावणार नाहीत. गुंतवणूक कमी झाल्याचा थेट परिणाम रोजगाराच्या संधींवर पडतो. लोकांकडे गुंतवणुकीसाठी पैसा पुरेसा नसेल, तर नोकऱ्यांची संख्या कमी होते आणि नोकऱ्या कमी झाल्याचा परिणाम म्हणजे बेरोजगारीत वाढ व देशाच्या विकास दराची अधोगती."

प्राध्यापक अरुण कुमार यांच्या म्हणण्यानुसार, विकास दराचा थेट संबंध गरीब समाजघटकांशी असतो. विकास दर कमी झाला तर आर्थिकदृष्ट्या खालच्या थरातील लोकांचं उत्पन्नही कमी होईल. याचा सर्वाधिक परिणाम असंघटित क्षेत्रावर होईल. कोरोनाच्या जागतिक साथीनंतर आता अर्थव्यवस्था पूर्ववत होण्याची आशा व्यक्त केली जात होती, पण याबाबत विपरित परिणाम दिसू शकतात.

कच्च्या तेलाच्या वाढलेल्या किंमतींचा थेट परिणाम आता खाद्य तेलावर होऊ लागला आहे. जगभरातील अनेक देशांमध्ये खाद्य तेलाचा वापर इंधन म्हणून होतो आहे. भारतात ब्लेंडिंगसाठी इथेनॉलचा वापर केला जातो, तसं जगभरातील इतर काही देशांमध्ये पाम तेलाचा वापर करून ब्लेंडिंग केलं जातं. परिणामी, खाद्य तेलाच्या किंमतीसुद्धा वाढतील," असं आलोक जोशी सांगतात.

रशिया-युक्रेन युद्धाचा मोठा फटका जगभरातील शेअर बाजाराला बसला आहे. भारतीय शेअर बाजारही याला अपवाद नाही. युद्धाच्या धास्तीने गेल्या काही दिवसांपासून शेअर मार्केटमध्ये मंदीचे वातावरण आहे. कोरोना संकटानंतर सावरण्याचा

प्रयत्न करणाऱ्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला या मंदीच्या वातावरणाचा फटका बसणार आहे. रशिया-युक्रेन तणावाच्या पार्श्वभूमीवर गेल्या एका महिन्यात तेलाच्या किमती 14 टक्क्यांनी वाढल्या आहेत. परिस्थिती नियंत्रणात न राहिल्यास तेलाची किंमत प्रति बॅरल 125 डॉलरपर्यंत पोहोचू शकते. अशा स्थितीत त्याचा भारतावरही मोठा परिणाम होणार आहे. रशिया हा जगातील पहिल्या क्रमांकाचा गहू (wheat) निर्यातदार देश आहे, तर युक्रेन हा गव्हाचा चौथा मोठा निर्यातदार आहे. एकूण जागतिक गव्हाच्या निर्यातीपैकी एक चतुर्थांश वाटा या दोन्ही देशांचा आहे. अशा परिस्थितीत युद्ध झाल्यास जगात आणि भारतात गव्हाचे भाव वाढू शकतात. रशियावरील निर्बंधांच्या भीतीने मागच्या काही आठवड्यांमध्ये ऑटोमोटिव्ह एक्झॉस्ट सिस्टम आणि मोबाइल फोनमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या पॅलेडियमची या धातूची किंमत वाढली आहे. रशिया हा जगातील सर्वात मोठा (Palladium) पॅलेडियम निर्यात करणारा देश आहे. अमेरिकेनं युक्रेनला पाठिंबा दिला. या प्रकरणात रशियावर निर्बंध लादण्याची तयारी देखील अमेरिकेनं सुरू केलीय. अमेरिकेच्या या बंदीच्या पार्श्वभूमीवर रशिया चीनवर अधिक अवलंबून राहणार आहे. रशिया आणि चीन हे दोन देश या निमित्तानं अधिक जवळ येणार आहेत. बीजिंगमधील हिवाळी ऑलिम्पिकमध्येही याचे उदाहरण जगाला दिसले. रशिया-चीन यांची वाढती मैत्री भारतासाठी डोकेदुखी असेल. 2018 साली झालेल्या करारानुसार भारत रशियाकडून S-400 खरेदी करणार आहे. अशा स्थितीत युक्रेन आणि रशियामधील वाढलेल्या तणावामुळे अमेरिका भारतावर कठोर निर्बंध लादू शकते.

1.4 **संशोधनाची उद्दिष्टे :**

१. रशिया व युक्रेन युद्ध मागची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
२. रशिया - युक्रेन युद्धाच्या मुख्य कारणांचा शोध घेणे.
३. रशिया व युक्रेन युद्धाचा जगावर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन करणे.
४. रशिया व युक्रेन युद्धामुळे भारतावर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

1.5 **निष्कर्ष :**

१. रशिया व युक्रेन युद्धामध्ये ऐतेहसिक पार्श्वभूमी असल्याचे दिसते.
२. भू - राजकीय कारणे व अमेरिकेचा वाढता हस्तक्षेप रशिया व युक्रेन युद्धास जबाबदार असल्याचे दिसते.
३. या युद्धाचा संपूर्ण जगावर मोठा प्रभाव पडल्याचे दिसते.
४. या युद्धामुळे भारतात महागाई वाढून अर्थव्यवस्था कमकुवत झाल्याचे दिसते.

1.6 **संदर्भ :**

१. Ganis Richard, Politics From A To Z.
२. Dattagupta Rupak, Global Politics.
३. Reddy Krishna, World History.
४. Jaishankar S., The India Way : Strategies For An Uncertain World.
५. Shukla Haridwar, Politics Of Globalisation.
६. दैनिक सकाळ वर्तमानपत्र, २०२२.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

रशिया-युक्रेनमध्ये झालेल्या युद्धाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम

डॉ. बी. एस. राजोळे
सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग प्रमुख
शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय लोहारा
Email ID: rajoleb@gmail.com

प्रस्थावना:

Russia-Ukraine Crisis: रशियाने युक्रेनवर आक्रमण केले आणि अमेरिका आणि त्याच्या इतर नाटो सहकाऱ्यांमध्ये मोठा संघर्ष झाला तर अमेरिका आणि इतर प्रगत देश रशियावर आर्थिक निर्बंध लादतील अशी अपेक्षा आहे. बऱ्याचदा हे निर्बंध आक्रमकांसोबत व्यवसाय करणाऱ्या देशांनाही लागू होतात.

रशिया-युक्रेन तणाव वाढल्याने संघर्ष थांबविण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेने (United Nations Security Council) मंगळवारी तातडीची बैठक बोलावली. वृत्तसंस्था असोसिएटेड प्रेसने दिलेल्या वृत्तानुसार, जागतिक शांतता संस्थेच्या (World Peace Council) राजकीय प्रमुखांनी पूर्व युक्रेनमधील डोनेस्तक (Donetsk) आणि लुहान्स्क (Luhansk) या फुटीरतावादी प्रदेशांना रशियाने मान्यता दिल्याचा निषेध केला आहे.एएफपी वृत्तसंस्थेच्या वृत्तानुसार, यूएनमधील (UN) अमेरिकेच्या प्रतिनिधीने दोन प्रदेशांना मान्यता दिल्याबद्दल रशियाला लक्ष्य केले आणि पुतिन (Vladimir Putin) यांचे दावा फोल ठरवत, आपला देश डोनेस्तक आणि लुहान्स्कमध्ये शांततारक्षकांची भूमिका बजावेल असे त्यांनी सांगितले. दरम्यान या घटनेनंतर अमेरिका (America) आणि रशिया यांच्यातील चर्चेत प्रगती न झाल्याने जगभरातील शेअर बाजारात जोरदार घसरण झाली. तसेच या अनिश्चिततेमुळे कच्च्या तेलाच्या किमतीतही (Crude oil prices) मोठी वाढ नोंदवण्यात येत आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. रशिया-युक्रेनमध्ये झालेल्या युद्धाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम अभ्यास करणे .

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे त्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वृत्तपत्र, इंटरनेट या दुय्यम स्त्रोताचा प्रामुख्याने उपयोग केला आहे.

Impact Of Russia- Ukraine War on Indian Economy :

1. महागाईत वाढ

रुपयाचं अवमूल्यन झालं की भारत इतर देशांकडून ज्या काही वस्तू घेतो त्यांच्या किंमती वाढतील.

ज्येष्ठ पत्रकार आलोक जोशी म्हणतात, "आयफोन, इलेक्ट्रॉनिक्सचं इतर सामान, ऑटोमोबाइल क्षेत्रातील सुटे भाग, परदेशात शिकायला जाण्यासाठीचा खर्च, या सगळ्याबाबतीत महागाई वाढेल. रंग तयार करण्यासाठी कच्चं तेल वापरलं जातं. या पार्श्वभूमीवर गेल्या महिन्यात रंगांची किंमत 50 टक्क्यांनी वाढली."

याशिवाय, स्थानिक पातळीवर मिळणाऱ्या वस्तूंवरही याचा परिणाम होतो. युद्धामुळे तेलाचे दर वाढले, तेलाचे दर वाढल्याचा थेट परिणाम पेट्रोल व डिझेलच्या किंमतींवर होतो. अन्नधान्य शेतांमधून कारखान्यांपर्यंत, कारखान्यांमधून दुकानांपर्यंत पोचवण्यासाठी वाहनं वापरली जातात आणि वाहनं पेट्रोल नि डिझेलवर चालतात. यामुळे सर्व अन्नपदार्थ महाग होतील. परिणामी, आपल्या खिश्यावरचा भार वाढेल.

"कच्च्या तेलाच्या वाढलेल्या किंमतींचा थेट परिणाम आता खाद्य तेलावर होऊ लागला आहे. जगभरातील अनेक देशांमध्ये खाद्य तेलाचा वापर इंधन म्हणून होतो आहे. भारतात ब्लेंडिंगसाठी इथेनॉलचा वापर केला जातो, तसं जगभरातील इतर काही देशांमध्ये पाम तेलाचा वापर करून ब्लेंडिंग केलं जातं. परिणामी, खाद्य तेलाच्या किंमतीसुद्धा वाढतील," असं आलोक जोशी सांगतात.

2. गुंतवणूक कमी होईल

प्राध्यापक अरुण कुमार म्हणतात, "महागाईचा परिणाम गुंतवणुकीवर होतो. वस्तू महागल्या, तर लोक गुंतवणूक करायला धजावणार नाहीत. गुंतवणूक कमी झाल्याचा थेट परिणाम रोजगाराच्या संधींवर पडतो. लोकांकडे गुंतवणुकीसाठी पैसा पुरेसा नसेल, तर नोकऱ्यांची संख्या कमी होते आणि नोकऱ्या कमी झाल्याचा परिणाम म्हणजे बेरोजगारीत वाढ व देशाच्या विकास दराची अधोगती."

3. विकास दरात घट

प्राध्यापक अरुण कुमार यांच्या म्हणण्यानुसार, विकास दराचा थेट संबंध गरीब समाजघटकांशी असतो. विकास दर कमी झाला तर आर्थिकदृष्ट्या खालच्या थरातील लोकांचं उत्पन्नही कमी होईल. याचा सर्वाधिक परिणाम असंघटित क्षेत्रावर होईल. कोरोनाच्या जागतिक साथीनंतर आता अर्थव्यवस्था पूर्ववत होण्याची आशा व्यक्त केली जात होती, पण याबाबत विपरित परिणाम दिसू शकतात.

4. नैसर्गिक वायू आणि तेलाच्या किमती वाढतील

युक्रेन आणि रशियामधील तणावाचे रुपांतर संघर्षात झाले तर ऊर्जा बाजारावर परिणाम होण्याची शक्यता आहे. युरोप आपल्या 35% नैसर्गिक वायूसाठी रशियावर अवलंबून आहे. हा वायू मुख्यतः जर्मनीमधून बेलारूस आणि पोलंड ओलांडून पाइपलाइनद्वारे युरोपात येतो.

5. 101 डॉलरवर पोहेचले कच्चे तेल

या वर्षीच्या आर्थिक सर्वेक्षणात 2022-23 या आर्थिक वर्षात कच्च्या पेट्रोलियमच्या किमती प्रति बॅरल 70-75 डॉलरच्या श्रेणीत असण्याची अपेक्षा आहे. क्रूडच्या किमती गेल्या एका आठवड्यापेक्षा जास्त काळापासून प्रति बॅरल 90 डॉलरच्या वर सुरू आहेत. यामागील प्रमुख कारण युक्रेन आणि रशिया यांच्यातील तणाव हे आहे. कच्च्या तेलाच्या किमती आज सात वर्षांतील उच्चांकी म्हणजेच 101 डॉलर प्रति बॅरलवर पोहोचल्या आहेत.

6. संघर्षाचे व्यापारावर परिणाम

रशियाने युक्रेनवर आक्रमण केले आणि अमेरिका आणि त्याच्या इतर नाटो सहकाऱ्यांमध्ये मोठा संघर्ष झाला तर अमेरिका आणि इतर प्रगत देश रशियावर आर्थिक निर्बंध लादतील अशी अपेक्षा आहे. बऱ्याचदा हे निर्बंध आक्रमकांसोबत व्यवसाय करणाऱ्या देशांनाही लागू होतात.

7. आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर होईल परिणाम?

सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी (CMIE) डेटाबेसमधील डेटातून लक्षात येते की भारतासोबत व्यापारामुळे रशियाचे महत्त्व कमी होत आहे. सोव्हिएत युनियनच्या पतनापूर्वी रशिया हे भारतासाठी एक महत्त्वाचे निर्यातीचे ठिकाण होते आणि भारताच्या एकूण निर्यातीत सुमारे याचा 10 टक्के भाग होता. 2020-21 पर्यंत ही संख्या 1% पेक्षा कमी झाली आहे. या काळात भारताचा एकूण व्यापार नक्कीच वाढला आहे. 2020-21 मध्ये भारताच्या एकूण आयातीमध्ये रशियन आयातीचा वाटा 1.4% होता.

8. भारताच्या संरक्षण गरजांवर होणार परिणाम

रशियन निर्यातीवरील निर्बंध भारताच्या संरक्षण गरजांसाठी समस्या निर्माण करू शकतात. स्टॉकहोम इंटरनॅशनल पीस रिसर्च इन्स्टिट्यूटच्या (SIPRI) मार्च 2021 च्या फॅक्टशीटनुसार 2016-2020 मध्ये रशिया हा दुसरा सर्वात मोठा जागतिक शस्त्रास्त्र निर्यातक होता आणि भारत हे त्याचे सर्वात मोठे निर्यात गंतव्यस्थान होते, जे रशियन संरक्षण निर्यातीपैकी 23% होते.

9. धातू महाग झाल्यास ऑटो क्षेत्रावर परिणाम

रशिया-युक्रेन युद्धाचा परिणाम मेटल सेक्टरवरही दिसून येणार असून भारताला रशियाकडून मोठ्या प्रमाणात धातूचा व्यापार होतो. याचा फायदा वाहन क्षेत्राला होतो. युद्धामुळे धातूच्या आयतीवर निर्बंध लागू झाल्यास वाहन क्षेत्राला फटका बसण्याची भीती आहे.

10.चलन विनिमय दरावर परिणाम

रशिया-युक्रेन युद्ध सुरू राहिल्यास चलन विनिमय दरावर परिणाम होणार असल्याचे म्हटले जात आहे. रुपयाचा दर घसरल्याने व्यापार खर्च वाढू शकतो.

निष्कर्ष:

रशियाने युक्रेनवर अखेर हल्ला केला. या युद्धाचे आंतरराष्ट्रीय राजकारण, अर्थकारणावर परिणाम होणार आहेत. आंतरराष्ट्रीय बाजारात कच्च्या तेलाचे दर कडाडले आहेत. आंतरराष्ट्रीय बाजारात कच्च्या तेलाचे दर 101 डॉलर प्रति बॅरल इतके झाले आहे. भारताच्या अर्थकारणावर याचा परिणाम झाला आहे. वर्ष 2021 मध्ये, भारताने रशियाला एकूण 550 दशलक्ष डॉलर्सची निर्यात केली आहे. रशियाकडून 260 दशलक्ष डॉलर्स आयात व्यापार झाला आहे.रशियाकडून 0.20 टक्के गॅस आयात केला जातो. गॅस अथॉरिटी ऑफ इंडिया लिमिटेडने (GAIL) नुकतेच LNG साठी GazProm सोबत करार केला आहे. या अंतर्गत 20 वर्षांसाठी दरवर्षी 2.5 दशलक्ष टन आयात करण्याचा करार करण्यात आला आहे. अमेरिकेने रशियावर लादलेल्या निर्बंधांमध्ये तेल आणि वायूच्या निर्यातीवर बंदी समाविष्ट नाही आणि रशिया तेल आणि वायूची निर्यात सुरूच ठेवणार आहे. ही काहीशी दिलासा देणारी बाब आहे.

संदर्भ:

१] - https://www.mearsheimer.com/wp-content/uploads/2019/06/Why-the-Ukraine-C...
२] - https://twitter.com/mironov_fm/status/1499092871265361927
३] - https://www.routledge.com/Public-Choice-Theory-and-the-Illusion-of-Grand...
४] - https://www.youtube.com/watch?v=_mDgH3dTR4w
५] - https://www.youtube.com/watch?v=K4xIfHzO0GI